

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

МАРИЧ НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

УДК: 342.7:342.72/.73

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ ПРАВА НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ
ЮРИДИЧНИХ ОBOB'ЯЗКІВ, НЕСУМІСНИХ
ІЗ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ**

Галузь знань: 08 Право
Спеціальність: 081 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю:
081 - Право

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Н. І. Марич**

Науковий керівник:
Савка Олександр Іванович, кандидат
юридичних наук.

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Марич Н. І. Реалізація в Україні права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини –
Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право, за спеціальністю 081 – Право. ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Київ, 2026.

У дисертації досліджено загальнотеоретичні, міжнародні, галузеві аспекти права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини (релігійними чи іншими). Здійснено комплексний аналіз юридичного механізму забезпечення цього права в Україні та окреслено пропозиції щодо його покращення.

Досліджено теоретико-правові засади свободи віросповідання як однієї з фундаментальних конституційних гарантій прав і свобод людини, з особливим акцентом на її структурному елементі — праві особи на заміну виконання юридичних обов'язків у випадках, коли їх реалізація вступає у суперечність із внутрішніми переконаннями, світоглядними установками чи релігійними віруваннями індивіда. У межах аналізу розкрито змістовне наповнення зазначеного права крізь призму сучасних доктринальних підходів, які підкреслюють його зв'язок із принципом поваги до людської гідності, автономії волі та свободи совісті, що визнаються базовими категоріями конституціоналізму.

Розглянуто свободу віросповідання як одну з найважливіших цінностей, можливостей людини щодо самовизначення з питань віри та її сповідання. Розкрито свободу віросповідання як право природне та юридичне. Наголошено, що свобода віросповідання як природне право – це можливість людини, дана їй Богом. Свобода віросповідання як суб'єктивне юридичне право – це можливість людини, закріплена в юридичних нормах і гарантована державою.

Виокремлено структурні елементи свободи віросповідання, розглянутої як невід'ємне природне право людини, що впливає з її внутрішньої автономії та

свободи світоглядного самовизначення, а також як суб'єктивне юридичне право, інституціоналізоване у національному законодавстві України та гарантоване державою через систему конституційно-правових механізмів. У цьому контексті встановлено, що нормативне закріплення відповідного права, зокрема в положеннях Конституція України, надає йому юридично визначеного характеру, водночас не вичерпуючи його природно-правової сутності, яка має ширший, доктринально обґрунтований зміст і охоплює як активні, так і пасивні форми реалізації свободи віросповідання.

Обґрунтовано, що одним із ключових складників свободи віросповідання як природного права людини є можливість утримання від виконання певних дій або обов'язків, якщо їх здійснення суперечить глибинним переконанням особи, її релігійним чи світоглядним установкам, що відображає негативний аспект свободи совісті. Така можливість проявляється у різних сферах суспільного життя і включає, зокрема, право відмови від проходження військової служби з мотивів релігійних чи інших переконань, від отримання окремих видів медичного втручання, у тому числі науково обґрунтованого лікування або вакцинації, від носіння чи використання певного одягу, що суперечить релігійним приписам або особистим переконанням, від складання присяги у формах, які не відповідають світоглядним установкам особи, від застосування окремих символів або ідентифікаційних позначень, а також від здійснення трудової діяльності у визначені часові періоди, участі у релігійних, державних чи громадських обрядах і церемоніях, або вживання певних видів їжі, що заборонені віруваннями чи переконаннями індивіда.

Наголошено, що в законодавстві України передбачена можливість людини на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із її переконаннями (релігійними чи іншими), а не право утримуватися від здійснення таких обов'язків. Це обумовлено тим, що в юридичних нормах не може закріплюватися відмова людини від реалізації її юридичних обов'язків, з огляду навіть на її релігійні чи інші переконання. Право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, є елементом

свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України.

Сформульовано авторське визначення поняття права на заміну виконання юридичних обов'язків, що є несумісними з переконаннями особи, яке розглядається як різновид суб'єктивного юридичного права, інституціоналізованого у системі національного законодавства України та гарантованого державою через відповідні правові механізми. Змістовне наповнення цього права полягає у наданні індивіду можливості, за наявності обґрунтованих світоглядних чи релігійних мотивів, ініціювати заміну виконання одного юридично встановленого обов'язку іншим, альтернативним за своїм характером, у межах і способ, визначені чинними нормативно-правовими актами, що відображає баланс між імперативністю правового регулювання та необхідністю поваги до свободи совісті.

Окреслені юридичні обов'язки, виконання яких в Україні (та й в інших державах) може суперечити переконанням людини, а саме: проходження військової, а інколи й альтернативної, служби; обов'язкове медичне лікування, профілактика захворювань (вакцинування тощо); складання присяги (релігійної чи іншої), у випадках, визначених законодавством; відмова від обов'язків у податковій сфері, зокрема щодо прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків; участь у державних, релігійних обрядах (церемоніях); заборона носіння певного одягу, релігійних символів тощо.

З урахуванням видів юридичних обов'язків, виконання яких може суперечити переконанням людини, виокремлено наступні види розглядуваного права людини: 1) право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою; 2) право на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я; 3) право на заміну складання присяги (релігійної чи іншої); 4) право на заміну виконання юридичних обов'язків у податковій сфері; 5) право на заміну носіння певного предмета одягу або релігійного символу та ін.

Окреслено поняття юридичного механізму забезпечення права людини на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних з її переконаннями, та виокремлено його елементи.

Сформульовано пропозиції щодо удосконалення юридичного механізму гарантування права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини в Україні.

Проаналізовано право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. Стверджено, що така можливість громадян широко закріплена в міжнародних документах з прав людини та в законодавстві демократичних європейських держав. Наголошено, що в документах ООН та європейських міжнародних документах з прав людини право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою проголошується не лише з релігійних, а й з інших переконань.

Констатовано, що в умовах воєнного стану в Україні склалася юридична практика відмови громадянам у реалізації їхнього права на заміну військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, що призводить до порушень прав громадян. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення юридичного механізму забезпечення права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою.

Наголошено, що при реалізації юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я зафіксовані випадки, коли громадяни (пацієнти, медичні працівники, інші особи) відмовляються від їх здійснення з переконань (релігійних та інших). Констатовано, що медичні працівники мають право на заміну виконання своїх професійних юридичних обов'язків іншими, якщо це суперечить їхнім релігійним чи іншим переконанням (відмова від стерилізації, контрацепції, переривання вагітності пацієнтки, вчинення евтаназії тощо).

Наголошено на тих випадках в Україні, коли особи відмовлялися від обов'язкового вакцинування з релігійних та інших переконань. Сформульовано пропозицію до законодавства України: у тих випадках, коли вакцинація осіб є

юридичним обов'язком, держава повинна надавати їм можливість замінювати цей юридичний обов'язок іншим (наприклад, регулярним тестуванням на відсутність хвороби, медичними оглядами тощо), які б підтверджували стан їхнього здоров'я.

Проаналізовано феномен присяги як наміру робити щось тепер або в майбутньому з різних аспектів: релігійного, правового, культурного тощо. Констатовано, що в законодавстві України сформувався комплексний міжгалузевий інститут присяги. Наголошено, що інститут релігійної чи іншої присяги широко практикується в зарубіжних країнах.

На підставі аналізу законодавства України зроблено висновок, що в ньому закріплені присяги народних депутатів України, Президента України, суддів, адвокатів, прокурорів, державних службовців, військовослужбовців, свідків, судових експертів, інших суб'єктів. Наголошено, що у сучасних умовах повномасштабного воєнного вторгнення російської федерації в Україну особливо важливе значення має військова присяга. Аналіз нормативних положень законодавства України про присяги дав підстави констатувати, що релігійних присяг у них не передбачено.

В Україні сформувався правовий звичай, згідно з яким складовою частиною інавгурації Президента України є урочиста присяга на вірність народу України, яку він складає, поклавши руку на Пересопницьке Євангеліє і Конституцію України. Стверджено, що присяга Президента України має водночас релігійний характер.

Сформульовано пропозиції до удосконалення законодавства України з питань складання присяги: 1) у конституційному законодавстві України закріпити процедуру складання присяги Президентом України на Пересопницькому Євангелії і Конституції України; 2) дозволити особам за їхнім бажанням скласти релігійну чи світську присягу.

Наголошено, що у податковій сфері громадяни також можуть відмовлятися від виконання окремих юридичних обов'язків через свої релігійні чи інші переконання (прийняття реєстраційного номера облікової картки

платника податків; комп'ютеризованого зняття відбитків пальців; сплати податків на військові цілі тощо). Стверджено, що позитивним аспектом законодавства України є закріплення права на заміну обліку фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків.

Ключові слова: право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, свобода віросповідання, релігійні та інші переконання людини, юридичний обов'язок, права людини, реалізація права, юридичне забезпечення; альтернативна (невійськова) служба; держава, державна політика, воєнний стан в Україні, правові норми.

ANNOTATION

Marych, N. I. The Implementation in Ukraine of the Right to Substitute the Performance of Legal Obligations Incompatible with a Person's Beliefs – Qualifying Research Paper in the Form of a Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 Law, specialty 081 – Law. PJSC “Higher Educational Institution ‘Interregional Academy of Personnel Management’”, Kyiv, 2026.

This dissertation examines the general theoretical, international, and sector-specific aspects of the right to substitute the performance of legal obligations that are incompatible with a person's beliefs (religious or otherwise). It provides a comprehensive analysis of the legal mechanism for ensuring this right in Ukraine and outlines proposals for its improvement.

The theoretical and legal aspects of freedom of religion and its component—the right to substitute the performance of legal obligations incompatible with a person's beliefs—are examined. The main international human rights documents at the global and European levels, which proclaim these human rights, are analyzed.

This paper examines freedom of religion as one of the most important values and as a human's capacity for self-determination regarding matters of faith and its practice. Freedom of religion is explored as both a natural and a legal right. It is

emphasized that freedom of religion as a natural right is a human capacity granted by God. Freedom of religion as a subjective legal right is a human capacity enshrined in legal norms and guaranteed by the state.

The elements (components) of freedom of religion as a natural right and as a subjective legal right enshrined in Ukrainian legislation have been identified. It has been analyzed that one of the components of freedom of religion as a natural human right is the ability to refrain from certain actions incompatible with a person's beliefs, namely military service based on religious or other convictions; receiving scientifically grounded medical treatment, including vaccination; wearing or using certain clothing; taking a religious or other oath; using certain symbols or identification numbers; working at specific times; participating in religious, state, or public rites (ceremonies); consuming certain foods, etc.

It is emphasized that Ukrainian law provides for the possibility for a person to seek an alternative to the performance of legal obligations that are incompatible with their beliefs (religious or otherwise), rather than the right to refrain from fulfilling such obligations. This is because legal norms cannot enshrine a person's refusal to fulfill their legal obligations, even in light of their religious or other beliefs. The right to substitute the performance of legal obligations incompatible with a person's beliefs is an element of freedom of religion as a subjective legal right enshrined in Ukrainian law.

The author defines the concept of the right to substitute the performance of legal obligations incompatible with a person's beliefs as a subjective legal right enshrined in Ukrainian law: it is the opportunity, guaranteed by the state, for a person to substitute the performance of one legal obligation with another on the grounds of their beliefs (religious or otherwise) in cases specified by law.

The following legal obligations are identified, the fulfillment of which in Ukraine (and in other countries) may conflict with a person's beliefs, namely: performing military service, and sometimes alternative service; mandatory medical treatment and disease prevention (vaccination, etc.); taking an oath (religious or otherwise) in cases specified by law; refusal to fulfill tax obligations, in particular regarding the

acceptance of a taxpayer identification number; participation in state or religious rites (ceremonies); prohibition on wearing certain clothing, religious symbols, etc.

Taking into account the types of legal obligations whose fulfillment may conflict with a person's beliefs, the following types of this human right have been identified: 1) the right of citizens to substitute military service with alternative (non-military) service; 2) the right to substitute the performance of legal obligations in the field of healthcare; 3) the right to substitute the taking of an oath (religious or otherwise); 4) the right to substitute the performance of legal obligations in the tax sphere; 5) the right to substitute the wearing of a specific item of clothing or religious symbol, etc.

The concept of a legal mechanism for ensuring a person's right to substitute the performance of legal duties incompatible with their beliefs is outlined, and its elements are identified.

Proposals are formulated to improve the legal mechanism for guaranteeing the right to substitute the performance of legal duties incompatible with a person's beliefs in Ukraine.

This paper analyzes citizens' right to substitute military service with alternative (non-military) service. It is established that this right is widely enshrined in international human rights instruments and in the legislation of democratic European states. It is emphasized that in UN documents and European international human rights instruments, the right of citizens to substitute military service with alternative service is recognized not only on the basis of religious beliefs but also on the basis of other convictions.

It has been established that, under martial law in Ukraine, a legal practice has emerged whereby citizens are denied the right to substitute military service with alternative (non-military) service, which leads to violations of citizens' rights. Proposals have been formulated to improve the legal mechanism for ensuring a citizen's right to substitute military service with alternative (non-military) service.

It is emphasized that in the performance of legal duties in the healthcare sector, there have been documented cases where citizens (patients, healthcare workers, and

others) refuse to carry them out due to their convictions (religious or otherwise). It was noted that healthcare workers have the right to have their professional legal duties performed by others if fulfilling them conflicts with their religious or other beliefs (refusal to perform sterilization, contraception, termination of a patient's pregnancy, euthanasia, etc.).

The report highlights cases in Ukraine where individuals refused mandatory vaccination on the grounds of religious or other beliefs. A proposal was formulated for Ukrainian legislation: in cases where vaccination is a legal obligation, the state should provide individuals with the opportunity to substitute this legal obligation with alternatives (such as regular testing for the absence of disease, medical examinations, etc.) that would confirm their state of health.

The phenomenon of an oath as an intention to do something now or in the future has been analyzed from various perspectives: religious, legal, cultural, and others. It has been established that a comprehensive, cross-sectoral institution of the oath has taken shape in Ukrainian legislation. It is emphasized that the institution of religious or other oaths is widely practiced in foreign countries.

Based on an analysis of Ukrainian legislation, it has been concluded that it establishes the oaths of members of the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, judges, attorneys, prosecutors, civil servants, military personnel, witnesses, forensic experts, and other individuals. It is emphasized that in the current context of a full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation, the military oath is of particular importance. An analysis of the regulatory provisions of Ukrainian legislation regarding oaths provides grounds for concluding that religious oaths are not provided for therein.

A legal custom has developed in Ukraine whereby an integral part of the inauguration of the President of Ukraine is a solemn oath of allegiance to the people of Ukraine, which he takes by placing his hand on the Peresopnytsia Gospel and the Constitution of Ukraine. It is asserted that the oath of the President of Ukraine is, at the same time, of a religious nature.

Proposals have been formulated to improve Ukrainian legislation regarding the taking of oaths: 1) to enshrine in Ukraine's constitutional legislation the procedure for the President of Ukraine to take the oath on the Peresopnytsia Gospel and the Constitution of Ukraine; 2) to allow individuals, at their discretion, to take a religious or secular oath.

It was emphasized that in the tax sphere, citizens may also refuse to fulfill certain legal obligations due to their religious or other beliefs (acceptance of a taxpayer identification number; computerized fingerprinting; payment of taxes for military purposes, etc.). It is noted that a positive aspect of Ukrainian legislation is the enshrinement of the right to alternative registration for individuals who, due to their religious beliefs, refuse to accept a taxpayer identification number.

Keywords: *right to substitute the performance of legal obligations incompatible with a person's beliefs, freedom of religion, religious and other beliefs, legal obligation, human rights, realization of rights, legal safeguards; alternative (non-military) service; state, state policy, martial law in Ukraine, legal norms.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У яких висвітлено основні наукові результати дисертації

А. Статті у виданнях, індексованих у базі Scopus

1. Shvets D., Pyvovar M., Oleksiv I., Zhyravetskyi T., Marych N. State policy in the field of employment: legal problems and prospects in the conditions of martial law. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2024. № 2. С. 185–193 (SCOPUS).

Б. Статті у виданнях, що входять до переліку фахових видань України з юридичних наук

2. Марич Н. І. Свобода віросповідання та право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського*

Національного Університету. Серія Право. Випуск 86. Частина 1. 2024. С. 226–232.

3. Марич Н.І. Право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою: стан, проблеми реалізації в Україні в умовах війни. *Аналітично-порівняльне правознавство. № 4. частина 1. 2025. С. 77–84.*

4. Марич Н.І. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. Випуск 90. Частина 1. 2025. С. 107–116.*

5. Марич Н.І. Сфера охорони здоров'я: конституційно-правові аспекти реалізації права людини на заміну виконання окремих юридичних обов'язків. *Наукові перспективи. № 3 (69). 2026. С. 1144–1157.*

В. Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Марич Н.І. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: юридичне забезпечення в Україні в умовах війни. *Незалежність України: права людини та національна безпека: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2022. С. 202-204.*

7. Марич Н. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини як складник свободи віросповідання. *Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні : збірник матеріалів учасників Шостої міжнародної науково-практичної конференції (Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 22 листопада 2024 року) / упоряд. О.І. Баскакова. Львів: Видавництво ТОВ «4ФЕМІЛ», 2024 С. 158-161.*

8. Марич Н. Правове регулювання проходження альтернативної служби в Україні: стан, проблеми, пропозиції щодо удосконалення. *Незалежність*

України: права людини та національна безпека: збірник матеріалів Четвертої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 12 квітня 2024 року) / Національний університет «Львівська політехніка» ; упоряд. проф. Л. В. Ярмол, Я. С. Олійник. Київ : КНТ, 2024. С. 167-171.

9. Марич Н. І. Поняття, значення, елементи свободи віросповідання. *Річні підсумки під час війни, роздуми вголос про майбутнє та святкові побажання для України і світу: матеріали міжнародної правової школи, м. Ужгород, 27 грудня 2024 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2024. С. 50-57.*

10. Марич Н. Право на заміну військової служби альтернативною службою: міжнародні та національні аспекти. *Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди Дня державної служби (м. Харків, 19 черв. 2025 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. 324 с. Електронне наукове видання. <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyky-naukovyh-konferenczij/>. С. 123-127.*

11. Марич Н. Реалізація юридичних обов'язків громадянами України з огляду на релігійні чи інші переконання. *Незалежність України: права людини та національна безпека: збірник матеріалів П'ятої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 4 квітня 2025 року) / за ред. проф. В.Б. Ковальчука, проф. Л.В. Ярмол; Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка». Львів-Острог: вид-во ТОВ «4Фемілі», 2025. С. 184-186.*

12. Марич Н. Юридичне забезпечення в Україні права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини. *Управління ЄС та післявоєнні трансформації України: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23 жовтня 2025 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. проф. Ковальчук В. Б., проф. Мельниченко Б. Б. Львів : БОНА, 2025. С. 116-118.*

13. Марич Н. Право людини на заміну виконання окремих юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я, несумісних з її релігійними чи іншими переконаннями. *Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні: збірник матеріалів Сьомої міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 28 листопада 2025 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. проф. Ковальчук В. Б., Баскакова О. І. Острог: «4Фемілі», 2025. С. 146-47.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	31
1.1 Методологічні засади дослідження	31
1.2 Джерельна база дослідження	38
Висновки до розділу 1	49
РОЗДІЛ 2 ПРАВО НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ЮРИДИЧНИХ	
ОБОВ'ЯЗКІВ, НЕСУМІСНИХ ІЗ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ	
ЯК СКЛАДНИК СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ	51
2.1 Свобода віросповідання: поняття, сутність, елементи	51
2.2. Реалізація юридичних обов'язків, у зв'язку з	
переконаннями людини	83
2.3. Право на заміну виконання юридичних обов'язків,	
несумісних із переконаннями людини: поняття, сутність,	
значення, види	92
Висновки до розділу 2	104
РОЗДІЛ 3 ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ ПРАВА НА	
ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ОКРЕМИХ ЮРИДИЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ	
ЛЮДИНИ, НЕСУМІСНИХ ІЗ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ	111
3.1 Право громадян на заміну виконання військового обов'язку	
альтернативною (невійськовою) службою	111
3.2 Право людини на заміну виконання юридичних обов'язків у	
сфері охорони здоров'я, несумісних із переконаннями людини ..	149
3.3 Право громадян на складання релігійної чи іншої присяги ...	171
3.4. Право на заміну виконання юридичних обов'язків у	
податковій сфері, несумісних із переконаннями людини	189
Висновки до розділу 3	193
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	209
ДОДАТКИ	249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДЕСС – Державна служба України з етнополітики та свободи совісті

Євроконвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.)

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗДПЛ – Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.)

КК України – Кримінальний кодекс України (2001 р.)

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.)

НБСЄ – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

рф – російська федерація

ЦК України – Цивільний кодекс України (2003 р.)

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з найважливіших цінностей, благ людини є свобода віросповідання. Вона сприяє забезпеченню природної потреби кожної людини – самовизначенню у питаннях віри та її сповідання.

У певних випадках, віра людини, її релігійні та інші переконання можуть спонукати особу до відмови виконувати певні юридичні обов’язки. В Україні (та й в інших державах) окреслений перелік юридичних обов’язків, здійснення яких може суперечити переконанням людини (релігійним чи іншим), а саме: проходження військової, а інколи й альтернативної, служби; обов’язкове медичне лікування, профілактика захворювань; складання присяги, у випадках, визначених законодавством; відмова від обов’язків у податковій сфері, зокрема щодо прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків; участь у державних, релігійних обрядах (церемоніях); заборона носіння певного одягу, релігійних символів тощо.

Держава при можливості надає право людині на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із її переконаннями (релігійними чи іншими).

Право на заміну виконання юридичних обов’язків, що є несумісними з переконаннями людини, обґрунтовано розглядається як один із внутрішніх елементів свободи віросповідання у її суб’єктивно-правовому вимірі, що надає особі юридично гарантовану можливість узгоджувати виконання встановлених державою обов’язків із власними світоглядними та релігійними установами. Зазначене право не має універсального чи безумовного характеру, а реалізується виключно в тих ситуаціях, коли існує юридичний обов’язок, виконання якого об’єктивно необхідне, але водночас вступає у суперечність із переконаннями особи, що зумовлює потребу в його трансформації у прийнятну для індивіда альтернативну форму. Важливо підкреслити, що підставою для виникнення такого права виступають саме внутрішні переконання особи — як релігійного, так і нерелігійного характеру, що відображає сучасну тенденцію до

розширеного тлумачення свободи совісті як універсальної категорії, що виходить за межі виключно конфесійного виміру.

Аналіз міжнародно-правових стандартів засвідчує, що право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, знаходить своє відображення як у глобальних, так і в європейських актах у сфері прав людини, де воно розглядається крізь призму свободи думки, совісті та релігії. Водночас в Україні ключову роль у формуванні та забезпеченні відповідного правового механізму відіграє національне законодавство, передусім Конституція України, яка закріплює фундаментальний баланс між обов'язком особи перед державою та її правом діяти відповідно до власних переконань, визначаючи, що «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою» (ч. 4 ст. 35) [85]. Розвиток і конкретизація цього положення здійснюється у галузевому законодавстві, зокрема у Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», де встановлено, що «заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством» (ч. 3 ст. 4), а також у Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» (у редакції Закону від 18.02.1999) [166], який визначає порядок та умови реалізації цього права. Сукупність зазначених нормативних приписів формує комплексний юридичний механізм, спрямований на досягнення належного балансу між публічними інтересами держави та необхідністю гарантування індивідуальної свободи переконань у демократичному суспільстві.

Однією з суттєвих проблем в Україні є відсутність нормативної регламентації порядку проходження громадянами альтернативної служби саме у період дії воєнного стану, як наслідок – є випадки притягнення громадян,

релігійні переконання яких суперечать брати до рук зброю, до кримінальної відповідальності за ухилення від мобілізації.

Зв'язок теми дисертації із сучасними дослідженнями.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять праці вчених з питань методології дослідження, прав та обов'язків громадян, юридичного механізму їх забезпечення: І. Берназюк, Я. Берназюка, Ю. Бисаги, С. Греци, Ю. Кириченко, М. Кельмана, А. Козловського, А. Колодія, Е. Оржинської, Н. Петрецької, П. Рабіновича, І. Сердюка, В. Фрідманської, І. Фаловської, В. Чукаєвої, Л. Ярмол та інш.

Концептуальне значення для дослідження теми мали праці видатних філософів: І. Канта, Ф. Гегеля, Дж. С. Мілля, Г. Кельзена, Дж. Ролза та інших, в яких висвітлювалися такі феномени, як свобода, віра, релігійні переконання, обов'язок тощо.

Методологічною основою дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячені свободі віросповідання: М. Бабія, В. Беда, В. Вишковської, В., Т. Горбачевської, П. Данчака, В. Єленського, А. Колодного, Н. Лернера, У. Олійник, Ю. Пайди, П. Рабіновича, О. Сагана, В. Сорокуна, Л. Филипович, В. Чорнописької, Л. Ярмол та ін.

У науковому дослідженні широко використано праці відомих українських і зарубіжних учених, які досліджують правові, філософські й інші аспекти права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних з переконаннями людини.

Так, теоретико-правові, міжнародні, галузеві аспекти реалізації права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою в Україні та в зарубіжних країнах висвітлювали науковці М. Бєлова, В. Братковський, В. Вацюк, В. Голуб, Є. Григоренко, В. Заросило, Я. Котилко, О. Ковтуненко, Є. Легеза, Я. Митровка, І. Медведєєва, Б. Мохончук, І. Пирога, С. Рабінович, Ф. Фрідманська, І. Шопіна, Л. Ярмол та інші.

У праці використовувалися наукові праці вчених (Е. Бісс, Н. Калінюк, А. Литвиненко, С. Стеценко, В. Стеценко, І. Сенюти, М. Щирби та інш.) з

питань права людини на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я.

У дисертації проаналізовані й праці вчених, присвячені питанням правового регулювання складання релігійної та іншої присяги в Україні та в зарубіжних державах, а також питанням про можливості громадян замінити складання присяги у зв'язку з релігійними чи іншими переконаннями. Ці питання досліджували В. Федоренко, О. Кравчук, І. Остащук, М. Маськовіта та інші.

Однак, необхідно наголосити, що в українській юриспруденції відсутні комплексні дослідження, присвячені праву на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини та юридичному забезпеченню його в Україні.

Аналіз законодавства України з питань права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, юридичних гарантій його забезпечення дає підстави констатувати, що воно потребує покращення, зокрема, і у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні, та узгодження з міжнародними нормами. Зазначене обумовлює не лише науково-теоретичне, а також і практичне значення теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація відповідає положенням Загальної декларації прав людини (ООН, 1948 р.); Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.), узгоджується з Переліком пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2024 р. № 476; з Національною стратегією у сфері прав людини, затвердженою Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, Цілями сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджених Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019.

Дисертаційне дослідження виконано в межах Загального плану науково-дослідної роботи ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» на 01.2025 – 12.2029 рр.: «Дослідження теоретико-методологічних основ забезпечення сталого розвитку української державності в контексті сучасних викликів та загроз: правовий, економічний, безпековий, психологічний та управлінський аспекти» (номер державної реєстрації – 0125U002151).

Мета та завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є комплексний загальнотеоретичний аналіз права на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із переконаннями людини та реалізації його в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- розкрити методологічні засади дослідження;
- здійснити аналіз джерельної бази дослідження;
- визначити поняття, сутність свободи віросповідання та розкрити її елементи;
- висвітлити реалізацію юридичних обов’язків, у зв’язку із переконаннями людини;
- визначити поняття, сутність права на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із переконаннями людини, розкрити його значення та види;
- здійснити аналіз юридичного забезпечення права громадян на заміну виконання військового обов’язку альтернативною (невійськовою) службою в Україні;
- охарактеризувати юридичне забезпечення право людини на заміну виконання юридичних обов’язків у сфері охорони здоров’я, несумісних із переконаннями людини;
- охарактеризувати юридичне забезпечення права громадян на складання релігійної чи іншої присяги;
- здійснити аналіз юридичного забезпечення права на заміну виконання

юридичних обов'язків у податковій сфері, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини;

– сформулювати й обґрунтувати пропозиції на основі отриманих результатів щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері реалізації права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини в сучасних умовах в Україні.

Предметом дослідження є право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини та його реалізація в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, способів наукового пізнання.

У роботі широко використовувалися такі філософсько-світоглядні підходи: антропологічний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний та ін.

Антропологічний підхід застосовувався в усіх розділах дисертації (особливо в підрозділах 2.1, 2.3, 3.1–3.4), забезпечив розкриття поняття, сутності свободи віросповідання; став основою для дослідження права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини. За допомогою *діалектичного підходу* проаналізовано загальні закономірності формування, функціонування, розвитку свободи віросповідання (підрозділ 2.1) та права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини (підрозділ 2.3). За допомогою *потребового філософсько-правового підходу* розкрито соціальну сутність права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини та окремих його видів (підрозділи 2.3, 3.1–3.4). *Системний підхід*, який використовувався в усіх підрозділах дисертації, сприяв аналізу свободи віросповідання як системного утворення та її взаємозв'язку з правом на заміну

виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини. За допомогою системного підходу проаналізовано особливості реалізації юридичних обов'язків, у зв'язку з релігійними чи іншими переконаннями; юридичне забезпечення в Україні права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою (підрозділ 3.1), права людини на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я (підрозділ 3.2), право громадян на заміну складання релігійної чи іншої присяги (підрозділ 3.3), права громадян на заміну виконання юридичних обов'язків у податковій сфері, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини (підрозділ 3.4).

За допомогою *комунікативного підходу* розглянуто свободу віросповідання, право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних з переконаннями людини та окремі його види як результат комунікації людей (підрозділи 3.1, 3.2).

У роботі використовувалась загальнонаукові методи: аксіологічний, структурний, функціональний, історичний, порівняльний, логічні та інші.

Аксіологічний метод – використовувався для пізнання цінності свободи віросповідання, права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини (підрозділи 2.1, 2.2.). Структурний метод застосований для розкриття структури свободи віросповідання (підрозділ 2.1). Функціональний метод забезпечив з'ясування взаємозв'язків свободи віросповідання та права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини (підрозділ 2.1, 2.3).

Для дослідження теми роботи особливе значення мали спеціально-юридичні методи. За допомогою формально-догматичного методу сформульовано визначення основних понять дослідження, а також зроблено пропозиції щодо покращення механізму юридичної реалізації права на заміну виконання юридичних обов'язків людини, несумісних із її переконаннями в Україні.

За допомогою структурно-правового методу виокремлено структурні елементи свободи віросповідання (підрозділ 2.1). Функціонально-правовий метод сприяв аналізу питань щодо здійснення юридичних обов'язків, у зв'язку з переконаннями (релігійними чи іншими) людини (підрозділ 2.2.), розкриттю питань юридичного забезпечення в Україні права на заміну виконання юридичних обов'язків людини, несумісних із переконаннями людини (підрозділи 3.1-3.4). *Порівняльно-правовий метод* застосований при порівнянні законодавства України з законодавством зарубіжних країн щодо закріплення права на заміну військового обов'язку альтернативною службою тощо (підрозділ 3.1) тощо.

У процесі дослідження широко застосовувалися методи тлумачення міжнародно-правових норм та правових норм України, присвячені свободі віросповідання, праву на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини та його видам.

За допомогою методів аналізу та узагальнення юридичної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), судових органів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини здійснено оцінку стану, основних проблем реалізації права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини та сформульовано пропозиції щодо їх усунення.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в дисертації вперше здійснено комплексне дослідження права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини та юридичного механізму його забезпечення в Україні та визначено шляхи та засоби його удосконалення.

Проведене дисертаційне дослідження дозволило сформулювати найвагоміші результати, які отримані автором особисто, для яких характерна наукова новизна, важливе теоретичне та практичне значення:

уперше:

– окреслено методологічну базу дослідження як систему філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів (способів) пізнання права на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із переконаннями людини, та удосконалення юридичного механізму його реалізації в Україні;

– сформульовано авторське визначення поняття свободи віросповідання як природного права – це можливість, дана людині Богом щодо самовизначення у питаннях віри та її сповідання (в активній чи пасивній формі);

– сформульовано авторське визначення поняття права на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із переконаннями людини, як суб’єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України: це можливість людини, забезпечувана державою щодо заміни виконання одного юридичного обов’язку іншим з мотивів переконань (релігійних чи інших) у випадках, визначених законодавством;

– виокремлено види права людини на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із її переконаннями: 1) право громадян на заміну виконання військового обов’язку альтернативною (невійськовою) службою; 2) право на заміну виконання юридичних обов’язків у сфері охорони здоров’я; 3) право на заміну складання релігійної чи іншої присяги; 4) право на заміну виконання юридичних обов’язків у податковій сфері; 5) право на заміну носіння певного предмета одягу або релігійного символу та ін.;

– окреслено поняття та елементи юридичного механізму забезпечення права людини на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із її переконаннями;

– на підставі комплексного теоретико-правового аналізу права на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із переконаннями людини сформульовано пропозиції щодо удосконалення юридичного механізму його забезпечення в Україні;

удосконалено:

– підхід до розуміння внутрішньої структури свободи віросповідання як природного права людини, що дозволило більш системно окреслити її змістовне наповнення через сукупність взаємопов'язаних можливостей, які відображають різні аспекти реалізації світоглядної автономії особи; обґрунтовано, що така структура включає право мати релігію або переконання як базову передумову світоглядного самовизначення, право вільно приймати релігію чи переконання за власним вибором без будь-якого примусу, можливість змінювати свою релігію чи переконання у процесі особистісного розвитку та переосмислення ціннісних орієнтирів, право сповідувати релігію або переконання індивідуально чи колективно, публічно або приватно, а також право утримуватися від здійснення окремих дій, якщо вони суперечать внутрішнім переконанням людини, незалежно від їх релігійного чи нерелігійного характеру;

– визначення поняття свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права як можливості людини, проголошеної та гарантованої державою щодо прийняття, сповідання, зміни релігійних або інших переконань; заміни виконання юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, у випадках, передбачених законом;

– теоретичне розуміння права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою; визначення поняття цього права як можливості громадянина, даної йому державою, у випадках, визначених законодавством, заміни військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, з огляду на релігійні чи інші його переконання;

– пропозиції до законодавства України, спрямовані на вирішення проблем у сфері реалізації права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, зокрема, в умовах воєнного стану в Україні;

набули подальшого розвитку:

– наукові підходи до інтерпретації поняття юридичного обов’язку як необхідної, нормативно визначеної міри належної поведінки особи, забезпеченої державним примусом, а також досліджено специфіку впливу релігійних чи інших переконань індивіда на процес його реалізації у сучасних правових системах. У цьому контексті обґрунтовано, що юридичний обов’язок, будучи імперативною категорією публічного права, не завжди функціонує у повній гармонії з внутрішніми переконаннями людини, що зумовлює виникнення правових колізій між вимогами держави та свободою совісті, яка гарантується, зокрема, положеннями Конституція України; у межах дослідження конкретизовано коло юридичних обов’язків, виконання яких в Україні, як і в ряді інших держав із демократичними правовими системами, може вступати у суперечність із релігійними чи іншими переконаннями людини, що свідчить про універсальність цієї проблематики. До таких обов’язків віднесено проходження військової служби, а в окремих випадках навіть альтернативної (невійськової) служби, складання присяги у формах, визначених законодавством, які можуть мати релігійний або світоглядно неприйнятний для особи характер, виконання обов’язкових медичних заходів, включаючи профілактику захворювань та вакцинацію, прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків і пов’язані з цим податкові зобов’язання, участь у державних чи релігійних обрядах або церемоніях, а також дотримання встановлених обмежень щодо носіння певного одягу чи використання релігійної символіки;

– теоретичне осмислення права на альтернативу дотриманню юридичних обов’язків у сфері охорони здоров’я, які можуть бути визнані несумісними із переконаннями людини (відмова лікаря від стерилізації, контрацепції, переривання вагітності пацієнтки, вчинення евтаназії; відмова особи від обов’язкового вакцинування тощо) та формулювання пропозицій до законодавства України щодо їх вирішення;

– наукові погляди щодо реалізації права громадян на складання релігійної чи іншої присяги та формулювання пропозицій до удосконалення законодавства України з питань складання присяги;

– інтерпретація права на заміну виконання юридичних обов’язків у податковій сфері, несумісних із переконаннями людини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що напрямки та рекомендації дослідження впроваджені та можуть бути використані у наступних сферах:

– *науково-дослідній сфері* – для подальшого розроблення загальнотеоретичних та галузевих аспектів права на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із переконаннями людини та юридичного механізму його реалізації в Україні;

– *правотворчій сфері* – для вдосконалення законодавства України щодо правового забезпечення права на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із переконаннями людини;

– *правореалізаційній діяльності* – для підвищення ефективності діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, що забезпечують реалізацію права на заміну виконання юридичних обов’язків, несумісних із переконаннями людини (*довідка Громадської організації «Унія Довіри» № 69/12-26 від 20 березня 2026 року*).

– *навчальному процесі* – під час викладання дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», а також галузевих юридичних дисциплін; для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному виконанні дисертаційного дослідження, що характеризується цілісністю авторського підходу та відсутністю залучення сторонніх напрацювань без належного наукового опрацювання. У роботі всі концептуальні положення, теоретичні узагальнення та сформульовані висновки є результатом індивідуальної наукової діяльності автора, який забезпечив їх внутрішню логічну узгодженість і

відповідність сучасним доктринальним підходам у галузі конституційного права.

Практичні результати дослідження також отримані здобувачем особисто, з урахуванням аналізу чинного законодавства України, зокрема положень Конституції України та інших нормативно-правових актів, що регулюють відповідну сферу правовідносин. У випадках звернення до наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників автором забезпечено належне оформлення посилань, що підтверджує дотримання принципів академічної доброчесності. При цьому результати спільних досліджень або наукові здобутки співавторів у дисертаційній роботі не використовувалися, що додатково засвідчує її самостійний характер та оригінальність отриманих результатів.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження оприлюднено на науково-практичних заходах: Другій міжнародній науково-практичній конференції «Незалежність України: права людини та національна безпека» (Львів, 20 травня 2022 року); Шостій міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні» (Львів, 22 листопада 2024 року); Четвертій міжнародній науково-практичній конференції «Незалежність України: права людини та національна безпека» (Львів, 12 квітня 2024 року); Міжнародній правовій школі «Річні підсумки під час війни, роздуми вголос про майбутнє та святкові побажання для України і світу» (м. Ужгород, 27 грудня 2024 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції з нагоди Дня державної служби «Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану» (м. Харків, 19 червня 2025 р.); П'ятій міжнародній науково-практичній конференції «Незалежність України: права людини та національна безпека» (Львів, 4 квітня 2025 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Управління ЄС та післявоєнні трансформації України» (Львів, 23 жовтня 2025 року); у круглому столі на тему «Свобода сповідувати свою релігію або переконання в умовах війни: право на альтернативну службу», організований в рамках проєктів Ради

Європи «Підтримка України у впровадженні стандартів Ради Європи щодо судової влади» та «Права ветеранів та особового складу Збройних сил в Україні» (Київ, 6 листопада 2025 р.); Сьомій міжнародній науково-практичній конференції (м. Львів, 28 листопада 2025 року).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертаційного дослідження відображені у 13 наукових працях, із яких 4 наукові статі у фахових виданнях, 1 – у науковому періодичному виданні - SCOPUS), а також 8 тез доповіді на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 255 сторінок. Основний текст займає 192 сторінки. Робота містить список використаних джерел зі 297 найменувань на 40 сторінках та додатки на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Методологічні засади дослідження

Методологія дослідження є важливим дороговказом розвитку юридичної науки, важливою передумовою для прогресу науки, яка закладає ґрунт для нових відкриттів і тлумачення складних юридичних явищ. Особливо зросла роль сучасної методології в умовах трансформації цінностей і поглядів у суспільстві. Зміни, що відбуваються, створюють нові виклики й проблеми, які потребують глибокого аналізу юридичною наукою для того, щоб розробляти адекватні відповіді і стратегії [72, с. 47].

Увага дослідників до цих питань свідчить про їх важливість та актуальність.

Правознавець І. Сердюк слушно наголосив, що важливим завданням правничої науки є опрацювання теоретичних положень з питань методології пізнання соціальних феноменів державно-правової дійсності, а не лише уточнення її понятійно-категоріально апарату [202, с. 110].

Професор, доктор юридичних наук А. Колодій розглядає методологію у широкому та вузькому розумінні. Методологія у широкому розумінні – це вчення про наукові засади, підходи, принципи та методи, а також про те, як потрібно мислити при написанні наукового дослідження. У вузькому розумінні методологія – це теоретична основа, яка використовується або може бути задіяною у процесі наукового пізнання [73, с. 91].

Професор теорії та філософії права М. Кельман наголошує, що методологія юридичної науки в широкому розумінні – це не лише сукупність її методів та знань про них, а й симбіоз правових понять, теорій, принципів тощо [61, с. 60]. В іншому джерелі зазначається, що методологія – це вчення про метод [60, с. 10].

Дослідники О. Курок, В. Зінченко, О. Лівінський, В. Гридякін влучно наголосили на тому, що в кінцевому результаті методологія – це програма,

схема, яка допомагає вирішити поставлене науково-дослідне завдання та дати роз'яснення його результатів [99, с. 25].

Видатний правознавець П. Рабінович окреслює поняття методології загальної теорії права та філософії права як систему концептуальних підходів, загальнонаукових, групових і спеціальних методів та засобів дослідження їхніх предметів, а також як знання про закономірності відповідної наукової діяльності [186, с. 234].

Здійснений огляд дає підстави стверджувати, що методологія дослідження охоплює філософсько-світоглядні підходи, а також методи, засоби дослідження й знання того, як їх використовувати, як ними оперувати.

Філософсько-світоглядні підходи – це вироблені філософією основні засади, які визначають напрям дослідження (діалектичний, метафізичний, матеріалістичний та ідеалістичний підходи та ін.).

На думку видатного філософа права А. Козловського, метод визначає все, кожна концепція – це певний метод [71, с. 273].

Поняття, види методів дослідження науковці розкривають по-різному.

Так, правознавець Е. Оржинська, вважає оптимальним виокремлення чотирівневого поділу методів пізнання:

- 1) всезагальний (філософські методи). Дослідниця наголошує про такий метод як діалектика;
- 2) загальні (загальнонаукові): аналіз, синтез, аналогія, абстракція, експеримент та ін.;
- 3) спеціальні – задіяні в конкретних науках;
- 4) допоміжно-технічні методи, при застосуванні яких використовуються різноманітні прилади, механізми тощо).

На думку дослідниці наведений поділ методів має бути базисним підходом до класифікації методів для інших наук [136, с. 22].

Доктори юридичних наук Т. Міхайліна, Ю. Гоцуляк доводять доцільність трирівневої класичної структури методології юридичних досліджень:

1) загальнонаукові методи дослідження, типові для усіх або більшості галузей наукового знання;

2) приватнонаукові методи дослідження – розробляються і застосовуються у межах однієї науки або групи споріднених наук;

3) спеціальні методи дослідження – застосовуються у межах однієї науки або групи споріднених наук, можуть також використовуватись у межах інших наук для глибшого, фундаментального дослідження (як наприклад – статистичний метод, група психологічних, соціологічних методів тощо) [123, с. 29].

На нашу думку, чіткого розмежування між наведеними приватнонауковими методами та спеціальними методами не існує. Крім того, методи дослідження можна поділити на філософські, загальнонаукові, групові (для певної групи наук) та спеціальні (для однієї науки).

Слушним є висновок правознавця І. Зеленко про те, що особливого значення набувають спеціальні методи дослідження державно-правових явищ: соціологічний, статистичний, психологічний [56, с. 11].

У науковій розвідці можуть поєднуватися різні підходи, методи, теорії пізнання. За висновком правознавця М. Серебро, це так звана тріангуляція – дослідження змішаного типу (*mixed methods*) [203, с. 57]. Такі дослідження мають значний пізнавальний потенціал у різних сферах юриспруденції (в соціології права, кримінології тощо).

Методологічну базу пропонованого дослідження становить система філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів (способів) пізнання права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини та налагодження юридичного механізму його реалізації в Україні. Дисертаційне дослідження має комплексний характер – перебуває на межі теорії та філософії права, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін, релігієзнавства, філософії тощо. Це обумовило залучення різноманітних філософсько-світоглядних підходів та методів дослідження.

У праці широко використані такі філософсько-світоглядні підходи: антропологічний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний та інші.

Антропологічний підхід посідав визначальне місце у методологічному інструментарії дослідження та застосовувався у всіх розділах дисертаційної роботи, зокрема у підрозділах 2.1, 2.3, 3.1–3.4, що дало змогу зосередити увагу на людині як центральному суб'єкті права та розкрити закономірності становлення, функціонування й подальшого розвитку права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із її переконаннями. Завдяки використанню цього підходу забезпечено більш глибоке осмислення змісту свободи віросповідання через призму людської гідності, автономії волі та індивідуального світогляду, що особливо проявилось при визначенні її поняття, сутності та структурних елементів у підрозділі 2.1, а також при характеристиці права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою у підрозділі 3.1, де акцентовано на пріоритеті особистісного вибору у взаємодії з державними вимогами.

Діалектичний підхід використовувався як універсальний інструмент наукового пізнання для виявлення, уточнення та концептуалізації базових категорій, що становлять предмет дослідження, передусім права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, а також юридичного механізму його забезпечення в Україні. Застосування цього підходу дозволило розглядати відповідне право як динамічне явище, яке перебуває у стані постійного розвитку, трансформації та адаптації до змін суспільних відносин і правових реалій. Крім того, саме діалектичний аналіз сприяв встановленню внутрішніх зв'язків між свободою віросповідання та правом на альтернативне виконання юридичних обов'язків, що дало можливість обґрунтувати їх як взаємопов'язані елементи єдиної системи конституційних гарантій, закріплених, зокрема, у положеннях Конституції України.

За допомогою діалектичного підходу проаналізовано загальні

закономірності формування, функціонування, розвитку свободи віросповідання (підрозділ 2.1); права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини (підрозділ 2.3).

Потребовий підхід забезпечив розкриття соціальної сутності права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини та окремих його видів: права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою; права людини на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я, права громадян на заміну складання присяги, права громадян на альтернативну форму податкового обліку – з огляду на релігійні чи інші переконаннями (підрозділи 2.3, 3.1– 3.4).

Системний підхід, використаний в усіх підрозділах дисертації, задіяний при аналізі свободи віросповідання як системного утворення та її елемента – права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини. За допомогою цього підходу визначені особливості реалізації юридичних обов'язків у зв'язку з релігійними чи іншими переконаннями; розкрито юридичне забезпечення в Україні права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою (підрозділ 3.1); права людини на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я (підрозділ 3.2), право громадян на заміну складання присяги (підрозділ 3.3), право громадян на альтернативну форму податкового обліку (підрозділ 3.4), несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини.

У процесі дослідження тематики було також застосовано *структурний підхід*, який дозволив здійснити системне осмислення досліджуваних правових явищ через призму їх внутрішньої організації, логіки побудови та взаємозв'язків між окремими елементами. Зазначений підхід орієнтований на виявлення закономірностей упорядкування складових системи, встановлення характеру їх взаємодії та визначення специфіки функціонування кожного елемента у межах цілісної правової конструкції [99]. Його використання забезпечило не лише концептуальну цілісність дослідження, але й сприяло

більш глибокому розумінню структури свободи віросповідання як багаторівневого правового феномена, що поєднує природно-правові та позитивно-правові аспекти.

Завдяки структурному підходу було логічно вибудовано загальну архітектуру дисертаційної роботи, а також здійснено чітке виокремлення структурних компонентів свободи віросповідання, зокрема у підрозділі 2.1, де обґрунтовано можливість утримання від окремих дій, що суперечать переконанням людини, як прояв її природного права. Водночас у підрозділі 2.3 системно розкрито право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями, як самостійний елемент у структурі суб'єктивних юридичних прав, що функціонує в межах національної правової системи та узгоджується з положеннями Конституції України. Такий підхід дозволив забезпечити логічну послідовність викладу матеріалу та водночас підкреслити взаємозумовленість окремих елементів досліджуваного правового інституту. За допомогою *комунікативного підходу* розглянуто свободу віросповідання (підрозділ 2.1), реалізацію юридичних обов'язків, у зв'язку з релігійними чи іншими переконаннями людини (підрозділ 2.2), право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, та окремі його види (підрозділи 2.3, 3.1 – 3.4) як результат комунікації людей.

У роботі використовувалися *загальнонаукові методи*: аксіологічний, структурний, функціональний, історичний, порівняльний, логічні та інші.

Загальнонаукові методи на різних етапах дослідження сприяли поетапному перегляду термінологічного апарату, факторів та підходів до тлумачення даних.

Аксіологічний метод – використовувався для пізнання цінності та розкриття значення свободи віросповідання, права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини для суспільства, держави, особи (підрозділи 2.1, 2.2).

Структурний метод застосований для побудови змісту праці, формування логічної структури викладу її матеріалу, розкриття структури

свободи віросповідання (підрозділ 2.1) тощо.

Функціональний метод забезпечив з'ясування взаємозв'язків свободи віросповідання та права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини (підрозділи 2.1, 2.3).

Метафізичний метод задіяний при розкритті поняття, змісту свободи віросповідання, поняття віри, світогляду, переконань, релігійних переконань тощо (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3).

Метод узагальнення сприяв систематизації зібраних даних, формулюванню висновків, основних положень і результатів дослідження.

Застосовувалися також історичний, порівняльний, логічні та інші загальнонаукові та філософські методи.

Особливе значення для дослідження теми мали спеціально-юридичні методи: формально-догматичний, структурно-правовий, функціонально-правовий, порівняльно-правовий, узагальнення матеріалів юридичної практики та ін.

Формально-догматичний метод дав змогу визначити основні поняття дослідження, а також зробити пропозиції щодо удосконалення механізму юридичного забезпечення права на заміну виконання юридичних обов'язків людини, несумісних із переконаннями людини в Україні.

За допомогою *структурно-правового методу* виокремлено структурні елементи свободи віросповідання (підрозділ 2.1), види права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини (підрозділ 2.1, 2.3).

Функціонально-правовий метод забезпечив аналіз питань щодо реалізації юридичних обов'язків з огляду на релігійні чи інші переконання людини (підрозділ 2.2), розкриття питань юридичного забезпечення в Україні права на заміну виконання юридичних обов'язків людини, несумісних із переконаннями людини (підрозділи 3.1–3.4).

Порівняльно-правовий метод застосований при порівнянні законодавства України з законодавством зарубіжних країн щодо закріплення права на заміну

військового обов'язку альтернативною службою тощо (підрозділ 3.1), а також при аналізі та порівнянні природного та позитивного права на свободу віросповідання. Порівняльно-правовий метод забезпечив розуміння впливу різних чинників на формування державно-релігійних відносин в Україні (підрозділ 2.1).

У праці використано матеріали юридичної практики: відомості з судової практики України та ЄСПЛ, доповіді, звіти держаних органів України, посадових осіб. Аналіз й узагальнення матеріалів юридичної практики сприяли формулюванню основних положень, результатів дослідження та пропозицій щодо удосконалення механізму юридичного забезпечення права на заміну виконання юридичних обов'язків людини, несумісних із переконаннями людини в Україні, узгодження його з міжнародними документами прав людини.

Отже, методологія дослідження права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями (релігійними чи іншими) людини має, комплексний, міждисциплінарний характер, її фундаментальну основу становлять філософсько-світоглядні підходи.

1.2 Джерельна база дослідження

Системний, комплексний характер дослідження зумовив використання й аналіз різних джерел з ряду наук: теорії та філософії права, галузевих юридичних дисциплін (конституційного права України, адміністративного права України, кримінального права України та ін.), філософії, релігієзнавства тощо.

Усі використані у дослідженні джерела було умовно систематизовано за **дев'ятьма групами**, що дало змогу забезпечити їх впорядкований аналіз та виявити специфіку нормативного і доктринального регулювання досліджуваної проблематики.

Першу групу становлять акти міжнародних організацій, у яких закріплено свободу віросповідання та її окремий елемент — право особи утримуватися від здійснення дій, що суперечать її релігійним або іншим переконанням, а також розкрито їх зміст, функціональне призначення, структурні характеристики та різновиди. До цієї групи належать універсальні та регіональні європейські міжнародні документи у сфері прав людини, які формують базові стандарти забезпечення відповідних правомочностей.

До універсальних джерел віднесено насамперед акти Організації Об'єднаних Націй, зокрема Загальну декларацію прав людини (ст. 18) [48], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 18) [125], Декларацію ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань [39], а також Резолюцію 55/16 Ради ООН з прав людини від 04.04.2024 р. «Свобода релігії чи переконань» [287] і Загальний коментар № 22 Комітету ООН з прав людини до ст. 18 МПГПП (1993) [270], у яких послідовно закріплюється право кожної особи діяти відповідно до власних переконань або утримуватися від дій, що їм суперечать. У межах європейського правового простору відповідні положення деталізовано, зокрема, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [76], ратифікованій Україною у 1997 р. [178], а також у низці рекомендацій і резолюцій Ради Європи, серед яких рекомендації № 1202 «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (1993) [283], № 1396 «З релігії та демократії» (1996) [284], резолюція № 337 «Право на відмову від військової служби з переконань» (1967) [286] та інші акти [286], що конкретизують підходи до забезпечення свободи віросповідання у демократичному суспільстві.

Суттєве значення мають також документи Організації з безпеки і співробітництва в Європі, у яких відповідні стандарти набули подальшого розвитку, зокрема Заключний акт НБСЄ (Хельсінки, 1975 р.) [50], Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць НБСЄ (1989 р.) [257], Паризька хартія для нової Європи (1990 р.) [140], Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ (1990) [268], а також Кодекс поведінки

стосовно військово-політичних аспектів безпеки (03.12.1994 р.) [67], які комплексно закріплюють гарантії свободи переконань і відповідних форм її реалізації. У межах правової системи Європейського Союзу зазначені принципи відображено, зокрема, у Хартії Європейського Союзу про основні права [256] та Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [208], що підкреслює інтеграцію України у спільний європейський правовий простір.

Узагальнення змісту наведених міжнародних актів дозволяє дійти висновку, що в них послідовно закріплюється не лише свобода віросповідання як така, але й її практичний вимір, який проявляється у праві особи утримуватися від виконання певних дій, якщо вони суперечать її переконанням, що може стосуватися, зокрема, відмови від використання зброї, дотримання специфічних харчових обмежень, носіння чи неносіння певного одягу, використання символіки, а також виконання трудових чи інших обов'язків у визначений час, що в сукупності формує сучасне розуміння змісту свободи совісті у міжнародному праві.

Другу групу джерел формують нормативно-правові акти України та їх проекти, у яких закріплюється свобода віросповідання і конкретизується її структурний елемент — право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями особи, водночас розкриваються змістовні характеристики, внутрішня структура та різновиди відповідних правомочностей, а також визначаються юридичні засоби їх реалізації, охорони і захисту. У процесі дослідження здійснено системний аналіз базових актів національного законодавства, серед яких ключове місце посідає Конституція України від 28.06.1996 р. (ст. ст. 15, 35, 64, 65) [85], положення якої формують конституційний фундамент свободи світогляду і віросповідання, а також визначають межі реалізації обов'язків громадянина. Значну увагу приділено Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [179], Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» [166], Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [175], Закон України «Про Службу військового капеланства» [180], Закон України

«Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [170], а також Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» [167], які у своїй сукупності визначають правові засади реалізації, обмеження та трансформації відповідних обов'язків у випадках їх несумісності з переконаннями особи.

Поряд із цим, у дисертаційному дослідженні використано положення кодифікованих актів, що опосередковано регулюють відповідні правовідносини, зокрема Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. [220], Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. [97], Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. [146], а також Етичного кодексу лікаря України від 27.09.2009 р. [44], що дозволило комплексно охопити різні аспекти взаємодії прав та обов'язків особи у контексті її переконань. Значний масив джерел становлять підзаконні нормативно-правові акти, серед яких Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 р. [150], Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю [142], Перелік видів діяльності для осіб, які проходять альтернативну службу [141], а також Положення про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі платників податків, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р. [151], що конкретизують механізми реалізації відповідних прав.

З метою обґрунтування пропозицій, щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, було також враховано законопроектні ініціативи, зокрема Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо гарантування права громадян на альтернативну (невійськову) службу, зареєстрований 24.07.2024 р. [183], що свідчить про актуальність подальшого розвитку національного законодавства у цьому напрямі.

До *третьої групи джерел* віднесено нормативно-правові акти іноземних держав, у яких закріплено право особи на заміну виконання юридичних

обов'язків у випадках їх несумісності з переконаннями, а також визначено його конкретні форми реалізації та види. Звернення до зарубіжного правового досвіду, дало змогу простежити різноманіття підходів до нормативного закріплення відповідного права, а також виявити спільні тенденції його розвитку у сучасних демократичних правових системах, що орієнтовані на забезпечення балансу між обов'язком особи перед державою та повагою до її свободи совісті. У межах дослідження, було проаналізовано положення конституцій Австрії, Федеративної Республіки Німеччина, Чеської Республіки, Іспанії, Португалії, Угорщини, Словенії, Словаччини, Естонської Республіки, Швейцарії та інших держав, у яких передбачено можливість альтернативного виконання окремих обов'язків, зокрема у сфері військової служби, з урахуванням релігійних чи світоглядних переконань особи.

Окрему увагу приділено аналізу спеціальних законодавчих актів зарубіжних країн, що деталізують порядок реалізації цього права, серед яких, зокрема, Закон Республіки Корея «Про призначення та виконання альтернативної служби» від 31.12.2019 р. [243], який відображає сучасний підхід до інституціоналізації альтернативної служби як форми реалізації свободи переконань. Узагальнення відповідного досвіду дозволило встановити, що у більшості досліджуваних держав право на заміну виконання юридичних обов'язків розглядається як важливий елемент системи гарантій прав людини, що підтверджує його універсальний характер і водночас відкриває можливості для подальшого вдосконалення національного законодавства України з урахуванням найкращих зарубіжних практик.

Четверту групу джерел становлять наукові праці дослідників, у яких розглядаються проблеми методології правових досліджень, а також питання прав і обов'язків людини та громадянина й юридичного механізму їх забезпечення. У межах цієї групи проаналізовано доробок таких учених, як І. Зеленко, І. Сердюк, А. Козловський, А. Колодій, Е. Оржинська, М. Кельман, П. Рабінович та інші, у працях яких обґрунтовуються підходи до методологічного осмислення правових явищ, зокрема через призму системності,

міждисциплінарності та орієнтації на цінності прав людини. Зазначені наукові напрацювання мають суттєве значення для формування теоретико-методологічної основи дослідження, оскільки дозволяють розкрити специфіку аналізу прав та обов'язків особи, у тому числі в контексті їх трансформації під впливом релігійних чи інших переконань.

У процесі роботи також використано наукові розвідки у сфері теорії та філософії права, присвячені проблематиці прав людини та механізмів їх юридичного забезпечення, зокрема праці М. Кельмана [60, 61], П. Рабіновича [185–187], Л. Ярмол [236–241] та інших дослідників, які дозволили поглибити розуміння сутності прав людини як комплексного соціально-правового феномена. Водночас враховано напрацювання вчених у галузі конституційного права України та суміжних правових дисциплін, серед яких Н. Петрецька, В. Фрідманська, І. Фаловська, І. Берназюк, Я. Берназюк, Ю. Бисага, Ю. Кириченко, С. Греца, В. Чукаєва, у роботах яких аналізуються питання реалізації, гарантування та захисту прав і обов'язків громадян. Узагальнення цих підходів сприяло формуванню комплексного бачення досліджуваної проблематики та дозволило обґрунтувати місце права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків у системі сучасних конституційних гарантій.

П'яту групу становлять наукові джерела, в яких висвітлюються правові аспекти свободи віросповідання людини, зокрема її юридичне забезпечення в Україні та в інших державах, а також стан та сучасні тенденції взаємовідносин держави й релігійних організацій.

Про актуальність проблематики свободи віросповідання та окремих її можливостей свідчить велика кількість учених, що її досліджували, зокрема, М. Бабій [5, 6]; В. Бедь [8, 9]; М. Бринчак [15]; М. Васін [19, 20]; В. Вишковська [152]; В. Вовк [26]; Т. Горбачевська [34]; І. Дахова [38]; Т. Дацюк [89]; В. Єленський [46]; А. Колодний [74]; М. Кравцова [89]; Н. Лернер [102]; У. Олійник [26]; Ю. Пайда [138, 139]; Н. Пивоварова [144]; А. Полешко [148]; А. Попов [152]; П. Рабінович [185, 187]; О. Саган [176]; В. Сорокун [204]; О.

Філіпенко [89]; Л. Филипович [74]; Ю. Цветкова [218]; В. Чернописька [223–226]; Л. Ярмол [237–240] та ін.

У зазначеній групі джерел варто виділити *дисертаційні праці*, захищені в Україні, в яких досліджуються актуальні питання свободи віросповідання та її складових.

Загальнотеоретичні, філософсько-правові, релігійно-правові та соціально-філософські аспекти свободи віросповідання отримали ґрунтовне висвітлення у працях вітчизняних науковців, що дозволило сформувати багатовимірне уявлення про це правове явище як складну категорію, що поєднує юридичні, світоглядні та соціокультурні елементи. Зокрема, у дослідженні враховано наукові напрацювання Л. Ярмол, яка у дисертації 2003 року «Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» [238] здійснила комплексний аналіз правового забезпечення відповідної свободи, Т. Горбачевської, яка у 2024 році представила сучасне бачення взаємозв'язку свободи релігії й переконань із правом у межах загальнотеоретичного підходу [34], а також М. Колиби, який у 2020 році дослідив свободу віросповідання у філософсько-правовому вимірі, акцентуючи на її ціннісних та світоглядних засадах [72].

Водночас важливе значення для розуміння досліджуваної проблематики мають праці М. Лубської, присвячені релігієзнавчо-правовому аналізу змісту та реалізації принципу свободи совісті й віросповідання в Україні [104], О. Ананьєвої, яка розглядала свободу совісті в контексті демократизаційних процесів українського суспільства [3], а також У. Рудницької, у роботах якої досліджено взаємозв'язок свободи людини та її світоглядного сприйняття з позицій соціально-філософського аналізу [195]. Узагальнення зазначених наукових підходів дало змогу поглибити розуміння свободи віросповідання як комплексного феномена, що функціонує на перетині права, філософії та соціальних процесів, а також створило теоретичне підґрунтя для подальшого аналізу її структурних елементів і механізмів реалізації.

Міжнародно-правові аспекти забезпечення та захисту свободи віросповідання отримали належне наукове опрацювання у працях вітчизняних дослідників, що дозволило сформулювати теоретичне підґрунтя для розуміння відповідного права у глобальному правовому контексті. Зокрема, В. Сорокун у кандидатській дисертації «Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання» (2009 р.) [204] здійснив комплексний аналіз механізмів міжнародного захисту цієї свободи, розкривши особливості її гарантування у системі міжнародного права, тоді як Ю. Фисун у роботі «Міжнародно-правове регулювання інституту релігійної безпеки» (2005 р.) [213] зосередив увагу на взаємозв'язку свободи віросповідання з категорією безпеки, що дозволило розширити розуміння цього права у контексті сучасних викликів.

Проблематика конституційного права на свободу віросповідання в Україні також знайшла відображення у низці наукових досліджень, у яких аналізуються як зміст цього права, так і механізми його гарантування. Так, у дисертації О. Альонкіна «Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання та гарантії його реалізації в Україні» (2010 р.) [2] розкрито систему юридичних гарантій відповідного права, В. Малишко у дослідженні 2005 року [107] обґрунтував його місце у системі конституційних прав і свобод, а А. Ковбан (2010 р.) [64] проаналізував особливості його нормативної регламентації у національному законодавстві. Водночас В. Бедь у докторській дисертації 2011 року [9] здійснив ґрунтовне дослідження права на свободу совісті у площині конституційно-правового регулювання, тоді як Г. Сергієнко (2004 р.) [201] зосередив увагу на ролі взаємодії держави та релігійних організацій у забезпеченні реалізації свободи віросповідання. Узагальнення зазначених наукових підходів дозволило сформулювати цілісне бачення досліджуваної проблематики та визначити ключові напрями її подальшого теоретичного осмислення.

Адміністративно-правове регулювання відносин держави та релігійних організацій, адміністративно-правові гарантії свободи віросповідання

досліджували: М. Кравцова. Адміністративно-правове регулювання релігійних правовідносин в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 (2020 р.) [88]. О. Мельничук. Відносини держави і церкви (адміністративно-правовий аспект). Дис. на здоб. наук. ступ. доктора юридичних наук; спеціальність 12.00.07 (2021) [120]. В. Чернописька. Адміністративно-правові гарантії діяльності релігійних організацій в Україні Дис. на здоб. наук. ступ. доктора юридичних наук; спеціальність 12.00.07 (2021 р.) [225].

Питання кримінально-правової охорони свободи віросповідання в Україні розглядались у дисертації І. Корінець на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», 2024 р. [86].

Необхідно наголосити, що в Україні відсутні дисертаційні праці з питань саме права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків людини, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини.

Шосту групу становлять наукові джерела, в яких висвітлюються правові аспекти, види права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини.

Питання про правові можливості заміни окремих юридичних обов'язків альтернативними, якщо їх виконання суперечить релігійним чи іншим переконанням людини, досліджували вітчизняні та зарубіжні дослідники.

Так, теоретико-правові, міжнародні, галузеві аспекти реалізації права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою в Україні та в зарубіжних країнах висвітлювали науковці М. Белова, В. Братковський, В. Голуб, Є. Григоренко, Я. Котилко, О. Ковтуненко, Є. Легеза, Я. Митровка, І. Медведєєва, Б. Мохончук, І. Пирога, С. Рабінович, Ф. Фрідманська, І. Шопіна, Л. Ярмол та інші. Однак ґрунтовні дослідження з даної проблематики у вітчизняній юридичній науці відсутні.

У праці використовувалися наукові праці вчених (Н. Калінюк [57], А. Литвиненко [103], М. Щирби [230], С. Стеценко, В. Стеценко, І. Сенюти [205], Е. Бісс [11], з питань права людини на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я.

У дисертації проаналізовані й праці вчених, присвячені питанням правового регулювання складання присяги в Україні та в зарубіжних державах, а також питанням про можливості громадян замінити складання присяги у зв'язку з релігійними чи іншими переконаннями. Ці питання досліджували В. Федоренко, О. Кравчук, І. Остащук, М. Маськовіта та інші.

До *сьомої групи джерел* входять релігієзнавчі й філософські видання. Це філософські та релігієзнавчі словники, енциклопедії, довідники тощо [214, 143, 215], які містили окреслення таких понять, як свобода, обов'язок, віра, переконання тощо.

При написанні праці були використані підручники з філософії, релігієзнавства [100, 190, 229], зокрема, їх положення, присвячені свободі віросповідання, вірі, світогляду, переконанням, свободі тощо.

Важливе значення у процесі дослідження мали праці відомих філософів І. Канта [58], Ф. Гегеля [29], Дж. С. Мілля [126], Г. Кельзена [59], Дж. Ролза [194] та інших, в яких висвітлювалися такі феномени, як свобода, віра, релігійні переконання, обов'язок тощо.

Восьму групу джерел утворюють матеріали періодичних наукових видань, у яких системно висвітлюються актуальні правові аспекти права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, а також ширший контекст реалізації свободи віросповідання і трансформації державно-релігійних відносин як в Україні, так і в інших державах. У межах цих публікацій розкриваються як теоретико-правові підходи до розуміння зазначених правових інститутів, так і прикладні питання їх реалізації, що дозволяє простежити сучасні тенденції розвитку правового регулювання, а також оцінити ефективність існуючих механізмів забезпечення прав людини. Особливу цінність становить наявність у таких джерелах соціологічних і статистичних даних, які поглиблюють емпіричну базу дослідження та сприяють більш обґрунтованому аналізу досліджуваної проблематики.

Зокрема, у роботі використано матеріали таких фахових видань, як «Форум права», «Вісник Маріупольського державного університету. Серія:

Право», «Публічне право», «Філософські та методологічні проблеми права», Юридичний науковий електронний журнал, «Релігійна свобода», «Філософська думка», «Наукові записки. Серія: Психологія», «Вісник Національної академії наук України» та інші, у яких представлено широкий спектр наукових підходів до дослідження свободи переконань, її структурних елементів і механізмів реалізації. Узагальнення матеріалів зазначених видань дозволило інтегрувати сучасні наукові позиції у дослідження та забезпечити його відповідність актуальному стану розвитку юридичної науки.

Дев'яту групу джерел становлять матеріали юридичної практики, які відіграють ключову роль у перевірці теоретичних положень на відповідність реальним механізмам правозастосування та дозволяють оцінити ефективність функціонування досліджуваного права у конкретних правовідносинах. До цієї групи віднесено, зокрема, звіти Державна служба України з етнополітики та свободи совісті [52–54], які відображають сучасний стан державно-релігійних відносин та практичні аспекти реалізації свободи віросповідання, а також аналітичні матеріали та звіти Європейський суд з прав людини [246], що узагальнюють підходи до тлумачення відповідних прав у межах європейської правової системи.

Важливе значення мають щорічні доповіді парламентського омбудсмена України [231–234], які містять оцінку стану дотримання прав людини, у тому числі свободи світогляду і віросповідання, а також матеріали судової практики України [157–161, 193], що демонструють особливості застосування національного законодавства у цій сфері. Окремо проаналізовано рішення Європейський суд з прав людини [192, 248, 250–254], які мають прецедентний характер та формують стандарти тлумачення права на свободу віросповідання і пов'язаних із ним можливостей, зокрема права на відмову від виконання певних обов'язків з мотивів переконань. Узагальнення цих матеріалів дозволило не лише підтвердити теоретичні висновки, але й виявити проблемні аспекти правозастосування та окреслити напрями вдосконалення юридичного механізму забезпечення відповідного права в Україні.

Висновки до Розділу 1

1. Методологічну базу пропонованого дослідження становить система філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів (способів) пізнання права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями (релігійними чи іншими) людини, та удосконалення юридичного механізму його реалізації в Україні.

2. У процесі дослідження широко використовувалися різні філософсько-світоглядні підходи: антропологічний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний, а також такі загальнонаукові методи: аксіологічний, структурний, функціональний, метафізичний, узагальнення, порівняльний, логічні та ін.

3. Особлива увага приділялася спеціально-юридичним методам: формально-догматичному, структурно-правовому, функціонально-правовому, порівняльно-правовому, тлумаченню юридичних норм, узагальненню матеріалів юридичної практики тощо.

4. Дисертаційне дослідження має комплексний характер – перебуває на межі теорії та філософії права, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін, релігієзнавства, філософії тощо. Це зумовило залучення різних підходів та методів дослідження.

5. Комплексний характер дослідження тематики зумовив необхідність залучення широкого кола джерел, які з метою систематизації були об'єднані у дев'ять взаємопов'язаних груп, що відображають різні рівні та аспекти правового регулювання і наукового осмислення досліджуваного явища. Такий підхід дозволив інтегрувати міжнародно-правові стандарти, національне законодавство України, зарубіжний нормативний досвід, доктринальні напрацювання у сфері теорії, філософії та конституційного права, матеріали періодичних наукових видань, а також практику правозастосування, що у своїй сукупності забезпечило всебічне та об'єктивне висвітлення проблематики права

на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини.

Узагальнення джерельної бази, сформованої за таким принципом, сприяло досягненню методологічної цілісності дослідження та дозволило поєднати теоретичний і прикладний виміри аналізу, враховуючи як положення міжнародних актів, так і норми національного права, зокрема Конституції України, а також сучасну судову та адміністративну практику. Це, у свою чергу, створило належне підґрунтя для формулювання обґрунтованих висновків і пропозицій щодо вдосконалення механізму юридичного забезпечення досліджуваного права в умовах розвитку демократичної правової держави.

РОЗДІЛ 2

ПРАВО НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ЮРИДИЧНИХ ОBOB'ЯЗКІВ, НЕСУМІСНИХ ІЗ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ ЯК СКЛАДНИК СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ

2.1. Свобода віросповідання: поняття, сутність, елементи

Свобода віросповідання, як основа людського життя, займає особливе місце у системі можливостей людини. Свобода віросповідання реалізується у багатьох сферах, у тому числі поза межами релігійних споруд [19, с. 40].

Проблематику свободи віросповідання та окремих її можливостей досліджує багато вітчизняних та зарубіжних вчених: М. Бабій, В. Бедь, М. Бринчак, М. Васін, В. Вовк, Т. Горбачевська, І. Дахова, П. Данчак, К. Кардіс, Р. Солтес, М. Васько, Д. Грушка, А. Колодний, Т. Кучера, Н. Лернер, У. Олійник, Ю. Пайда, Н. Пивоварова, А. Полешко, В. Сорокун, Ю. Цветкова, Л. Филипович, Л. Ярмол та ін..

Свобода віросповідання обґрунтовано розглядається як одна з базових соціально-правових цінностей, що становить невід'ємне благо людини та виступає важливим елементом її духовної автономії. Її сутність полягає у забезпеченні можливості індивіда здійснювати самовизначення у сфері віри, світогляду та переконань, що реалізується як через активні форми — сповідування релігії, участь у релігійних практиках, публічне вираження переконань, так і через пасивні — утримання від дій, які суперечать внутрішнім переконанням особи. Такий підхід дозволяє розглядати свободу віросповідання не лише як юридично закріплене право, але й як глибинну характеристику особистості, що визначає її ідентичність і поведінкові орієнтири.

У ширшому соціально-правовому вимірі свобода віросповідання виступає одним із ключових чинників становлення та розвитку демократичної, правової держави, оскільки забезпечує умови для формування толерантного середовища, заснованого на взаємній повазі, довірі та рівності осіб незалежно від їх релігійної належності чи світоглядних позицій. Її належна реалізація сприяє

зміцненню суспільної стабільності та підвищує стійкість соціуму до внутрішніх і зовнішніх викликів, у тому числі тих, що пов'язані з безпековими загрозами [200, с. 79]. Водночас, в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, спостерігається системне порушення цього права, що проявляється у руйнуванні релігійної інфраструктури та переслідуванні представників релігійних організацій. Зокрема, зафіксовано знищення або пошкодження щонайменше 630 релігійних споруд [20, с. 28], тоді як за даними парламентського омбудсмена України задокументовано не менше 76 випадків релігійних переслідувань, убивство або полон 29 священнослужителів і релігійних діячів, а також пошкодження чи руйнування понад 600 релігійних об'єктів [134], що свідчить про грубе порушення міжнародно-правових стандартів у сфері свободи віросповідання та прав людини загалом.

Лише у період з 24 лютого 2022 р. до 24 листопада 2023 р. в Україні ворог завдав ударів по 495 релігійних об'єктах, а саме по 290 православних культових спорудах (40 ПЦУ і 250 УПЦ), 156 протестантських, 12 греко і римо-католицьких, 15 юдейських, 7 мусульманських, 8 спорудах інших релігій, по 7 духовних навчальних закладах [232].

У контексті сучасних безпекових викликів встановлено, що держава-агресор активно інтегрує релігійний фактор у стратегії інформаційного впливу, використовуючи його як інструмент гібридної війни з метою дискредитації України на міжнародній арені та досягнення власних військово-політичних цілей. Такі дії супроводжуються маніпулятивним використанням релігійної риторики, створенням дезінформаційних наративів та експлуатацією міжконфесійних чутливостей, що суперечить базовим принципам свободи віросповідання та міжнародно-правовим стандартам у сфері прав людини [232]. При цьому особливої уваги заслуговує факт системного порушення релігійної свободи на тимчасово окупованих територіях України, що виявляється у переслідуванні релігійних громад, обмеженні їх діяльності та руйнуванні культових споруд.

Водночас у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2022 рік, акцентовано на необхідності дотримання принципу нейтральності держави у сфері релігійних відносин та недопущення використання релігійних організацій у діяльності, що загрожує національній безпеці. У документі підкреслено неприпустимість переслідування священнослужителів, а також наголошено на обов'язку правоохоронних органів забезпечувати неупереджене й об'єктивне проведення слідчих дій із дотриманням принципу рівності перед законом та заборони дискримінації за ознакою релігійних переконань [233]. Такі положення відображають прагнення держави забезпечити баланс між гарантуванням свободи віросповідання та необхідністю захисту публічних інтересів в умовах воєнного стану.

Як слушно наголосила В. Чорнописька, в умовах війни проблема гарантування свободи релігії особливо загострюється, а релігійний чинник стає потужною зброєю, спрямованою на знищення духовно-ціннісної основи українського суспільства [223, с. 106]. Російська агресія проти України супроводжується викраденнями, катуваннями та позасудовими розстрілами священників і вірян Української Греко-Католицької Церкви, Православної Церкви України, а також низки євангельських протестантських церков (баптистів, п'ятдесятників, адвентистів тощо) [135, с. 125].

Я. Олійник наголошує, що особливістю сучасної ситуації в Україні є те, що свобода світогляду стала одним із фронтів війни. РФ систематично використовує релігійні та ідеологічні структури для поширення деструктивних наративів «руського міра», які прямо заперечують державний суверенітет України [131, с. 8].

За висновком А. Колодного і Л. Филипович, в умовах складних суспільних та екзистенційних викликів, якою є нинішня російська агресія проти України, релігійна свобода потребує особливо захисту. У цей час розглядувана свобода потерпає на різних рівнях: 1) персональному; 2) спільнотному; 3) державному. Під час війни під загрозою опиняються всі права людини, бо смерть як атрибут війни нівелює і свободу слова, і свободу віросповідання, і свободу зібрань або

переміщень. У умовах війни релігійна свобода неможлива, а її фактична реалізація зведена нанівець. Україна послідовна у своїх намірах берегти права людини та спільнот, захищати свободи віруючих та їхніх організацій [74, с. 124].

Водночас доцільно підкреслити, що, незважаючи на наявні виклики та об'єктивні труднощі воєнного часу, саме можливість вільного сповідання віри, її індивідуального чи колективного вираження, а також реалізація пов'язаних із цим духовних практик відіграють важливу роль у збереженні внутрішньої стійкості громадян України. У цьому контексті, свобода віросповідання постає не лише як юридична категорія, закріплена, зокрема, у положеннях Конституція України, але й як суттєвий соціально-психологічний ресурс, що сприяє консолідації суспільства, підтримці морального духу та формуванню відчуття сенсу і надії в умовах тривалого збройного протистояння.

Релігійні переконання та практики в таких обставинах виконують функцію духовної опори, яка допомагає особі адаптуватися до екстремальних умов, зберігати гідність і внутрішню рівновагу, а також зміцнює колективну солідарність у протидії агресії. Таким чином, свобода віросповідання набуває додаткового значення як фактор суспільної витривалості та важливий елемент національної єдності, що сприяє протистоянню деструктивним впливам та утвердженню цінностей демократичного правопорядку.

Як стверджує Л. Ярмол, серед основних напрямів удосконалення механізму правового забезпечення свободи віросповідання в Україні є припинення повномасштабного воєнного вторгнення рф на нашу землю, притягнення до міжнародної відповідальності рф як терористичної держави за вчинення злочинів, геноциду українського народу та ін. [239, с. 60].

Важливим етапом розвитку національного правового регулювання у сфері державно-релігійних відносин стало ухвалення Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» від 20.08.2024 р., який спрямований на зміцнення засад конституційного ладу та протидію використанню релігійного чинника в інтересах держави-агресора. У

зазначеному нормативно-правовому акті передбачено заборону діяльності в Україні Російської православної церкви як інституції, що виконує функцію ідеологічного провідника політики держави-агресора та пов'язується з поширенням концепції «руського міра», яка використовується для обґрунтування агресивних дій, включаючи воєнні злочини та злочини проти людяності [170]. Прийняття цього закону свідчить про прагнення держави забезпечити належний баланс між гарантуванням свободи віросповідання та необхідністю захисту національної безпеки, територіальної цілісності й демократичного правопорядку. Водночас його положення відображають сучасний підхід до правового регулювання, за якого свобода релігійної діяльності не може використовуватися як інструмент підризу державності чи легітимації агресії, що узгоджується із загальновизнаними міжнародними стандартами у сфері прав людини та принципом недопущення зловживання правом.

Прийняття Закону України «Про Службу військового капеланства» від 30.11.2021 р. стало важливою гарантією реалізації (не лише юридичною, а й духовно-психологічною) свободи світогляду та віросповідання — для військовослужбовців та членів їх сімей та інших осіб [180].

Слушною є думка дослідниці В. Василенко про те, що безпека для українського суспільства на сьогодні є великою потребою та цінністю. Обмеження діяльності УПЦ — це засіб протидії збройній агресії рф, яка застосовує не лише військові засоби, а й ідеологічні, насамперед релігійних агентів впливу [17, с. 475].

Емпіричні дані свідчать про суттєві трансформації релігійності українського суспільства в умовах повномасштабної збройної агресії, що проявляється у зростанні значущості віри як індивідуального та колективного ресурсу адаптації до кризових обставин. Зокрема, наприкінці 2023 року майже чверть опитаних (24%) зазначили, що стали більш релігійними після початку повномасштабного вторгнення рф в Україну, тоді як лише незначна частка респондентів (5%) повідомила про зниження рівня віри та релігійності, що

свідчить про переважання тенденції до духовної мобілізації населення [25]. Водночас релігійні організації зберігають стабільно високий рівень суспільної довіри, залишаючись серед провідних інститутів за цим показником, що підкреслює їхню роль як важливого елементу соціальної стабільності та моральної підтримки у період кризових викликів.

Структурний аналіз релігійного середовища України демонструє, що переважна більшість релігійних організацій належить до християнської традиції, частка якої сягає приблизно 97% від загальної кількості існуючих релігійних інституцій. У межах цієї традиції православ'я залишається домінуючим і водночас внутрішньо диференційованим напрямом, що характеризується значним різноманіттям організаційних форм та конфесійних юрисдикцій, що визначає його особливе місце у релігійній структурі українського суспільства [40, с. 36]. Такі тенденції свідчать про збереження високої ролі релігійного чинника у формуванні суспільних процесів, а також про його вплив на забезпечення соціальної згуртованості в умовах воєнного стану.

Для порівняння: у всьому світі більше восьми з десяти людей ідентифікує себе з якоюсь релігійною групою. Понад 400 мільйонів людей (6 %) практикує різні народні або традиційні релігії. Майже 58 мільйонів людей – менше 1 % світового населення – належить до інших релігій, таких як бахаї, джайнізм, сикхізм, синто, даосизм віка та зороастризм. Демографічне дослідження показує: 2,2 мільярда християн, 1,6 мільярда мусульман, 1 мільярд індусів, майже 500 мільйонів буддистів і 14 мільйонів юдеїв [281]. За оцінками у світі існує понад 4200 релігій [279].

З 2010 року частка світового населення, що має релігійну приналежність, зменшилася майже на 1 % (з 76,7 %), тоді як частка без приналежності зросла на той самий рівень (з 23,3 %) [255].

Згідно з прогностичними дослідженнями, у 2050 р. першою (за чисельністю) все ще залишатиметься християнська релігія. Порівняно з 2,17 мільярда у 2010 році, чисельність зросте до 2,92 мільярда. Це значне зростання,

але менш стрімке, ніж у мусульманського населення. Адже чисельність мусульман зростає з 1,6 мільярда до 2,76 мільярда [279]. Отже, за прогнозами у 2050 році християни та мусульмани будуть майже однаковими за кількістю у світі.

Станом на 1 січня 2025 р. в Україні діяло 34 663 релігійних організацій. Серед них 382 релігійних центрів (управлінь), 33 086 релігійна громада, з яких 15 506 мають статус юридичної особи, 554 монастирів (234 – жіночі, 286 – чоловічі), 85 братств, 361 місія, 195 духовних навчальних закладів (68 – середніх, 127 – вищих). 46 юридичних осіб релігійних організацій припинили існування (дивись Додаток Б) [53]. Згідно з даними, наведеними у Додатку Б, найбільше релігійних організацій діє у Львівській області – 3299, у Вінницькій – 2273, у Хмельницькій – 2009. Доволі багато релігійних організацій є також у Закарпатській, Дніпропетровській, Полтавській та Черкаській областях. Найменше їх у південних та східних регіонах: Миколаївській, Херсонській, Луганській, Чернівецькій областях. У Києві зареєстровано 1327 громад, в Автономній Республіці Крим – 903. Станом на 1 січня 2025 р. в Україні релігійні об'єднання мають у власності та в користуванні 27 785 культових споруд та приміщень, пристосованих під молитовні [52]. Для порівняння: станом на 1 січня 2024 р. в Україні діяло 35 778 релігійних організацій. Серед них 386 релігійних центрів (управлінь), 34 171 релігійна громада [54]. Тобто, у 2025 р. кількість релігійних організацій зменшилася на 1115.

В основі свободи віросповідання як складного правового та світоглядного феномена лежать дві взаємопов'язані категорії — свобода і віра, кожна з яких має самостійне змістовне наповнення та водночас формує єдину концептуальну основу відповідного права. Свобода у цьому контексті розглядається як здатність людини діяти відповідно до власних знань, переконань і можливостей, а також як реальна можливість здійснювати усвідомлений вибір між альтернативними варіантами поведінки [214]. Такий підхід відображає не лише зовнішній аспект свободи як відсутності примусу, але й її внутрішній

вимір, пов'язаний із автономією волі та самостійністю особистості у прийнятті рішень.

У філософсько-правовому розумінні, зокрема у трактуванні В. Петрушенка, свобода постає як фундаментальна властивість людини, що виявляється у її здатності самостійно визначати цілі, зміст і спрямованість власної діяльності, а також обирати відповідні моделі поведінки відповідно до власних ціннісних орієнтирів [143, с. 264]. У такому розумінні, свобода набуває характеру базової передумови реалізації інших прав і свобод, у тому числі свободи віросповідання, оскільки саме вона забезпечує можливість особи формувати, змінювати та виражати свої переконання без зовнішнього тиску, що має принципове значення для функціонування демократичного правопорядку.

Варто, на нашу думку, наголосити на тому, що свобода нерозривно пов'язана з відповідальністю.

Погоджуємося з українським філософом М. Поповичем, який зазначає, що при всій різноманітності питань, що обговорюються у філософії, всі абстрактні проблеми виводять на головну – проблему людини. Суттю ж проблеми людини є проблема свободи [153, с. 377].

Л. Ярмол, С. Вандьо стверджують, що свобода – це фундаментальна характеристика особи, тому її варто розглядати у двох аспектах: як внутрішню, так і зовнішню свободу [236, с. 253].

Свобода людини є однією з основних цінностей сучасних демократичних держав, важливою складовою правової та моральної систем, яка гарантує індивідуальні права та свободи. Свобода дає змогу кожній людині бути собою, проявляти свою унікальність і ставити перед собою власні цілі та завдання. Вона становить запоруку гармонійного розвитку суспільства.

Другою базовою категорією, що формує зміст свободи віросповідання, виступає віра, яка посідає визначальне місце у внутрішній структурі світогляду людини та безпосередньо впливає на її ціннісні орієнтації і поведінкові моделі. Світогляд у науковій літературі трактується як цілісна система переконань, оцінок, уявлень і принципів, що визначають узагальнене бачення людиною

світу, усвідомлення власного місця в ньому, а також формують життєві позиції, програми діяльності та характер соціальної взаємодії [229, с. 25]. У даному сенсі, світогляд виступає інтегративною категорією, яка поєднує раціональні та ірраціональні компоненти, серед яких віра відіграє особливу роль.

Попри те, що у наведеному визначенні світогляду віра прямо не акцентується, вона фактично є невід'ємною складовою будь-якого переконання, оскільки забезпечує внутрішню впевненість особи у правильності обраних цінностей та смислів. Віра, як специфічна форма духовного освоєння дійсності, виходить за межі виключно релігійного змісту і може охоплювати ширший спектр світоглядних установок, включаючи моральні, етичні та філософські орієнтири. Саме завдяки вірі переконання набувають стійкості та здатності визначати поведінку людини, що, у свою чергу, зумовлює необхідність правового визнання і захисту можливості особи діяти відповідно до таких переконань або утримуватися від дій, які їм суперечать, у межах свободи віросповідання як фундаментального права.

У тлумачному словнику зі соціології наголошено, що в межах культури світогляд – це загальний спосіб бачення світу і наше ставлення до нього, загальна сукупність припущень про зміст життя, про те, що є важливим, і про те, як працюють речі [1, с. 228]. Безсумнівно, що віра впливає, визначає наше уявлення, погляди про світ і ставлення до нього.

Виокремлюють такі історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський [229, с. 27].

Дослідники розглядають віру як явище психічне, гносеологічне, екзистенціальне та онтологічне. Розрізняють віру релігійну та нерелігійну [143, с. 264].

Відомий філософ І. Кант наголошував що, якщо визнання істинності є достатнім лише суб'єктивно й водночас вважається об'єктивно недостатнім, то воно називається вірою [58, с. 464–465].

На слухну думку Н. Пивоварової віра – це не лише ознака релігійної свідомості, а й інтелектуальна і психологічна особливість людської природи [144, с. 44–55].

Смислове наповнення поняття «віра» доволі полісемантичне. Воно охоплює довіру, схвалення, переконання тощо, які містять могутній духовний потенціал. У психології релігії віра розглядається як стан психіки, як особливий душевний акт, який немовби розкриває все, що відбувається з людьми, які вірять [163, с. 215].

Отже, віру трактують як: віровчення, віросповідання, конфесію; переконаність в існуванні надприродних сил, Бога; психологічну установку індивіда на прийняття чого-небудь за реальне часто всупереч логіці, без емпіричних доказів, інтуїтивний емоційний спосіб засвоєння світу, безмежну відданість чому-небудь (кому-небудь); етичну позицію: довіру; відношення людини до власних життєвих сил; переконаність в істинності певної ідеології; суспільно-політичні переконання.

Як зазначає Л. Ярмол, феномен віри доцільно розглядати у двох взаємопов'язаних площинах, що відображають внутрішній та зовнішній виміри її реалізації. З одного боку, віра постає як духовна діяльність особи, спрямована на усвідомлений вибір об'єкта вірування та формування індивідуального ставлення до нього, що безпосередньо пов'язується зі свободою віровизнання як внутрішньою складовою свободи віросповідання. З іншого боку, віра проявляється у зовнішній діяльності людини, яка виражається у практичному втіленні її переконань через поведінку, участь у релігійних практиках, обрядах чи інших формах вираження, що становить зміст свободи віросповідання у її зовнішньому аспекті [238, с. 145]. Такий підхід дозволяє розмежувати, але водночас і поєднати внутрішню свободу переконань та їх зовнішнє вираження, що має принципове значення для розуміння правової природи свободи віросповідання. Внутрішній аспект, як правило, не підлягає жодному обмеженню, оскільки стосується сфери особистої автономії, тоді як зовнішній вимір може зазнавати певного правового регулювання з огляду на необхідність

забезпечення балансу між правами людини та інтересами суспільства. зазначене свідчить про складну дуалістичну природу віри як основи свободи віросповідання, що поєднує індивідуальний і соціальний виміри реалізації цього права.

Християнство особливо наголошує на вірі. У Біблії, зокрема, наголошується, що все можемо, якщо віруємо (Мр. 9:23); оздоровляємося вірою (Дії Ап. 14:9); ходимо з вірою (2 Кор. 5:7); очищуємося, освячуємося та рятуємося нею (Дії Ап. 15:9; 26:18; 16:31; Рим. 5:1) [10].

Н. Пророк, Л. Царенко, С. Бойко справедливо наголосили, що віра допомагає людям переживати стрес у період війни, знаходити сенс життя у складних обставинах, релігійні практики сприяють формуванню відчуття безпеки, надії, внутрішньої стійкості, а також поліпшенню психологічного стану. Люди (військові й цивільні), котрі володіють високим рівнем релігійності, краще психологічно відновлюються після травматичних подій [184, с. 129].

Окремим різновидом віри є релігійна віра, яка є основною ознакою будь-якої релігії. Справедливо наголошують автори підручника з релігієзнавства О. Барабаш, С. Качурова, В. Титов, що інтегративною ознакою релігійної свідомості, що визначає всю релігійну систему, є релігійна віра [7, с. 12].

Основою релігійної віри є віра в надприродне, в Бога. Однак, необхідно наголосити, що філософське питання про Бога має, особливо в наш час, починатися з людини, її місце в світі, про сенс її життя та зусилля, у її сутнісній трансцендентності, яка полягає в тому, щоб показати відкритість людини до Богата її спрямованість до нього [267, с. 31].

Отже, віра є важливим елементом свідомості людини, яка має внутрішні і зовнішні прояви.

М. Бабій наголошує, що витoki свободи віросповідання, її еволюції варто розглядати в контексті історичного розвитку ідеї свободи взагалі, а також історіософського осмислення означеного процесу в нероздільному зв'язку зі становленням людини, формуванням її як особистості. І тут особливу роль

відіграє християнство, яке становить не тільки історичний, а й актуальний етап самоусвідомлення людства. Без сумніву, слушним є висновок дослідника, що саме в християнстві закладені базові поняття і цінності, які визначають сучасне ставлення до свободи віросповідання [5, с. 11].

Питання реалізації свободи світогляду та віросповідання в цивільному праві досліджувала М. Бринчак. На її думку, зазначена свобода здійснюється через надані особі правомочності відповідно до окреслених законодавством меж та обмежень. Реалізація свободи світогляду та віросповідання впливає зі змісту самого права (можливості фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого особистого життя) [15, с. 136].

Ю. Цветкова стверджує, що визначення свободи віросповідання ґрунтується на розумінні статусу держави в праворегулятивному механізмі релігійних правовідносин. Держава, на думку вченої, у таких правовідносинах повинна бути стороннім спостерігачем, незацікавленим у цих правовідносинах та варіантах їх розв'язання [218, с. 17].

У науковій літературі сформовано низку підходів до розуміння свободи віросповідання та суміжних категорій, що дозволяє більш глибоко розкрити її зміст і функціональне призначення. Так, В. Вовк та У. Олійник обґрунтовують, що право на свободу думки, совісті та релігії доцільно розглядати як складний соціальний феномен і водночас як правовий інститут, специфіка якого розкривається через категоріальний апарат, що включає поняття «свобода», «віросповідання» та «парадигма» [26, с. 33]. При цьому, вони підкреслюють, що ключова функція цього права полягає у забезпеченні процесів накопичення, збереження та передачі соціально-історичного досвіду людства, що надає йому не лише індивідуального, але й суспільно значущого характеру.

У межах конституційно-правового підходу В. Малишко пропонує визначення свободи світогляду і віросповідання як можливості особи мати власні світоглядні переконання, сповідувати будь-яку релігію або утримуватися від її сповідування, а також здійснювати релігійну діяльність і брати участь у культових практиках у межах, визначених Конституцією та законодавством

України [107, с. 16]. Натомість М. Колиба акцентує на природно-правовій сутності цього права, розглядаючи його як історично сформовану можливість вільно визнавати, дотримуватися та змінювати релігійні чи інші переконання, за умови належного гарантування з боку держави прав і свобод як окремих осіб, так і релігійних організацій, що функціонують у правовому полі [72, с. 2]. Водночас, у роботах М. Кравцової, Т. Дацюк та О. Філіпенко свобода віросповідання визначається через систему правових засобів її реалізації, охорони та захисту, що, на наш погляд, більше характеризує не саму свободу як суб'єктивне право, а механізм її юридичного забезпечення, тобто інституційно-нормативний інструментарій, спрямований на гарантування відповідних можливостей особи [89, с. 3].

Ще одна точка зору: В. Гоголь і Н. Габлей розглядають свободу віросповідання як прояв індивідуальної свободи релігії [31, с. 8].

С. Цебенко справедливо наголошує, що свобода віросповідання – це притаманна кожній людині можливість, яка належить до її базових потреб [219, с. 256].

Свобода віросповідання є предметом дослідження і науковців з кримінального права – С. Лук'янченко [105] та І. Корінець [86]. Зокрема, С. Лук'янченко наголошує, що свобода віросповідання дає право не лише обирати будь-яку релігію, а й не обирати жодної [105, с. 319].

І. Корінець на підставі детального аналізу диспозицій юридичних норм, відображених в Особливій частині Кримінального кодексу України (далі – КК України) України, зробила висновок, що «свобода віросповідання», з огляду на її змістовну складову, є частиною більш широкого поняття – «свободи релігії» [86, с. 3].

Свобода віросповідання передбачає такі можливості особи: 1) мати свою віру; 2) безперешкодно і відкрито її визнавати; 3) вести своє особисте, сімейне та громадське життя відповідно до основних положень обраного віровчення, тієї чи іншої релігії, конфесії, власних релігійних переконань.

Ознаками свободи віросповідання є 1) це природне право; 2) абсолютне право; 3) гарантування її державою шляхом проголошення рівності релігій та віруючих перед законом; 4) можливість людини вільно і відкрито визнавати, сповідувати, а також змінювати свої релігійні вчення, переконання чи погляди [86, с. 51]. Не з усіма наведеними ознаками свободи віросповідання можна погодитися: свобода віросповідання не є абсолютним правом, оскільки вона має межі здійснення.

Свобода віросповідання перебуває у тісному концептуальному зв'язку зі свободою совісті, яка у науковій літературі визначається як природне право людини на такі умови існування, за яких забезпечується її вільне самовизначення у світоглядній сфері, духовне становлення, розвиток і самореалізація [100, с. 83]. Водночас, зазначені категорії не є тотожними, оскільки свобода совісті має більш глибинний, внутрішній характер і стосується насамперед сфери особистих переконань, які не підлягають зовнішньому правовому регулюванню. З огляду на це, висловлюється позиція, відповідно до якої юридичне право не повинно безпосередньо проголошувати свободу совісті, оскільки вона належить до внутрішнього, інтимного виміру людського буття, а натомість має зосереджуватися на забезпеченні зовнішніх форм її реалізації, передусім свободи віросповідання. У цьому контексті, обґрунтовується доцільність перегляду назви Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» шляхом її трансформації у формулювання, що безпосередньо акцентує на свободі віросповідання, як такій, що підлягає юридичному гарантуванню.

Разом із тим у науковому дискурсі існує й альтернативна позиція, яку відстоює В. Бедь, відповідно до якої свобода совісті є більш широкою категорією, що охоплює як свободу віросповідання, так і свободу релігії загалом. У цьому підході саме термін «свобода совісті» розглядається як найбільш універсальний і змістовно насичений, оскільки він відображає як внутрішній, так і зовнішній виміри світоглядної свободи людини та узгоджується з термінологією міжнародно-правових актів [9, с. 23]. Така

дискусія свідчить про складність і багатовимірність досліджуваного явища, а також про необхідність подальшого теоретичного осмислення співвідношення відповідних категорій у межах конституційно-правової науки.

Свободу совісті науковці розглядають і як можливість людини самостійно визначитися зі своїм ставленням до релігії, з прихильністю до релігійних вчень або відмовою від них, поширювати такі вчення або, навпаки, антирелігійні погляди [38, с. 108]. Свобода совісті охоплює право на вільний вибір і відданість будь-якій релігії або ж відмову від неї, право виражати та розповсюджувати свої релігійні переконання, можливість здійснювати релігійне виховання та навчання, а також об'єднуватися в релігійні спільноти. Крім того, свобода совісті передбачає дії людини згідно з її релігійними переконаннями на основі повної рівності перед законом, незалежно від ставлення до релігії.

У науковому дискурсі обґрунтовується підхід, відповідно до якого свобода віросповідання розглядається як складова ширшої категорії свободи совісті. Зокрема, І. Дахова визначає її як елемент останньої, підкреслюючи природно-правову природу цього явища, що проявляється у можливості людини мати будь-які переконання, незалежно від їх змісту чи спрямованості [38, с.]. У такому розумінні свобода віросповідання постає не лише як індивідуальна можливість, але й як фундаментальний компонент системи прав людини, що забезпечує рівність у правах та повагу до релігійного і світоглядного плюралізму, без чого неможливе функціонування демократичного суспільства.

Разом із тим у працях А. Попова, М. Дацюк-Томчук та В. Вишковської акцентується на відмінності між свободою віросповідання та свободою совісті, де перша базується передусім на релігійних переконаннях і практиках, тоді як друга охоплює значно ширший спектр морально-етичних і світоглядних установок, що не обмежуються релігійним виміром. Попри таке розмежування, обидві категорії розглядаються як взаємодоповнюючі та необхідні для забезпечення особистої свободи і гідності людини [152, с. 123]. З урахуванням

наведених підходів обґрунтовується позиція, згідно з якою свободу віросповідання доцільно розглядати у двох взаємопов'язаних вимірах: як природне право, що належить людині незалежно від державного визнання, і як суб'єктивне юридичне право, закріплене та гарантоване державою через відповідні правові механізми [115, с. 231], що відображає її комплексний характер у сучасній правовій системі.

Свобода віросповідання як природне право – це можливість, дана людині Богом щодо самовизначення у питаннях віри та її сповідання (в активній чи пасивній формі).

Держава і свобода віросповідання. Україна отримала можливість релігійного розкріпачення церкви шляхом відокремлення її від держави, припинення втручання в її діяльність. Це стало новою епохою в релігійному житті, оскільки попередньо практика «відокремлення» від держави насправді означала пригнічення церковних організацій, спрямоване на їх витіснення з суспільства [190, с. 10].

Слушно наголошує відомий український релігієзнавець, філософ О. Саган, що «Церква має значні можливості для здійснення важливих соціально проектів у співпраці з державними органами, наприклад організація щодо догляду й реабілітації хворих, поранених, травмованих осіб; реабілітація залежних осіб; допомога жертвам насильства; організація фінансової допомоги сиротинцям, створення дитячих будинків сімейного типу тощо [196, с. 89].

Беззаперечно, що держава і свобода віросповідання перебувають у тісному взаємозв'язку, оскільки саме держава здійснює нормативне закріплення цього права як суб'єктивного юридичного та водночас виступає основним гарантом його реалізації, охорони і захисту. У цьому контексті свобода віросповідання набуває інституційного виміру, що передбачає створення відповідних правових, організаційних і процедурних механізмів, спрямованих на забезпечення реальної можливості особи діяти відповідно до своїх переконань. Такий підхід узгоджується із загальними засадами конституційного регулювання прав і свобод людини, зокрема закріпленими у положеннях

Конституція України, де держава визначається як гарант прав і свобод, що покладає на неї обов'язок створювати належні умови для їх ефективної реалізації.

У юридичній науці сформовано різні підходи до розуміння механізмів забезпечення свободи віросповідання, серед яких заслуговує на увагу позиція Л. Ярмол, яка визначає відповідний юридичний механізм як систему ефективних засобів реалізації, охорони та захисту цієї свободи в цілому, а також її окремих елементів, закріплених у національному законодавстві [238, с. 60]. Така інтерпретація підкреслює комплексний характер забезпечення свободи віросповідання, що охоплює не лише нормативні приписи, але й практичні інструменти їх реалізації. Водночас В. Чорнописька акцентує увагу на адміністративно-правових гарантіях, розглядаючи їх як засоби, спрямовані на підтримання як активної, так і пасивної поведінки релігійних організацій у процесі реалізації їхніх прав та законних інтересів, а також на забезпечення ефективного використання наданих їм адміністративно-правових можливостей [224, с. 68].

У даному контексті обґрунтованою видається позиція щодо необхідності чіткого окреслення меж державної політики у сфері свободи віросповідання, відповідно до якої втручання держави має обмежуватися здійсненням реєстраційних процедур щодо релігійних організацій, врегулюванням міжконфесійних спорів, встановленням допустимих обмежень цієї свободи відповідно до міжнародних стандартів, а також розвитком конструктивної взаємодії з релігійними та іншими інституціями [238, с. 69–70]. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між автономією релігійної сфери та необхідністю державного регулювання, спрямованого на захист публічних інтересів і прав інших осіб.

На тому, що держава повинна у законодавстві чітко окреслювати межі свого втручання – сприяння, впливу, протидії тощо – у сповідування будь-якої віри, виходячи із загальнолюдських цінностей і можливостей людини наголошував також П. Рабінович [185, с. 181].

Структура свободи віросповідання

«Структура свободи віросповідання – це система елементів (можливостей), які відображають змістовну конкретизацію зазначеної свободи, а також зв'язки між ними» [238, с. 28]. Дане визначення дозволяє розглядати свободу віросповідання не як абстрактну категорію, а як внутрішньо організовану правову конструкцію, у межах якої кожен окремий елемент виконує певну функцію та перебуває у взаємозв'язку з іншими складовими. Такий підхід сприяє більш глибокому розумінню змісту цього права, оскільки акцентує увагу на його багаторівневості, динамічності та здатності до розвитку під впливом суспільних і правових трансформацій.

З огляду на це, структура свободи віросповідання охоплює як внутрішні можливості особи, пов'язані з формуванням і зміною переконань, так і зовнішні прояви їх реалізації, включаючи практичну діяльність, участь у релігійному житті або утримання від дій, що суперечать переконанням. Взаємозв'язок між цими елементами забезпечує цілісність відповідного права та визначає його місце у системі конституційних прав і свобод, закріплених, зокрема, у Конституція України, що гарантує кожному свободу світогляду і віросповідання як одну з фундаментальних засад правового статусу особи.

Елементи свободи віросповідання людини як природного права можна виділити, проаналізувавши насамперед міжнародні універсальні та європейські документи з прав людини. Т. Горбачевська наголошує, що серед міжнародних елементів захисту права на свободу релігії або переконань як набору певних правових норм і принципів права, що забезпечують необхідний і водночас достатній захист цього права людини, можна виокремити міжнародно-правові, регіональні та національні стандарти захисту [34, с. 121]. На нашу думку, саме національні стандарти захисту повинні посідати окреме місце, а не бути включеними в систему міжнародних стандартів.

Значна частина прав у сфері свободи віросповідання набула реального змісту саме завдяки імплементації міжнародних стандартів та системній увазі правозахисної спільноти до їх практичного виконання органами державної

влади. Міжнародно-правові зобов'язання України у цій сфері формуються на основі участі держави у багатосторонніх і двосторонніх договорах, а також її членства у міжнародних організаціях, що визначає орієнтацію на загальновизнані стандарти прав людини. Такий підхід забезпечує гармонізацію національного правопорядку з міжнародним правом і сприяє підвищенню рівня гарантування свободи віросповідання як одного з ключових прав людини.

У національному законодавстві закріплено принцип, відповідно до якого ратифіковані міжнародні договори є складовою частиною правової системи України та підлягають обов'язковому застосуванню. Зокрема, Конституція України встановлює пріоритетність міжнародних зобов'язань у разі їх належного схвалення, що означає їхню обов'язковість для органів державної влади та можливість застосування поряд із національними нормами [204, с. 588]. У доктринальному плані підкреслюється, що у випадку колізії такі міжнародно-правові положення можуть мати переважну юридичну силу порівняно із законами України, що підтверджує їх значення як важливого інструменту забезпечення прав людини, у тому числі свободи віросповідання.

Водночас у науковому дискурсі висловлюється й критичний підхід до оцінки ефективності міжнародно-правових гарантій свободи віросповідання. Так, Ю. Пайда звертає увагу на те, що міжнародні документи переважно встановлюють загальні стандарти та покладають на держави відповідні зобов'язання щодо забезпечення цього права, однак у більшості випадків не супроводжуються дієвими механізмами їх примусового виконання. Така ситуація, на думку дослідника, зумовлює збереження високого рівня релігійної дискримінації, особливо у державах із недостатнім рівнем розвитку правових інститутів, що умовно відносяться до країн «третього світу» [139, с. 35]. У даному контексті підкреслюється, що формальне закріплення міжнародних стандартів саме по собі не гарантує їх ефективної реалізації на національному рівні, оскільки вирішальне значення має наявність внутрішньодержавних механізмів їх імплементації, контролю та захисту. Відтак актуалізується необхідність подальшого вдосконалення як міжнародних, так і національних

інструментів забезпечення свободи віросповідання, з метою підвищення їх практичної дієвості та недопущення порушень цього права у різних правових системах.

Справедливо наголошують І. Здреник, В. Шишко, М. Повалена. що успіх України на шляху відповідності її законодавства міжнародним гуманітарним стандартам, а саме – свободі віросповідання, безпосередньо залежить від того, як швидко наша держава буде ратифікувати міжнародно-правові документи [55, с. 8].

Свобода віросповідання отримала широке нормативне закріплення у численних міжнародних актах з прав людини, де вона формулюється через різні, але змістовно близькі правові категорії, зокрема як право на свободу думки, совісті та релігії, що відображено у ст. 18 Загальної декларації прав людини [48], ч. 1 ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [125], ч. 1 ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ч. 1 ст. 1 Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, а також у ч. 1 ст. 10 Хартії основоположних прав Європейського Союзу.

Водночас, у сучасних міжнародних документах простежується тенденція до розширення термінології шляхом включення категорії «переконання», що відображено, зокрема, у Резолюції 55/16 Ради ООН з прав людини від 04.04.2024 р. «Свобода релігії чи переконань» [287], положеннях Заключного акту НБСЄ [50] та Паризької хартії для нової Європи [140], де підкреслюється універсальний характер цього права незалежно від релігійної чи нерелігійної природи переконань особи. Аналогічний підхід закріплено і в документах НБСЄ, де, зокрема, у Підсумковому документі Віденської зустрічі держав-учасниць зазначено про свободу особи сповідувати релігію чи віру як індивідуально, так і спільно з іншими [257].

Змістовний аналіз зазначених міжнародних актів свідчить про їхню концептуальну єдність у визначенні сутності свободи віросповідання. Так, у Загальній декларації прав людини встановлено, що «кожна людина має право

на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими» (ст. 18) [48]. Подібний за змістом підхід відображено у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, де підкреслюється, що це право охоплює як свободу мати чи приймати релігію або переконання за власним вибором, так і свободу їх сповідання у різних формах — індивідуально чи колективно, публічно або приватно, включаючи здійснення культових дій, обрядів і навчання [125]. Така уніфікація міжнародних стандартів свідчить про визнання свободи віросповідання як універсального права, що має фундаментальне значення для забезпечення гідності людини та функціонування демократичного суспільства.

У Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань у ст. 1 закріплено, що кожна людина наділена правом на свободу думки, совісті та релігії, яке охоплює можливість самостійно обирати релігію або переконання та вільно їх сповідувати чи виражати як індивідуально, так і у взаємодії з іншими, у публічній або приватній формах, зокрема через участь у культових діях, релігійних обрядах і навчанні [39]. У цьому положенні простежується комплексний характер відповідного права, який поєднує внутрішній аспект свободи переконань із зовнішніми формами їх прояву, що відповідає сучасним міжнародним стандартам у сфері прав людини. Подібний підхід відображено і в Резолюції 55/16 Ради ООН з прав людини «Свобода релігії чи переконань», де підтверджується універсальність права кожної особи на свободу думки, совісті та релігії або переконань, незалежно від їх змісту чи природи [287].

Європейський вимір закріплення цього права представлений у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до ст. 9 якої кожен має право на свободу думки, совісті та релігії, включаючи свободу змінювати свої переконання, а також сповідувати їх у різних формах — через богослужіння, навчання, дотримання релігійних практик і обрядів, як індивідуально, так і колективно, публічно чи приватно [76]. Водночас у

Заключному акті НБСЄ наголошується на необхідності поваги до прав людини та основних свобод, зокрема свободи думки, совісті, релігії чи переконань, без будь-якої дискримінації, що розглядається як фундаментальна передумова забезпечення миру, справедливості та добробуту, а також розвитку міжнародного співробітництва (п. VII) [50]. Таке нормативне закріплення свідчить про універсальне визнання свободи віросповідання як ключового елементу сучасної системи прав людини та важливого чинника стабільності демократичного правопорядку.

У Паризькій хартії для нової Європи підкреслено, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті, релігії і переконань...» [140], що відображає усталену тенденцію до універсалізації відповідного права та його поширення не лише на релігійні, а й на будь-які світоглядні установки особи. Подібний підхід закріплено і в Хартії основоположних прав Європейського Союзу, де у ч. 1 ст. 10 визначено, що кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії, яке включає як можливість змінювати свої переконання, так і свободу їхнього вираження через індивідуальні чи колективні форми, публічно або приватно, зокрема у процесі богослужіння, навчання та здійснення релігійних обрядів [256]. Таке нормативне закріплення підкреслює комплексний характер цього права, що охоплює як внутрішній, так і зовнішній аспекти свободи людини.

Важливе значення у контексті європейської інтеграції України має також Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка, хоча і не містить прямої згадки про свободу віросповідання, у ст. 14 проголошує фундаментальні принципи верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод, що становлять нормативну основу для забезпечення і цього права [208]. Враховуючи зазначене, можна дійти висновку, що положення про свободу думки, совісті, релігії та переконань, закріплені у ключових міжнародних актах, мають універсальний характер і поширюються не лише на сферу релігії, але й на ширший спектр світоглядних переконань. При цьому фундаментальною основою будь-яких переконань виступає віра як

внутрішній духовний чинник, що зумовлює необхідність належного правового забезпечення можливості її вільного формування та вираження.

Як слушно зауважує авторитетний дослідник у сфері міжнародного права прав людини Натан Лернер, у міжнародно-правових актах термін «переконання» доцільно інтерпретувати у тісному взаємозв'язку з категорією «релігія», оскільки саме у такому поєднанні він відображає повноту змісту свободи світогляду і віросповідання [102, с. 126–127]. Водночас розвиток міжнародних стандартів свідчить про поступове розширення змісту цього поняття, що знаходить своє відображення, зокрема, у Загальному коментарі № 22 (48) Комітету ООН з прав людини до ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, де наголошено, що відповідна норма охоплює не лише теїстичні, але й нетеїстичні та атеїстичні переконання [102, с. 130]. У цьому ж документі підкреслюється необхідність широкого тлумачення понять «релігія» та «переконання», що передбачає недопустимість будь-яких форм дискримінації за ознакою належності до певної релігії чи переконань, незалежно від їх новизни, чисельності прихильників або соціального сприйняття [102, с. 135]. Показовим є й те, що англomовний термін «beliefs» перекладається як «переконання», хоча його первинне значення пов'язане з поняттям «віра», що додатково підкреслює духовну основу цього феномена.

Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини щодо застосування ст. 9 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, А. Полешко обґрунтовано зазначає, що Суд забезпечує комплексний захист «релігії або переконань», не надаючи їх чіткого дефінітивного розмежування, що свідчить про функціональний підхід до розуміння цих категорій [148, с. 240]. При цьому під захист підпадає широкий спектр переконань, які характеризуються тим, що формуються особою самостійно, мають глибинний, аксіоматичний характер і ґрунтуються на вірі, пов'язані з фундаментальними світоглядними уявленнями, виступають самоцінними орієнтирами та безпосередньо впливають на поведінку індивіда. Узагальнюючи відповідну практику, дослідник доходить висновку, що переконання не

обмежуються виключно релігійним виміром і можуть базуватися також на нерелігійній вірі, що свідчить про універсальний характер цього поняття та його ключове значення для розуміння змісту свободи віросповідання у сучасному праві [148, с. 240].

Аналіз наведених міжнародних актів у сфері прав людини дає підстави стверджувати, що свобода віросповідання як природне право має внутрішньо структурований характер і включає низку взаємопов'язаних можливостей, які відображають її змістовну конкретизацію. До таких елементів належать можливість особи мати релігію або переконання, самостійно обирати їх відповідно до власного світогляду, змінювати свої переконання у процесі духовного розвитку, а також сповідувати їх у різних формах, що свідчить про поєднання внутрішнього і зовнішнього вимірів цього права. Такий підхід відповідає усталеним міжнародним стандартам і підкреслює, що свобода віросповідання охоплює не лише сферу віри, але й ширший контекст світоглядного самовизначення особи.

Водночас, на підставі аналізу інших важливих міжнародних документів, зокрема матеріалів НБСС та європейських правових актів [42; 67; 268; 256; 284], Л. Ярмол обґрунтовано доповнює цю структуру ще одним суттєвим елементом — правом людини утримуватися від виконання окремих дій, якщо вони суперечать її релігійним чи іншим переконанням [238, с. 37–38]. Така можливість має принципове значення, оскільки переконання особи можуть не лише спонукати її до активної релігійної діяльності, але й обумовлювати відмову від певних дій, які сприймаються як неприйнятні або несумісні з її внутрішніми установками, зокрема участі у військових діях, використання окремих символів, дотримання певних форм одягу чи режиму праці, а також вживання визначених продуктів. У цьому контексті право на утримання від таких дій слід розглядати як невід'ємну складову свободи віросповідання у її природно-правовому вимірі, що забезпечує повноту реалізації світоглядної автономії людини.

Серед можливостей утримання від дій, що суперечать переконанням особи, особливе місце посідає право на відмову від проходження військової служби з релігійних чи інших мотивів та її заміну альтернативною формою служіння суспільству. Це право отримало закріплення у низці міжнародних актів, що регулюють сферу прав людини, і розглядається як один із проявів свободи віросповідання у її практичному вимірі. Так, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права акцентується, що ніхто не може бути примушений до виконання примусової чи обов'язкової праці, водночас уточнюється, що під цим поняттям не розуміється військова служба, а також альтернативна служба у державах, де визнається право на відмову від військової служби з політичних, релігійних або етичних мотивів (п. а), с) ч. 3 ст. 8). Таким чином, міжнародне право визнає можливість існування альтернативних форм виконання обов'язків, які узгоджуються з переконаннями особи.

Розвиток цієї ідеї знайшов відображення у резолюційній практиці європейських інституцій, зокрема у Резолюції № 337 «Право на відмову від військової служби з переконань», прийнятій Парламентською Асамблеєю Ради Європи у 1967 році [286], де підкреслено, що особи, які з мотивів совісті або глибоких переконань, що ґрунтуються на релігійних, моральних, етичних чи філософських засадах, відмовляються від проходження військової служби, повинні мати право на звільнення від такого обов'язку. Це положення логічно пов'язується зі змістом Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема її ст. 9, яка гарантує свободу думки, совісті та релігії. Відповідно до цих підходів, особам, які користуються таким правом, має бути забезпечена можливість проходження альтернативної служби, причому її тривалість повинна відповідати строку військової служби, що забезпечує дотримання принципу рівності та недискримінації при виконанні громадянських обов'язків.

Подальший розвиток міжнародно-правових стандартів у цій сфері пов'язаний із діяльністю органів системи ООН, які надали більш чітке

тлумачення права на відмову від військової служби з мотивів совісті як складової свободи думки, совісті та релігії. Зокрема, у резолюції Комісії ООН з прав людини 1987/46 від 10 березня 1987 р. підкреслено, що така відмова ґрунтується на глибоких переконаннях особи, сформованих на основі релігійних, моральних, етичних чи подібних цінностей, і тому має визнаватися як законна форма реалізації відповідного права [285]. У цьому ж документі державам рекомендовано забезпечувати можливість звільнення осіб від військової служби зі зброєю у випадках, коли така служба суперечить їхнім щирим переконанням, що свідчить про поступове утвердження гуманістичного підходу до виконання військового обов'язку.

Зазначена позиція була розвинута у наступних міжнародних актах, зокрема у резолюції Комісії ООН з прав людини № 59 від 8 березня 1989 р. «Відмова від військової служби з міркувань совісті» [288], а також у Загальному коментарі № 22 Комітету ООН з прав людини до ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1993 р.), де прямо наголошено, що свобода думки, совісті та релігії включає право особи відмовитися від проходження військової служби у разі її несумісності з глибинними переконаннями — релігійними, моральними чи етичними [270]. Водночас у європейському правовому просторі це право отримало нормативне закріплення, зокрема у ч. 2 ст. 10 Хартії основоположних прав Європейського Союзу, де визнається право на відмову від військової служби з міркувань совісті відповідно до національного законодавства, що регулює порядок його реалізації. Сукупність наведених положень свідчить про міжнародне визнання цього права як невід'ємного елементу свободи віросповідання та важливої гарантії поваги до світоглядної автономії особи.

Важливим етапом розвитку міжнародних стандартів у сфері реалізації права на відмову від військової служби з мотивів переконань стали документи НБСЄ, які конкретизували обов'язки держав щодо створення відповідних правових механізмів. Зокрема, у Документі Паризької наради Конференції з людського виміру (1989 р.) підкреслено, що держави-учасниці мають розробити

законодавчі положення, якщо вони відсутні, та запровадити належні заходи для звільнення осіб від проходження військової служби у випадках, коли їхні релігійні чи інші переконання не дозволяють проходити службу в бойових підрозділах. Водночас наголошено на необхідності створення альтернативних форм служби цивільного характеру, які мають бути суспільно корисними та не сприйматися як форма покарання, а також на недопустимості притягнення до відповідальності осіб, які відмовляються від військової служби та погоджуються на її альтернативне виконання [42].

Подальший розвиток цих положень знайшов відображення у Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ (1990 р.), де зафіксовано визнання Комісією ООН з прав людини права кожної особи відмовлятися від військової служби з мотивів совісті (п. 18.1), а також закріплено зобов'язання держав розглядати можливість запровадження різних форм альтернативної служби, які відповідали б характеру таких переконань, мали цивільний зміст, були корисними для суспільства та не носили карального характеру (п. 18.4) [268]. Аналогічні орієнтири містяться і в Кодексі поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (1994 р.), де зазначено про необхідність розгляду державами питання запровадження практики звільнення від військової служби або її альтернативного виконання (п. 28) [67].

Таким чином, узагальнення положень універсальних та європейських міжнародних актів дає підстави стверджувати, що право на заміну військової служби альтернативною визнається не лише у зв'язку з релігійними переконаннями, але й охоплює ширший спектр світоглядних підстав, включаючи політичні, етичні, моральні та філософські мотиви. Це свідчить про еволюцію міжнародно-правових підходів у напрямі розширення змісту свободи віросповідання та забезпечення більш повного врахування індивідуальних переконань особи у процесі виконання нею юридичних обов'язків.

Важливим етапом розвитку європейських стандартів у сфері свободи віросповідання стала практика Європейський суд з прав людини, у межах якої сформовано підхід до визнання права на відмову від військової служби як

складової свободи думки, совісті та релігії, гарантованої ст. 9 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, у справі «Баятян проти Вірменії» (*Bayatyan v. Armenia*) (скарга № 23459/03, рішення від 07.07.2011 р.) Суд уперше на рівні Великої палати прямо визнав, що відмова від проходження військової служби з релігійних переконань підпадає під захист цієї норми [248]. У своєму рішенні ЄСПЛ наголосив, що неприйняття військової служби, зумовлене серйозним і нездоланим конфліктом між обов'язком служити та глибинними, щирими переконаннями особи, становить таку форму переконань, яка характеризується достатнім рівнем серйозності, послідовності та значущості для застосування гарантій ст. 9 (п. 110).

Крім того, Суд зазначив, що відмова заявника від проходження військової служби є безпосереднім проявом його релігійних переконань, а отже, притягнення його до кримінальної відповідальності за ухилення від призову становить втручання у свободу сповідувати свою релігію (п. 112). Оцінивши обставини справи, ЄСПЛ дійшов висновку, що таке втручання не було необхідним у демократичному суспільстві, у зв'язку з чим встановив порушення ст. 9 Євроконвенції (п. 128). Це рішення має прецедентне значення, оскільки закріплює підхід, відповідно до якого право на відмову від військової служби з мотивів переконань визнається складовою свободи віросповідання та підлягає ефективному судовому захисту на європейському рівні.

Аналогічні правові позиції простежуються і в подальшій практиці Європейський суд з прав людини, зокрема у справах «Бухаратян проти Вірменії» (скарга № 37819/03, рішення від 10.01.2012 р.) [251] та «Цатурян проти Вірменії» (скарга № 37821/03, рішення від 10.01.2012 р.) [250], у яких Суд послідовно застосовував підходи, сформульовані у справі «Баятян проти Вірменії». У цих рішеннях підтверджено, що відмова від проходження військової служби, зумовлена глибинними релігійними чи іншими переконаннями, становить форму їхнього вираження та підпадає під сферу захисту ст. 9 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а притягнення осіб до відповідальності за такі дії розглядається як втручання у

гарантоване право, яке має відповідати критеріям необхідності у демократичному суспільстві.

Показовим є також підхід, відображений у справі «Стефанов проти Болгарії» (скарга № 32438/96, рішення від 03.05.2001 р.), де у межах досягнутої мирової угоди було зафіксовано необхідність припинення кримінального переслідування осіб, які відмовилися від військової служби з мотивів переконань і виявили готовність проходити альтернативну цивільну службу, що не повинна бути пов'язана з військовими структурами. При цьому наголошено на забезпеченні таким особам рівних прав, зокрема щодо свободи сповідувати свої переконання індивідуально, що свідчить про орієнтацію на недискримінаційний підхід у правозастосуванні [253]. У свою чергу, у справі «Ерчеп проти Туреччини» (скарга № 43965/04, рішення від 22.11.2011 р.), проаналізованій Є. Легезою [101, с. 122], Суд підкреслив, що відмова заявника, який належав до релігійної організації Свідків Єгови, була зумовлена щирими релігійними переконаннями, а не прагненням уникнути виконання обов'язків. Важливим є й те, що заявник не заперечував проти виконання громадянських обов'язків у цілому, а лише наполягав на наданні йому можливості проходження альтернативної служби, що підтверджує легітимність його позиції та відповідність її стандартам свободи віросповідання (п. 61) [244].

Узагальнення зазначеної практики дозволяє дійти висновку, що ЄСПЛ послідовно визнає право на відмову від військової служби з мотивів переконань як складову свободи віросповідання та забезпечує його ефективний захист, виходячи з критеріїв щирості переконань, їх глибини та значущості для особи, а також необхідності дотримання балансу між інтересами держави та правами людини.

Значний вплив на формування європейських стандартів у сфері свободи віросповідання мала справа «Ülke проти Туреччини» (2006 р.), розглянута Європейським судом з прав людини, у якій заявник Осман Мурат Юльке, керуючись пацифістськими переконаннями, відмовився від проходження військової служби та публічно знищив свій військовий квиток, що стало

підставою для його неодноразового притягнення до кримінальної відповідальності та позбавлення волі. Суд дійшов висновку, що така практика становить порушення ст. 3 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка забороняє нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, підкресливши, що відсутність ефективного законодавчого механізму реалізації права на відмову від військової служби з мотивів совісті фактично призводить до ситуації, подібної до «цивільної смерті» особи, яка постійно піддається переслідуванню [254]. Це рішення демонструє, що захист відповідного права може здійснюватися не лише у площині свободи віросповідання, але й через інші гарантії Конвенції, зокрема заборону нелюдського поводження.

Наведена практика переконливо свідчить про послідовну позицію ЄСПЛ щодо необхідності забезпечення ефективного захисту осіб, які відмовляються від виконання військового обов'язку з релігійних або інших переконань, та формування стандартів, спрямованих на недопущення їх дискримінації чи переслідування. Водночас міжнародно-правові акти охоплюють і ширший спектр можливостей утримання від дій, що суперечать переконанням людини. Зокрема, у Рекомендації № 1202 «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві», прийнятій Радою Європи у 1993 р., наголошено на необхідності гнучкого підходу до узгодження різноманітних форм релігійної практики, включаючи особливості одягу, харчування та відзначення релігійних свят, що відображає прагнення забезпечити реальне втілення принципу толерантності у демократичному суспільстві (п. «і» ст. 16) [283].

У Рекомендації № 1396 «З релігії та демократії» Парламентська Асамблея Ради Європи наголосила на необхідності для держав-членів створювати умови, що сприяють повазі до релігійних практик і звичаїв, зокрема у питаннях укладення шлюбу, дотримання вимог щодо одягу, відзначення релігійних свят із можливістю звільнення від трудових обов'язків, а також виконання військового обов'язку (п. «і» ст. 13) [284]. Такий підхід відображає розширене розуміння свободи віросповідання, у межах якого забезпечується не лише право

на активне вираження переконань, але й створюються передумови для утримання від дій, що суперечать внутрішнім установкам особи. Саме тому до змісту цієї свободи як природного права доцільно відносити можливість відмови від проходження військової служби з її заміною альтернативною, від отримання окремих видів медичного втручання, включаючи вакцинацію, від носіння визначеного одягу або дотримання встановлених форм зовнішнього вигляду, від виконання трудових обов'язків у певний час, складання присяги у неприйнятній для особи формі, участі у релігійних, державних чи громадських обрядах, вживання певних видів їжі, а також використання символів чи ідентифікаційних позначень, що не узгоджуються з її переконаннями.

Узагальнення положень універсальних та європейських міжнародних актів у сфері прав людини дає підстави констатувати, що свобода віросповідання як природне право має чітко окреслену внутрішню структуру, яка охоплює взаємопов'язані можливості особи, зокрема право мати релігію або переконання, самостійно їх обирати, змінювати відповідно до власного світоглядного розвитку, сповідувати їх у різних формах, а також утримуватися від здійснення дій, що є несумісними з релігійними чи іншими переконаннями людини. Така структуризація дозволяє розглядати свободу віросповідання як комплексне явище, що поєднує внутрішню автономію особистості з можливістю її зовнішнього самовираження та забезпечує повноцінну реалізацію світоглядної свободи у сучасному демократичному суспільстві.

У національній правовій системі свобода віросповідання отримала чітке нормативне закріплення, насамперед у Конституції України, де у ч. 1 ст. 35 визначено, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання, яке охоплює можливість сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, а також безперешкодно здійснювати релігійну діяльність як індивідуально, так і спільно з іншими [85]. Таким чином, конституційна норма закріплює як внутрішній вимір свободи переконань, так і її зовнішні прояви, що відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини. Водночас у ч. 4 цієї ж статті встановлено важливе обмеження, відповідно до якого особа не може бути

звільнена від виконання обов'язків перед державою або відмовлятися від дотримання законів з мотивів релігійних переконань, проте передбачено можливість заміни військового обов'язку альтернативною службою, що виступає винятком із загального правила та водночас гарантією реалізації свободи віросповідання.

Подальша конкретизація цього права здійснюється у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», де закріплено, що кожному громадянину гарантується право на свободу совісті, яке включає можливість мати, приймати та змінювати релігію або переконання, а також сповідувати їх індивідуально чи колективно, відкрито виражати і поширювати релігійні або атеїстичні погляди (ч. 1 ст. 3). Водночас у ч. 3 ст. 4 цього Закону встановлено загальне положення про те, що заміна виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством. Однак, на відміну від конституційної норми, яка прямо передбачає можливість такої заміни у сфері військового обов'язку, законодавець не деталізує інші потенційні випадки реалізації цього права, що свідчить про певну фрагментарність правового регулювання та актуалізує необхідність його подальшого вдосконалення з урахуванням сучасних міжнародних стандартів.

На підставі аналізу чинного законодавства України у сфері свободи віросповідання та діяльності релігійних організацій обґрунтовано виокремлюються ключові елементи цієї свободи як суб'єктивного юридичного права, які відображають її нормативно закріплений зміст. До них належать можливість особи приймати релігію або інші переконання відповідно до власного світогляду, сповідувати будь-яку релігію у визначених законом формах, утримуватися від сповідання будь-якої релігії, змінювати свої переконання, а також реалізовувати право на заміну виконання юридичних обов'язків у випадках, коли такі обов'язки суперечать релігійним чи іншим переконанням людини. У такий спосіб національне законодавство, зокрема положення Конституції України та Закон України «Про свободу совісті та

релігійні організації», відображає основні структурні компоненти свободи віросповідання, що традиційно розглядаються у межах природно-правового підходу.

Водночас звертає на себе увагу те, що у нормативному масиві закріплено саме право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями особи, тоді як можливість повної відмови від їх виконання не отримала прямого юридичного визнання. Такий підхід зумовлений природою юридичного обов'язку як імперативної категорії, виконання якої забезпечується державою, а отже, не може бути повністю поставлене у залежність від індивідуальних переконань без належного правового врегулювання. У зв'язку з цим право на заміну виступає компромісним механізмом, що дозволяє поєднати вимоги публічного порядку з необхідністю поваги до свободи переконань.

З урахуванням наведеного, свободу віросповідання як суб'єктивне юридичне право доцільно визначати як гарантовану державою можливість особи вільно приймати, сповідувати та змінювати релігійні чи інші переконання, а також у передбачених законом випадках ініціювати заміну виконання юридичних обов'язків, якщо їх реалізація є несумісною з такими переконаннями. Таке визначення відображає подвійний характер цього права, поєднуючи його природно-правову основу з нормативно-правовим закріпленням і механізмами реалізації у сучасній правовій системі.

2.2. Реалізація юридичних обов'язків, у зв'язку з переконаннями людини

Про важливість й актуальність проблематики юридичних обов'язків людини свідчить той факт, що їх досліджувало багато видатних філософів, зокрема Г.В.Ф. Гегель, Г. Кельзен, Дж. С. Мілль, Дж. Остін, Дж. Ролз та ін. Українські науковці С. Греца, Ю. Кириченко, Т. Попович, П. Рабінович, І. Юрчак та інші досліджували загальнотеоретичні та галузеві аспекти реалізації юридичних обов'язків та визначали їх взаємозв'язок із правами людини.

Проблематика правових можливостей заміни окремих юридичних обов'язків альтернативними формами їх виконання у випадках, коли такі обов'язки вступають у суперечність із переконаннями особи, привертала увагу низки вітчизняних дослідників, зокрема В. Голуба, Є. Григоренка, І. Пирого, М. Белової, Я. Олійника, Ф. Фрідманської, Л. Фоміної, Л. Ярмол та інших. Разом із тим слід констатувати, що в українській правовій науці ця проблематика здебільшого розглядається фрагментарно, тоді як комплексне дослідження права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, як самостійного елементу свободи віросповідання у її суб'єктивно-правовому вимірі, залишається недостатньо розробленим. Така ситуація зумовлює потребу у подальшому теоретичному осмисленні зазначеного феномена з урахуванням сучасних міжнародних стандартів і національної правозастосовної практики.

У будь-якій правовій системі поряд із правами людини функціонують юридичні обов'язки, які перебувають із ними у тісному взаємозв'язку, оскільки реалізація суб'єктивних прав передбачає існування відповідних обов'язків інших суб'єктів утримуватися від їх порушення або сприяти їх здійсненню [111, с. 202]. У філософському вимірі обов'язок розглядається як одна з базових категорій етики і моральної свідомості, що виражає моральне зобов'язання індивіда чи соціальної спільноти, яке постає як конкретне практичне завдання, спрямоване на досягнення суспільно значущих цілей [215, с. 442]. У правовій площині юридичні обов'язки виступають невід'ємною складовою правового статусу особи, виконання яких забезпечує функціонування держави та суспільства, а також сприяє задоволенню публічних і приватних інтересів.

У теоретико-правовому аспекті важливим є зауваження Ганса Кельзена про те, що у праві традиційно акцент робиться на співвідношенні «право — обов'язок», тоді як у моральній сфері домінує категорія обов'язку [59, с. 147], що підкреслює специфіку юридичного регулювання як такого, що орієнтоване на забезпечення правомірної поведінки через систему взаємних прав і обов'язків. Водночас це не означає зменшення значення юридичних обов'язків,

а навпаки свідчить про їх органічну єдність із правами людини. Подальший розвиток цієї ідеї знаходимо у філософсько-правових концепціях, зокрема у вченні Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, де обов'язок розглядається у взаємозв'язку з такими етичними категоріями, як добро, совість і добродієність, а також підкреслюється, що наявність прав невід'ємно передбачає існування обов'язків [154, с. 39]. Отже, враховуючи універсальний характер прав людини, можна стверджувати, що кожна особа, будучи носієм прав, одночасно виступає і суб'єктом юридичних обов'язків, що обумовлює необхідність пошуку збалансованих механізмів їх реалізації у випадках конфлікту з індивідуальними переконаннями.

Розглядаючи концепцію обов'язку у працях Дж. Остіна, Т. Попович підкреслює, що цей мислитель інтерпретував обов'язок передусім як юридичний феномен, невід'ємно пов'язаний із категоріями наказу, закону та санкції. У межах такого підходу обов'язок постає як результат владного припису, який набуває обов'язкової сили завдяки закріпленню у правовій нормі та забезпечується санкційним механізмом. Відсутність санкції, за цією логікою, позбавляє норму її зобов'язального характеру, що свідчить про нерозривний зв'язок між обов'язком і примусовою силою держави. Водночас Дж. Остін наголошував, що права не можуть існувати ізольовано від обов'язків, оскільки лише їх взаємозалежність формує цілісну систему правового регулювання [156, с. 35].

У свою чергу, Джон Стюарт Мілль розглядав обов'язок у ширшому соціально-філософському контексті, пов'язуючи його з принципом взаємної відповідальності особи і суспільства. Він підкреслював, що кожна людина, яка користується благами соціального захисту, повинна виконувати певні обмеження власної поведінки, утримуючись від завдання шкоди іншим та дотримуючись встановлених меж взаємодії. Крім того, важливою складовою обов'язку є активна участь особи у забезпеченні суспільного добробуту, що проявляється у виконанні визначеної частки праці або внеску, необхідного для захисту спільноти від внутрішніх і зовнішніх загроз [126, с. 87]. Таким чином, у

концепції Мілля обов'язки поділяються на пасивні, що полягають у невтручанні та недопущенні шкоди, і активні, спрямовані на участь у підтриманні суспільного порядку, що дозволяє розглядати їх як важливий інструмент забезпечення балансу між індивідуальною свободою та публічними інтересами.

Вітчизняна правова доктрина сформувала ґрунтовні підходи до визначення сутності юридичних обов'язків, їх ролі у правовій системі та співвідношення з правами людини, що дозволяє розглядати ці категорії у нерозривній єдності. Так, П. Рабінович визначає юридичний обов'язок як закріплену у правових нормах і гарантовану державою необхідність певної поведінки суб'єкта, яка спрямована на реалізацію відповідного соціального призначення особи [186, с. 47]. У цьому підході акцент зроблено на імперативному характері обов'язку та його функціональному зв'язку з досягненням соціально значущих цілей, що забезпечуються через механізми державного впливу.

У підручниковій літературі з конституційного права України Н. Петрецька, В. Фрідманська та І. Фаловська пропонують більш розгорнуте тлумачення, визначаючи юридичний обов'язок як гарантовану законом міру суспільно необхідної та корисної поведінки особи, обумовлену потребами існування і розвитку інших суб'єктів суспільних відносин. У такому контексті обов'язок виступає важливим стримувальним чинником, що перешкоджає свавіллю та деструктивним проявам, забезпечуючи стабільність правопорядку і належний розвиток суспільства [79, с. 91]. Натомість Т. Попович розглядає юридичний обов'язок як самостійну правову цінність, трактуючи його як сформульований державою правовий припис, який визначає необхідну модель поведінки особи з метою підтримання ефективного функціонування суспільства та забезпечення інтересів його членів, причому виконання такого припису ґрунтується не лише на примусі, але й на внутрішньому сприйнятті його справедливості та соціальної доцільності [155, с. 46].

Таким чином, узагальнення наведених підходів дозволяє дійти висновку, що юридичні обов'язки виступають невід'ємним елементом правового статусу особи,

який перебуває у тісному взаємозв'язку з її правами, забезпечуючи баланс між індивідуальною свободою та публічними інтересами. Взаємодоповнюваність і взаємозалежність прав і обов'язків свідчить про їх системний характер, що є визначальним для стабільного функціонування правової держави та ефективного забезпечення прав і свобод людини.

А. Казаков, опираючись на усталені наукові принципи, юридичні обов'язки окреслив як вид соціального обов'язку, встановленого в інтересах суспільства за допомогою обов'язкових та заборонних правових положень [273, с. 84].

У сучасній правовій доктрині дедалі більшого значення набуває підхід, відповідно до якого юридичні обов'язки у демократичній державі не можуть розглядатися виключно як інструмент примусу чи обмеження, а повинні сприйматися як гнучкий правовий механізм, здатний враховувати індивідуальні особливості суб'єктів права. У цьому контексті Я. Олійник обґрунтовує тезу про те, що правова природа обов'язку не є репресивно-статичною, а передбачає використання механізмів правової конвергенції, серед яких особливе місце посідають інститут альтернативної служби та концепція розумного пристосування, що дозволяють узгодити виконання обов'язків із переконаннями та потребами особи [133, с. 637]. Такий підхід відображає еволюцію правового мислення у напрямі гуманізації юридичних обов'язків та їх адаптації до стандартів прав людини.

Узагальнення наукових підходів дає підстави визначати юридичний обов'язок як закріплену у правових нормах і гарантовану державою необхідність певної поведінки особи, що зумовлена потребами інших суб'єктів та суспільства в цілому. Водночас у науці пропонується класифікація юридичних обов'язків залежно від характеру потреб, які вони забезпечують, зокрема виділяються фізичні, особистісні, економічні, політичні та культурні обов'язки [186, с. 47], що свідчить про їх багатовимірний характер та значення для різних сфер суспільного життя.

Особливу увагу у правовій літературі приділено питанням реалізації юридичних обов'язків, що розглядаються як необхідна передумова ефективного функціонування правової системи. Як слушно зазначає Ю. Кириченко, належне виконання обов'язків кожною особою є не лише умовою, але й гарантією здійснення прав і свобод інших людей, оскільки забезпечує баланс інтересів у суспільстві та стабільність державного устрою [62, с. 34]. Водночас держава і її органи також виступають носіями юридичних обов'язків, що підтверджується, зокрема, їх обов'язком виконувати судові рішення, який є однією з ключових ознак правової держави, заснованої на принципі верховенства права [278, с. 82]. Таким чином, взаємозв'язок прав і обов'язків набуває системного характеру, адже реалізація прав людини безпосередньо залежить від належного виконання обов'язків іншими суб'єктами правовідносин, що забезпечує узгоджене функціонування всього правового механізму [49, с. 178].

У сучасній науковій думці правове забезпечення виконання конституційних обов'язків розглядається як складний багаторівневий механізм, що поєднує нормативні приписи та інституційні інструменти їх реалізації. Так, С. Греца визначає його як систему організаційно-правових і нормативно-правових засобів впливу, за допомогою яких формуються реальні можливості для належного виконання особою своїх конституційних обов'язків, а у випадку їх порушення або виникнення загрози такого порушення застосовується державний примус уповноваженими органами як у межах юрисдикційної, так і позаюрисдикційної діяльності [35, с. 381–382]. У цьому визначенні акцент зроблено на комплексності правового забезпечення, яке охоплює не лише регулятивну, але й охоронну функцію права, спрямовану на підтримання належного правопорядку.

Такий підхід узгоджується із загальними положеннями Конституція України, відповідно до яких держава не лише проголошує права і свободи людини, але й створює умови для їх реалізації через встановлення системи обов'язків і механізмів їх виконання. У цьому контексті правове забезпечення

обов'язків виступає необхідною передумовою ефективного функціонування всієї системи прав людини, оскільки саме через належне виконання обов'язків досягається баланс між індивідуальними інтересами та публічним порядком. Водночас наявність механізмів державного примусу не заперечує, а доповнює значення добровільного виконання обов'язків, яке у правовій державі має ґрунтуватися на усвідомленні їх соціальної необхідності та справедливості.

У сучасних умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ на територію України виконання юридичних обов'язків стало особливо важливим. Важливого значення набувають реалізація громадянами України військового обов'язку [111, с. 202]. Сумлінне виконання цього обов'язку є запорукою перемоги над ворогом.

У національній правовій системі питання виконання юридичних обов'язків тісно пов'язане з конституційними засадами функціонування держави, зокрема із визначенням пріоритетних функцій публічної влади та ролі громадян у їх реалізації. Так, у ч. 1 ст. 17 Конституції України закріплено, що захист державного суверенітету і територіальної цілісності є однією з найважливіших функцій держави та справою всього Українського народу, що підкреслює колективний характер відповідальності за безпеку держави і визначає особливе місце відповідних обов'язків у системі правового статусу особи. Така конституційна установка формує основу для подальшого нормативного закріплення конкретних обов'язків громадян, спрямованих на забезпечення стабільності та безпеки суспільства.

Основний Закон також містить імперативні приписи щодо базових обов'язків людини і громадянина, серед яких особливого значення набуває обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, поважати права, свободи, честь і гідність інших осіб, причому незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності (ст. 68). Поряд із цим у ст. 65 закріплено обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності держави, що включає проходження військової служби відповідно до закону, а також шанування державних символів. Зазначені положення

отримують розвиток у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу», де прямо визначено, що захист Вітчизни є конституційним обов'язком громадян України (ч. 2 ст. 1) [167]. У сукупності ці норми формують правову основу для розуміння військового обов'язку як одного з ключових елементів взаємозв'язку між особою та державою, що водночас потребує узгодження з правом на свободу віросповідання у випадках виникнення конфлікту між обов'язком і переконаннями людини.

Захист Вітчизни, реалізація військового обов'язку проголошено у багатьох конституціях зарубіжних держав. Наприклад, у ст. 43 Конституції Об'єднаних Арабських Еміратів (далі – ОАЕ) (1971 р.) проголошено, що захист ОАЕ – це священний обов'язок кожного громадянина, а виконання військової служби – честь, яка регулюється законом [297].

У науковій літературі військовий обов'язок традиційно розглядається як один із базових різновидів юридичних обов'язків, що має публічно-правову природу та безпосередньо пов'язаний із забезпеченням національної безпеки держави. Так, В. Гринько визначає його як встановлений законодавством обов'язок громадян проходити військову службу у збройних силах держави [37, с. 86], що дозволяє кваліфікувати його як імперативну форму правової поведінки, закріплену та гарантовану державою. У цьому контексті військовий обов'язок виступає складовою загальної системи юридичних обов'язків, реалізація яких спрямована на забезпечення стабільного функціонування суспільства та держави.

Водночас, на процес виконання юридичних обов'язків істотно впливають переконання особи, передусім релігійні чи інші світоглядні установки, які формують ядро її внутрішнього світу [114, с. 184]. Поняття «переконання» у цьому зв'язку тлумачиться як стійка впевненість або віра у певні ідеї чи цінності [130, с. 267], що підкреслює нерозривний зв'язок між переконаннями та вірою як їх фундаментальною складовою. Саме через призму переконань особа оцінює допустимість тих чи інших форм поведінки, що може зумовлювати як активні дії, так і утримання від них.

У даному аспекті важливо розмежовувати ситуації, коли переконання спонукають особу до відмови від дій, що не мають обов'язкового юридичного характеру, наприклад від участі у певних заходах або споживання окремих продуктів, що розглядається як правомірна форма реалізації свободи віросповідання, та випадки, коли такі переконання вступають у конфлікт із юридичними обов'язками. У останньому випадку відмова від їх виконання, за загальним правилом, тягне юридичну відповідальність, оскільки обов'язок має імперативний характер і забезпечується державою [238, с. 124–125]. Саме в цій площині виникає потреба у правових механізмах узгодження обов'язків із переконаннями особи, зокрема через інститут заміни виконання юридичних обов'язків альтернативними формами, що дозволяє досягти балансу між вимогами правопорядку та повагою до свободи віросповідання.

Право на відмову з мотивів совісті, відповідно до закону проголошено у ч. 5 ст. 41 Конституції Республіки Португалія (1976 р.) [261].

Важливі принципи проголошені в наступних конституційних положення: особа не може бути примушена до дій або участі в будь-яких діях, що суперечать її переконанням чи релігії (ч. 4 ст. 32 Конституції Кенії (2010 р.) [296]; ніхто не може бути позбавлений будь-яких прав на підставі релігійних, філософських чи політичних переконань, якщо він не посилається на це, щоб звільнити себе від юридичного зобов'язання, необхідного для всіх, і відмовляється виконувати альтернативне зобов'язання, встановлене законом (п. VIII ст. 5 Конституції Федеративної Республіки Бразилія, 1988) [265].

У філософсько-правовому вимірі проблема співвідношення юридичного обов'язку та переконань особи отримала глибоке осмислення у працях Джон Ролз, який розглядав відмову за велінням совісті як специфічну форму непокори правомірним приписам, що ґрунтується на внутрішньому моральному переконанні особи. На його думку, така відмова може проявлятися у небажанні виконувати законні накази чи адміністративні розпорядження, якщо вони вступають у конфлікт із глибинними моральними або релігійними установками людини. Як ілюстрацію він наводив приклади відмови ранніх християн

виконувати язичницькі релігійні практики, небажання представників окремих релігійних течій, зокрема Свідків Єгови, віддавати честь державним символам, а також позицію пацифістів, які відмовляються від служби у збройних силах чи виконання наказів, що суперечать їхнім моральним переконанням [194, с. 504].

Водночас у межах своєї концепції справедливості Ролз підкреслював, що у вільному демократичному суспільстві неприпустимим є примус особи до вчинення дій, які порушують її базові свободи, зокрема свободу совісті та віросповідання. Він наголошував, що навіть у сфері публічної служби, включаючи військову, не може існувати абсолютного обов'язку беззастережного підкорення, якщо йдеться про виконання явно несправедливих або морально неприйнятних наказів, і допускав можливість апеляції до вищих інстанцій як способу узгодження обов'язку з переконаннями [194, с. 508]. Такий підхід відображає прагнення забезпечити баланс між вимогами правопорядку та повагою до внутрішньої автономії особи, що є ключовим для розуміння сучасних механізмів реалізації права на свободу віросповідання у контексті виконання юридичних обов'язків.

2.3. Право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини: поняття, сутність, значення, види

У національному праві співвідношення між імперативністю юридичних обов'язків і свободою переконань особи отримало чітке нормативне вираження, передусім у Конституції України, де у ч. 4 ст. 35 встановлено, що ніхто не може бути звільнений від виконання обов'язків перед державою або відмовитися від дотримання законів з мотивів релігійних переконань, водночас передбачено можливість заміни військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. Така конструкція свідчить про поєднання загального принципу обов'язковості виконання правових приписів із винятковим механізмом їх адаптації до переконань особи у чітко визначених випадках. Подальша конкретизація цього підходу закріплена у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідно до ч. 3 ст. 4 якого заміна виконання одного

обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, прямо передбачених законодавством [179]. Водночас законодавець не деталізує такі випадки, що створює певну прогалину у правовому регулюванні та зумовлює необхідність її усунення шляхом чіткого нормативного визначення відповідних підстав і процедур.

На доктринальному рівні право на заміну виконання юридичних обов'язків розглядається як невід'ємна складова свободи віросповідання у її суб'єктивно-правовому вимірі. Так, Л. Ярмол обґрунтовує, що відповідне право входить до структури цієї свободи, оскільки забезпечує можливість узгодження поведінки особи з її релігійними чи іншими переконаннями у межах правового поля [238, с. 59]. У цьому контексті важливою є позиція Я. Олійника, який підкреслює, що заміна юридичних обов'язків не повинна розглядатися як привілей, наданий окремим категоріям осіб, а є проявом концепції «розумного пристосування», що відображає здатність правової системи адаптуватися до індивідуальних потреб людини без порушення публічних інтересів [132, с. 9]. Такий підхід дозволяє досягти балансу між вимогами правопорядку та повагою до внутрішньої автономії особи, що є ключовим для сучасного розуміння свободи віросповідання в умовах демократичної правової держави.

У правозастосовній практиці України та інших держав сформувався певний коло юридичних обов'язків, виконання яких може вступати у конфлікт із релігійними чи іншими переконаннями особи, що зумовлює необхідність їх правового узгодження. До таких обов'язків належать, зокрема, проходження військової служби, а інколи й альтернативної, дотримання встановлених вимог щодо зовнішнього вигляду, включаючи обмеження на носіння окремих видів одягу чи релігійних символів, виконання обов'язкових медичних процедур, у тому числі профілактичних заходів, таких як вакцинація, складання присяги у формах, передбачених законодавством, отримання реєстраційного номера облікової картки платника податків, а також участь у державних чи релігійних церемоніях [110, с. 111]. Наявність таких потенційних колізій свідчить про

багатовимірність взаємодії між публічно-правовими вимогами та індивідуальними переконаннями особи.

З огляду на це, у сучасних правових системах, у тому числі в Україні, поступово формуються механізми, спрямовані на забезпечення балансу між обов'язковістю виконання юридичних приписів і повагою до свободи віросповідання. Такі механізми передбачають можливість заміни окремих юридичних обов'язків альтернативними формами їх виконання у випадках, коли їх реалізація суперечить переконанням людини, що відповідає як положенням Конституції України, так і міжнародним стандартам у сфері прав людини. Зазначений підхід відображає тенденцію до гуманізації правового регулювання та визнання пріоритетності гідності і світоглядної автономії особи у демократичній правовій державі.

У вітчизняній юридичній науці найбільше уваги приділено аналізу права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою (детально це право розглянуто в підрозділі 3.1 дисертації).

Поняття права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини як суб'єктивне юридичне право, можемо визначити так: це можливість людини, забезпечувана державою, щодо заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів переконань (релігійних чи інших) у випадках, визначених законодавством.

Ознаки розглядуваного права: його реалізація можлива лише в тих випадках, коли необхідно здійснювати юридичний обов'язок; виникає лиш у випадках, визначених законодавством; це право виникає з мотивів переконань (релігійних чи інших).

Право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, об'єктивно потребує належного юридичного гарантування, оскільки його реалізація пов'язана з необхідністю узгодження імперативних приписів держави з внутрішньою автономією особи. У цьому контексті юридичний механізм забезпечення такого права доцільно розглядати

як цілісну систему ефективних правових засобів, спрямованих на створення умов для його реалізації, а також на охорону і захист відповідної можливості, що закріплена у джерелах права. Такий підхід узгоджується із загальною логікою функціонування правової держави, у якій будь-яке суб'єктивне право набуває реального змісту лише за наявності належних гарантій його здійснення.

В Україні зазначений механізм має комплексний характер і включає взаємопов'язані елементи, серед яких ключову роль відіграє національне законодавство, у тому числі положення Конституції України та міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у яких закріплюється відповідне право. Поряд із цим важливими складовими є юридичні засоби реалізації, що забезпечують можливість фактичного здійснення права на заміну обов'язків, засоби охорони, спрямовані на попередження його порушень, а також засоби захисту, які застосовуються у разі порушення або обмеження цього права [118, с. 117]. Сукупність цих елементів формує ефективний інструментарій правового регулювання, який дозволяє досягти балансу між інтересами держави та необхідністю поваги до переконань людини у процесі виконання нею юридичних обов'язків.

Попри доволі чітко окреслений механізм юридичне забезпечення прав людини в Україні, зокрема права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, потребує вдосконалення.

Це зумовлено тим, що існують певні виклики в інтеграції європейських стандартів у національну практику. Одна з головних проблем – низький відсоток виконання рішень ЄСПЛ в Україні, що вказує на потребу посилення контролю за імплементацією міжнародних зобов'язань [41, с. 17].

Судовий захист прав людини в Україні, у тому числі і права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини є важливою складовою демократичного суспільства. На жаль доводиться констатувати, що, наразі він стикається з українськими серйозними викликами: корупцією, затяженням строків розгляду справ, неефективністю виконання судових рішень, зокрема рішень ЄСПЛ тощо [41, с. 15].

У наукових дослідженнях проблематика ефективного забезпечення прав і свобод людини нерозривно пов'язується із загальним рівнем розвитку державності та функціонуванням інституцій публічної влади. Так, В. Чукаєва обґрунтовано зазначає, що ключовою передумовою стабільності держави є не лише формальне закріплення прав і свобод, а й наявність дієвого механізму їх реалізації, який забезпечує практичне втілення положень Конституція України. При цьому серед основних чинників, що ускладнюють ефективне функціонування такого механізму, дослідниця виокремлює недостатній рівень правової культури та правосвідомості населення, а також недосконалість реалізації принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, що знижує ефективність системи стримувань і противаг [227, с. 129].

Окрему увагу у цьому контексті приділено проблемі низького рівня усвідомлення громадянами своїх прав та недостатньої спроможності державних інституцій оперативно реагувати на їх порушення, що свідчить про наявність системних недоліків у сфері правозастосування. Така ситуація негативно впливає на реальність гарантій прав і свобод, у тому числі свободи віросповідання та пов'язаного з нею права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини. Відтак удосконалення механізмів правового забезпечення цих прав має передбачати не лише нормативні зміни, але й підвищення рівня правової культури суспільства та ефективності діяльності органів державної влади, що є необхідною умовою становлення правової держави.

Види права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини

В залежності від видів юридичних обов'язків, виконання яких може суперечити переконанням (релігійним чи іншим) людини, можемо виокремити такі види розглядуваного права:

- право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою;

- право людини на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я;
- право людини на заміну складання релігійної чи іншої присяги;
- право громадян на альтернативну форму податкового обліку;
- право людини на заміну носіння певного предмета одягу або релігійного символу та ін.

Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою в Україні набуває особливої актуальності в умовах дії воєнного стану, коли посилюється значення виконання конституційного обов'язку захисту держави, але водночас зростає кількість колізій між таким обов'язком і переконаннями особи. Відповідно до положень Конституції України, зокрема ст. 35, закріплено право громадянина на заміну військової служби альтернативною у разі, якщо її проходження суперечить його релігійним переконанням. Однак у сучасних умовах реалізація цього права ускладнюється тим, що чинні нормативно-правові акти, зокрема Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», не містять чітких положень щодо порядку проходження альтернативної служби в період воєнного стану, що створює правову невизначеність і неоднозначність у правозастосуванні.

Аналіз національного законодавства та практики його застосування свідчить про наявність суттєвих прогалин у правовому регулюванні цього питання, що негативно впливає на забезпечення балансу між публічними інтересами держави та правами людини. Відсутність детально врегульованого механізму реалізації права на альтернативну службу в умовах воєнного стану може призводити до обмеження свободи віросповідання та порушення принципу правової визначеності. У зв'язку з цим обґрунтованою є необхідність удосконалення законодавства шляхом чіткого визначення порядку, умов і особливостей проходження альтернативної служби в особливий період, що дозволить забезпечити ефективну реалізацію конституційних гарантій та

відповідність національної правової системи міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Право людини на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я, несумісних із переконаннями (релігійними чи іншими) людини проаналізовано у підрозділі 3.2 дисертації.

Право людини на заміну складання релігійної чи іншої присяги

У порівняльно-правовому вимірі питання складання присяги як юридично значущої дії демонструє різні підходи до врахування релігійних та інших переконань особи. У низці держав, зокрема у США, Ірландія та Велика Британія, законодавство передбачає обов'язок складення присяги при обійманні певних посад або реалізації окремих прав, при цьому її зміст, як правило, визначається нормативно. Водночас ураховується можливість існування осіб, переконання яких не дозволяють їм скласти присягу у традиційній релігійній формі, у зв'язку з чим допускається заміна окремих формулювань або використання альтернативної, світської форми присяги. Такий підхід відображає прагнення забезпечити баланс між юридичною визначеністю та повагою до світоглядної автономії особи, а також свідчить про інституціоналізацію механізмів «розумного пристосування» у правових системах демократичних держав.

Показовим є й досвід судочинства у Ірландія та Велика Британія, де свідки зобов'язані підтверджувати правдивість своїх показань, проте можуть обирати між релігійною присягою та світською афірмацією, що не містить згадок про Бога. Разом із тим емпіричні дослідження свідчать про існування певних упереджень у сприйнятті таких осіб, що може впливати на результати судового розгляду [12], що, у свою чергу, актуалізує проблему забезпечення рівності та недискримінації у правозастосуванні. В українському праві, попри те, що Конституція України визначає зміст присяги Президента (ст. 104), питання альтернативності форм її складення нормативно не врегульовано, хоча на практиці склалася традиція складання присяги на Пересопницькому Євангелії. У зв'язку з цим видається доцільним удосконалення Закон України

«Про свободу совісті та релігійні організації» шляхом закріплення положення, яке б прямо передбачало право особи обирати форму присяги — релігійну або світську — у випадках, визначених законодавством, що сприятиме більш повному забезпеченню свободи віросповідання та дотриманню принципу світоглядного плюралізму у правовій державі.

Більш детально характеристика права людини на заміну складання релігійної чи іншої присяги подана у підрозділі 3.3 дисертації.

Право громадян на альтернативну форму податкового обліку

У національному податковому законодавстві України простежується приклад нормативного врегулювання ситуації, коли виконання юридичного обов'язку може вступати у суперечність із релігійними переконаннями особи, що демонструє практичну реалізацію механізму заміни обов'язку альтернативним способом його виконання. Так, відповідно до ч. 5 ст. 70 Податковий кодекс України передбачено, що фізична особа – платник податків, яка з релігійних переконань відмовляється від отримання реєстраційного номера облікової картки платника податків, має право на альтернативну форму обліку, що здійснюється за її персональними даними, зокрема прізвищем, ім'ям, по батькові, серією та номером паспорта [146]. Такий підхід деталізується у підзаконному нормативному акті, зокрема у Положенні, затвердженому наказом Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р., яке регламентує процедуру внесення відповідної відмітки до паспорта особи про право здійснювати платежі без використання податкового номера [151]. Це свідчить про наявність у правовій системі України інструментів, спрямованих на узгодження вимог держави щодо податкового обліку із свободою віросповідання.

Водночас аналіз зазначених норм дозволяє виявити певну обмеженість такого механізму, оскільки можливість відмови від прийняття реєстраційного номера передбачена виключно з мотивів релігійних переконань, тоді як інші види переконань, зокрема філософські, етичні чи світоглядні, не визнаються підставою для застосування аналогічного підходу. Така диференціація викликає

дискусію щодо відповідності принципу рівності та недискримінації, закріпленого у Конституції України, оскільки різні види переконань фактично отримують неоднаковий рівень правового захисту. У цьому контексті доцільним видається подальше вдосконалення законодавства шляхом розширення підстав для альтернативного обліку платників податків, що дозволить забезпечити більш повну реалізацію свободи переконань як складової правового статусу особи у демократичній державі.

Право на заміну щодо носіння певного предмета одягу або релігійного символу

Питання носіння релігійних символів і предметів одягу в публічному просторі у сучасній європейській правовій доктрині розглядається як одна з форм реалізації свободи віросповідання, що підпадає під захист ч. 1 ст. 9 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Практика Європейського суду з прав людини, зокрема у справі «Eweida and Others v. the United Kingdom» (2013 р.), підтверджує, що особа, для якої релігія є визначальним елементом життєвої позиції, має право не лише внутрішньо сповідувати віру, але й зовнішньо її виражати, у тому числі через носіння релігійних символів або відповідного одягу. Такий підхід відображає фундаментальний принцип демократичного суспільства, який полягає у визнанні та підтримці релігійного плюралізму і багатоманітності як невід’ємних характеристик відкритого соціального устрою.

Водночас зазначене право не має абсолютного характеру і може підлягати обмеженням за умови їх відповідності критеріям законності, необхідності та пропорційності, що впливають із положень Конвенції. Як підкреслює ЄСПЛ, межі допустимого втручання держави залежать від конкретних обставин справи, зокрема контексту використання релігійних символів, характеру публічного простору та необхідності захисту прав інших осіб чи публічних інтересів [63]. У цьому аспекті формується доктрина «межі розсуду держави», яка дозволяє національним органам влади визначати оптимальний баланс між індивідуальною свободою та суспільними потребами.

З позицій культурно-правового підходу, як зазначає Л. Фоміна, одяг у багатьох релігіях і культурах має не лише утилітарне, але й глибоке символічне значення, виступаючи елементом ідентичності та засобом самовираження особи [217, с. 246–250]. Відтак обмеження або заборона носіння певних видів одягу чи символів може розцінюватися як втручання у сферу основоположних прав і свобод, зокрема свободи віросповідання. У цьому контексті забезпечення можливості носіння релігійних символів слід розглядати як важливий елемент механізму реалізації права на свободу переконань, що водночас потребує зваженого правового регулювання з урахуванням принципів пропорційності та недискримінації.

Досвід європейських держав у сфері регулювання носіння релігійного одягу демонструє складний процес пошуку балансу між свободою віросповідання та публічними інтересами, зокрема безпекою, ідентифікацією особи та забезпеченням соціальної взаємодії. Показовим у цьому контексті є приклад Франції, яка стала першою державою Європейського Союзу, що на законодавчому рівні встановила заборону на носіння у громадських місцях одягу, який повністю закриває обличчя, шляхом ухвалення відповідного закону у 2010 р., що набув чинності у 2011 р. [147]. Такий нормативний підхід був зумовлений, зокрема, прагненням забезпечити принципи відкритості соціальної комунікації та так званого «мирного співіснування», що стало підґрунтям для подальшого правового аналізу на рівні європейських інституцій.

Практика Європейського суду з прав людини, зокрема рішення 2014 р., підтвердила, що подібні обмеження можуть відповідати положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод за умови їх обґрунтованості та пропорційності, визнавши легітимною мету забезпечення умов співіснування у демократичному суспільстві. Вказане рішення фактично створило прецедент, який вплинув на законодавчу політику інших держав Європи, у результаті чого подібні обмеження були впроваджені або перебувають на стадії обговорення у більшості країн Європейського Союзу. Зокрема, за результатами досліджень, у низці держав, таких як Австрія, Бельгія, Болгарія, Данія, Німеччина, Італія та

Іспанія, були ухвалені нормативні акти, що обмежують носіння одягу, який ускладнює ідентифікацію особи, передусім у визначених публічних місцях або установах. Крім того, у значній кількості європейських країн встановлено спеціальні обмеження щодо носіння релігійного одягу в окремих державних чи приватних інституціях.

Таким чином, європейська практика свідчить про наявність тенденції до встановлення певних обмежень у сфері зовнішнього прояву релігійних переконань, які, однак, повинні відповідати критеріям необхідності у демократичному суспільстві та не призводити до непропорційного втручання у свободу віросповідання. Це підтверджує складність правового регулювання відповідних відносин і необхідність врахування як індивідуальних прав особи, так і публічних інтересів держави при формуванні національної правової політики.

Узагальнення, сформульовані Секретаріатом Європейського суду з прав людини на основі актуальної судової практики, свідчать про вироблення диференційованого підходу до оцінки допустимості втручання у свободу віросповідання у частині носіння релігійних символів та одягу. У сфері приватного життя особи підкреслюється, що втручання держави у носіння релігійного одягу в публічних місцях допускається лише за наявності виняткових обставин, тоді як загальне правило полягає у пріоритеті свободи самовираження, що випливає із змісту ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Водночас ЄСПЛ визнає можливість встановлення обмежень у разі необхідності забезпечення безпеки, ідентифікації особи або належного функціонування судочинства, що свідчить про застосування принципу пропорційності при оцінці таких обмежень [63].

У публічно-службовій сфері та сфері освіти підхід є більш стриманим щодо реалізації індивідуальної свободи, оскільки держава має право вимагати дотримання принципу нейтральності, зокрема від державних службовців або працівників органів влади, а також встановлювати певні правила щодо носіння релігійних символів у навчальних закладах. Такий підхід обґрунтовується

необхідністю забезпечення рівного ставлення до всіх осіб та недопущення проявів упередженості з боку публічної влади. У сфері приватноправових відносин також визнається можливість обмеження носіння релігійних символів роботодавцем, якщо це пов'язано із захистом комерційного іміджу або вимогами безпеки та гігієни, що ще раз підтверджує багатовекторність правового регулювання відповідних відносин.

Отже, аналіз європейської практики дозволяє дійти висновку, що свобода віросповідання у частині зовнішнього її прояву не є абсолютною і може підлягати обмеженням, однак такі обмеження повинні бути обґрунтованими, необхідними у демократичному суспільстві та пропорційними поставленій меті. У цьому контексті доцільно розглядати можливість формування в національному праві окремого елементу права на заміну виконання юридичних обов'язків, який би поширювався і на сферу носіння релігійного одягу або символів, передбачаючи альтернативні форми реалізації відповідних вимог. Такий підхід сприятиме забезпеченню балансу між публічними інтересами та повагою до переконань особи, що відповідає сучасним тенденціям розвитку правової держави.

Право на заміну вживання певної їжі, з огляду на релігійні чи інші переконання людини

Є випадки, коли людина відмовляється від вживання певної їжі з огляду на релігійні чи інші переконання. Це так звана відмова від здійснення юридично не обов'язкових дій. Однак, вона може потягнути за собою негативні наслідки, особливо при виконанні юридичних обов'язків. Розглянемо конкретний випадок такої відмови.

Практика розгляду індивідуальних звернень до Уповноважений Верховної Ради України з прав людини демонструє, що конфлікти між виконанням юридичних обов'язків та релігійними переконаннями особи мають не лише теоретичний, але й виразний прикладний характер. Зокрема, показовою є справа громадянина Т., який після добровільного вступу до територіальної оборони зіткнувся з обмеженнями у можливості дотримання

вимог свого віровчення, що стосувалися режиму харчування та виконання релігійних практик. Внаслідок відсутності належних умов для реалізації цих переконань особа фактично опинилася у ситуації, коли виконання службових обов'язків стало несумісним із базовими релігійними принципами, що призвело до фізичного виснаження та подальшого притягнення до кримінальної відповідальності.

Втручання омбудсмана полягало у збиранні та поданні до суду спеціалізованої інформації щодо змісту відповідного віровчення, зокрема принципів «ахімси» та ведичних правил харчування, що дозволило забезпечити належне розуміння обставин справи з боку суду. У результаті апеляційна інстанція задовольнила скаргу заявника, що свідчить про можливість ефективного захисту прав особи за умови належного врахування її переконань у правозастосовному процесі [232]. Такий випадок підтверджує, що забезпечення права на свободу віросповідання, у тому числі в контексті виконання юридичних обов'язків, потребує не лише нормативного закріплення, але й чутливого та індивідуалізованого підходу з боку державних інституцій, здатного враховувати особливості світогляду кожної людини та забезпечувати баланс між вимогами правопорядку і повагою до людської гідності.

На нашу думку, в законодавстві України має бути передбачене право людини на заміну вживання певної їжі, з огляду на її переконання (релігійні чи інші). За певних умов таке право особа не завжди може самотійно реалізувати (наприклад, перебуваючи в кримінально-виконавчих установах чи на військовій службі). Відповідно, держава повинна гарантувати при потребі реалізацію такої можливості людини.

Висновки до розділу 2

1. Стверджується, що свободу віросповідання можна розглядати як право природне (це можливість, дарована людині Богом) і як суб'єктивне юридичне право (дане та гарантоване державою).

2. Сформульоване авторське визначення поняття свободи віросповідання як природного права – це можливість, дана людині Богом щодо самовизначення у питаннях віри та її сповідання (в активній чи пасивній формі).

3. На підставі аналізу універсальних і європейських міжнародних документів у сфері прав людини виокремлено структурні елементи свободи віросповідання як природного права, що відображають її внутрішню багатовимірність та зв'язок із автономією світоглядного самовизначення особи. Акцентовано, що поряд із можливостями мати, приймати, змінювати та сповідувати релігію або переконання, до змісту цієї свободи належить також можливість утримуватися від дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Такий елемент охоплює, зокрема, відмову від проходження військової служби з її заміною альтернативною службою, утримання від вживання певної їжі, використання окремих символів чи ідентифікаційних номерів, носіння певного одягу, отримання окремих видів медичного втручання, включаючи вакцинацію, складання релігійної чи іншої присяги тощо. Його виокремлення дає підстави розглядати свободу віросповідання не лише як право на активне вираження віри або переконань, але й як природну можливість особи не брати участі в діях, які суперечать її внутрішнім ціннісним установкам.

4. На підставі комплексного аналізу національного законодавства у сфері свободи віросповідання та діяльності релігійних організацій встановлено, що свобода віросповідання як суб'єктивне юридичне право має багатокomпонентну структуру, яка відображає як внутрішні, так і зовнішні аспекти реалізації переконань особи. Зокрема, до її змісту належать можливості приймати релігію або інші переконання, вільно сповідувати будь-яку релігію, не сповідувати жодної, змінювати свої світоглядні орієнтири, а також реалізовувати право на заміну виконання юридичних обов'язків у випадках, коли їх виконання вступає у конфлікт із релігійними чи іншими переконаннями людини. Така конструкція узгоджується з положеннями Конституції України та

спеціального законодавства, що формують нормативну основу реалізації свободи віросповідання в Україні.

Особливого значення у зазначеній структурі набуває право на заміну виконання юридичних обов'язків, яке виступає механізмом узгодження імперативних вимог держави із внутрішньою автономією особи. Його закріплення у законодавстві свідчить про визнання державою необхідності врахування переконань людини у процесі реалізації нею своїх обов'язків, що відповідає сучасним підходам до забезпечення прав людини у демократичному суспільстві. Водночас це право має похідний характер і реалізується лише у випадках, прямо передбачених законом, що зумовлює потребу подальшого вдосконалення нормативного регулювання з метою забезпечення його ефективного та недискримінаційного застосування.

5. Зроблено узагальнюючий висновок про те, що структурні елементи свободи віросповідання як природного права знайшли своє відображення у національному законодавстві України, що свідчить про інтеграцію міжнародно-правових стандартів у внутрішню правову систему. Водночас законодавець обрав специфічну модель нормативного закріплення відповідних можливостей, яка полягає не у визнанні права особи на відмову від виконання юридичних обов'язків, а у встановленні права на їх заміну іншими формами виконання у випадках, передбачених законом. Такий підхід узгоджується з положеннями Конституція України та загальними засадами функціонування правової держави, у якій імперативність юридичних обов'язків не підлягає запереченню.

Обґрунтовано, що юридичне право за своєю природою не може легітимізувати повну відмову від виконання встановлених обов'язків, оскільки це суперечило б принципу правопорядку та підривало б стабільність суспільних відносин. Натомість воно створює механізми їх трансформації або адаптації з урахуванням переконань особи, що дозволяє досягти балансу між публічними інтересами та індивідуальною свободою. Такий підхід забезпечує одночасне дотримання вимог правової визначеності та поваги до світоглядної автономії людини, що є необхідною умовою розвитку демократичної правової системи.

6. Сформульовано узагальнене визначення свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права, під яким слід розуміти гарантовану державою можливість особи вільно формувати, приймати, змінювати та сповідувати релігійні чи інші переконання, а також реалізовувати їх у межах правового поля шляхом відповідної поведінки. Водночас до змісту цього права включається і можливість заміни виконання юридичних обов'язків у тих випадках, коли їх реалізація вступає у суперечність із переконаннями людини, за умови, що така заміна прямо передбачена законодавством. Такий підхід відображає поєднання індивідуальної автономії особи з вимогами правопорядку та узгоджується з положеннями Конституція України, що визначають основи реалізації свободи світогляду і віросповідання.

7. Акцентовано, що процес реалізації юридичних обов'язків не є суто формально-правовим явищем, оскільки він значною мірою детермінується внутрішніми світоглядними установками особи, передусім її релігійними та іншими переконаннями, ключовим елементом яких виступає віра як основа формування індивідуальної системи цінностей. Саме через призму цих переконань людина оцінює допустимість виконання тих чи інших юридично значущих дій, що зумовлює можливість виникнення конфлікту між імперативними приписами держави та внутрішньою автономією особистості. У цьому контексті свобода віросповідання, гарантована Конституція України, виступає важливим чинником, який має враховуватися при визначенні меж і способів реалізації юридичних обов'язків.

8. Здійснений аналіз чинного законодавства України дозволяє розглядати його як базову нормативну основу гарантування права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, що відображає поступову імплементацію міжнародних стандартів у сфері прав людини. Особливе значення у цьому контексті має Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», у ч. 3 ст. 4 якого закріплено положення про те, що заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається виключно у випадках, визначених законодавством [179]. Така норма формує

загальний підхід до правового регулювання відповідних відносин, встановлюючи можливість врахування переконань особи при виконанні нею юридичних обов'язків.

Водночас порівняльний аналіз із положеннями Конституції України, зокрема ч. 4 ст. 35, свідчить про те, що спеціальний закон фактично розширює потенційні можливості реалізації цього права, оскільки Конституція прямо передбачає лише один випадок заміни – щодо військового обов'язку. Таким чином, законодавець на рівні галузевого регулювання створює передумови для ширшого застосування механізму заміни юридичних обов'язків, хоча його реалізація і надалі залежить від наявності конкретних нормативних приписів.

9. Сформульовано авторське визначення права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, яке розглядається як самостійне суб'єктивне юридичне право, закріплене в національному законодавстві України. Під цим правом доцільно розуміти гарантовану державою можливість особи у передбачених законом випадках замінити виконання одного юридичного обов'язку іншим способом його реалізації з мотивів релігійних чи інших переконань, що вступають у конфлікт із первісною формою такого обов'язку.

10. Констатовано, що у правовій системі України, як і в інших державах, існує значний спектр юридичних обов'язків, виконання яких може вступати у суперечність із релігійними чи іншими переконаннями особи, що обумовлює необхідність їх належного правового узгодження. До таких обов'язків належать, зокрема, проходження військової, а інколи й альтернативної служби, складання присяги у формах, визначених законодавством, виконання обов'язкових медичних процедур, включаючи профілактичні заходи, прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та виконання пов'язаних із цим податкових обов'язків, участь у державних або релігійних церемоніях, а також дотримання встановлених правил щодо носіння певного одягу чи релігійних символів. Така різноманітність ситуацій свідчить про

системний характер проблеми взаємодії юридичних обов'язків і переконань людини, що потребує комплексного правового підходу.

З урахуванням зазначених видів обов'язків обґрунтовано можливість виокремлення відповідних різновидів права на заміну їх виконання, яке виступає складовою свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права. Йдеться, зокрема, про право громадян на заміну військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, можливість заміни виконання обов'язків у сфері охорони здоров'я, право обирати форму складання присяги, альтернативні способи виконання податкових обов'язків, а також право на адаптацію вимог щодо зовнішнього вигляду, включаючи носіння релігійного одягу або символів. У цьому контексті положення Конституція України створюють загальну правову основу для реалізації таких можливостей, однак їх ефективне застосування потребує подальшої деталізації у спеціальному законодавстві, що забезпечить належний баланс між публічними інтересами та повагою до переконань особи у демократичній правовій державі.

11. Окреслено поняття юридичного механізму забезпечення права людини на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із її переконаннями, як цілісної системи правових засобів, спрямованих на створення умов для реалізації відповідної можливості, її належну охорону та ефективний захист у разі порушення. Такий механізм має комплексний характер і функціонує у межах загальної системи гарантування прав і свобод людини, визначеної, зокрема, положеннями Конституція України, що закріплюють засади свободи світогляду і віросповідання та принцип верховенства права. Його сутність полягає у забезпеченні балансу між імперативністю юридичних обов'язків і необхідністю врахування індивідуальних переконань особи, що є важливою ознакою демократичної правової держави.

Констатовано, що в Україні структура цього механізму включає взаємопов'язані елементи, серед яких визначальне значення має національне законодавство, у тому числі міжнародні договори, згода на обов'язковість яких

надана Верховною Радою України, у яких закріплюється право на заміну виконання юридичних обов'язків. Поряд із цим важливими складовими є юридичні засоби реалізації, які забезпечують практичне здійснення цього права, засоби його охорони, спрямовані на запобігання порушенням, а також засоби захисту, що застосовуються у випадку порушення або обмеження відповідної можливості.

12. Зроблені пропозиції щодо удосконалення юридичного механізму забезпечення права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини в Україні.

Сформульовано пропозицію про те, що право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, потребує проголошення в Конституції України (ст. 35), а також конкретизації в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [112, с. 160] та в інших нормативно-правових актах України.

РОЗДІЛ 3

ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ ПРАВА НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ОКРЕМИХ ЮРИДИЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ, НЕСУМІСНИХ ІЗ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ

3.1. Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою

В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України питання виконання військового обов'язку набуває особливого значення як ключового елементу забезпечення національної безпеки та реалізації конституційного обов'язку громадян щодо захисту держави. Водночас слід враховувати, що у певних випадках виконання такого обов'язку може вступати у суперечність із релігійними чи іншими переконаннями особи, що зумовлює необхідність застосування механізмів правового узгодження цих колізій. У цьому контексті Конституція України передбачає можливість заміни військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, що відображає прагнення держави забезпечити баланс між публічними інтересами та свободою віросповідання. Проте на практиці, особливо в умовах воєнного стану, виникають значні труднощі з реалізацією цього права, що проявляється, зокрема, у випадках притягнення громадян до кримінальної відповідальності за відмову від військової служби з мотивів переконань.

Науковий дискурс з цього питання свідчить про наявність різних підходів до розуміння сутності та меж реалізації права на альтернативну службу. Зокрема, В. Голуб обґрунтовує, що право на альтернативну (невійськову) службу має ґрунтуватися на міжнародних стандартах і конституційних принципах, розглядаючи її як одну з форм виконання обов'язку щодо захисту держави, що не суперечить переконанням особи [32, с. 188–195; 33, с. 165–174]. Такий підхід дозволяє переосмислити альтернативну службу не як виняток чи привілей, а як рівноцінний спосіб виконання публічно-правового обов'язку, що відповідає принципам гуманізму та поваги до прав людини. Водночас наявні

прогалини у законодавчому регулюванні, особливо щодо умов воєнного стану, свідчать про необхідність його подальшого вдосконалення з метою забезпечення правової визначеності та ефективного гарантування права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою.

І. Пирога, М. Бєлова, Ф. Фрідманська аналізують основні проблеми, що можуть з'явитися в ході проходження альтернативної (невійськової) служби в Україні в умовах воєнного стану [145, с. 173–178].

У сучасній науковій літературі питання реалізації права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою розглядається крізь призму як юридичної відповідальності, так і обмежень цього права в особливих правових режимах. Зокрема, Є. Григоренко акцентує увагу на проблематиці притягнення до юридичної відповідальності осіб, які ухиляються від проходження альтернативної служби, підкреслюючи необхідність чіткого розмежування правомірної відмови, зумовленої переконаннями, та протиправної поведінки, що порушує встановлений порядок виконання обов'язків [36, с. 47–49]. У свою чергу, Л. Ярмол і С. Вандьо зосереджуються на системних недоліках правового забезпечення цього права в Україні, обґрунтовуючи потребу вдосконалення законодавства шляхом конкретизації процедур, розширення гарантій та усунення правових колізій, які ускладнюють його реалізацію на практиці [241, с. 40–44].

Окремий напрям досліджень пов'язаний із визначенням меж допустимого обмеження цього права в умовах воєнного стану. Так, С. Рабінович аналізує співвідношення права на альтернативну службу із вимогами оборони держави, розглядаючи його через призму положень Конституції України, правової доктрини та позицій Конституційного Суду України [188, с. 45–76]. Дослідник наголошує, що навіть за умов воєнного стану обмеження прав і свобод мають відповідати критеріям необхідності, пропорційності та правової визначеності, що зумовлює потребу у зваженому підході до регулювання питань альтернативної служби. У сукупності зазначені наукові підходи свідчать про складність і багатовимірність досліджуваної проблематики та актуалізують

необхідність подальшого розвитку законодавства і правозастосовної практики у цій сфері.

Об'єктом уваги Є. Легези є адміністративно-правові положення щодо проходження альтернативної (невійськової) служби в Україні під час мобілізаційної підготовки та мобілізації [101, с. 122].

Здійснений огляд свідчить про те, що дослідники приділяють увагу в основному міжнародним, конституційним, адміністративним аспектам права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою, а також проблемам її реалізації в Україні. У вітчизняній науці мало уваги зосереджено на аналізі розглядуваного права як саме виду права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних переконаннями людини.

З огляду на викладене постає об'єктивна потреба у доктринальному осмисленні поняття та змісту права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою як складової свободи віросповідання та ширшого комплексу світоглядних прав людини. У науковій літературі це право розглядається як важливий правовий інститут, що забезпечує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичному суспільстві, оскільки дозволяє узгодити імперативні вимоги держави із внутрішньою автономією особи. Водночас звертається увага на його складну правову природу: з одного боку, воно виступає як суб'єктивне право громадянина, а з іншого — як специфічна форма виконання юридичного обов'язку щодо захисту держави, що підкреслює його дуалістичний характер.

Особливої уваги заслуговує позиція, згідно з якою більш коректним є не тлумачення альтернативної служби як самостійного права, а розуміння її як форми заміни виконання військового обов'язку. У цьому контексті альтернативна служба постає не як звільнення від обов'язку, а як його трансформація у допустиму з огляду на переконання особи форму, що узгоджується із положеннями Конституція України щодо обов'язку захисту Вітчизни та можливості його заміни. Такий підхід дозволяє уникнути колізій у правозастосуванні та забезпечує логічну узгодженість між правом і обов'язком.

Водночас дискусійним залишається питання юридичної відповідальності за ухилення від проходження альтернативної служби, оскільки її сприйняття як права може зумовлювати відсутність чітких санкційних механізмів, що свідчить про необхідність подальшого вдосконалення нормативного регулювання у цій сфері.

На підставі здійсненого аналізу *поняття права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою* можна окреслити так: «Це можливість громадянина, дана йому державою, у випадках, визначених законодавством, заміни військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, з огляду на релігійні чи інші його переконання.

Право на заміну військової служби альтернативною в зарубіжних країнах. Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що право на заміну військової служби альтернативною (цивільною) є усталеним елементом правових систем значної кількості демократичних держав і має тривалу історію нормативного закріплення. Так, відповідні положення були запроваджені у Федеративній Республіці Німеччина ще у 1961 р., у Нідерландах – у 1962 р., у Бельгії – у 1964 р., у Фінляндії – у 1969 р., в Італії – у 1972 р. [32, с. 192], що свідчить про поступове формування загальноєвропейського стандарту у сфері гарантування свободи переконань у контексті виконання військового обов'язку. Особливе значення має конституційне закріплення цього права, яке надає йому підвищений рівень правового захисту та стабільності.

Показовим у цьому контексті є досвід Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина, у якому прямо передбачено, що жодна особа не може бути примушена до проходження військової служби зі зброєю всупереч своїм переконанням, а також встановлено можливість покладення на таких осіб обов'язку проходження альтернативної служби. Важливо, що законодавець водночас визначає гарантії реалізації цього права, зокрема щодо рівності строків служби та її цивільного характеру, а також недопустимості обмеження свободи прийняття рішення з мотивів сумління. Такий підхід демонструє

ефективну модель поєднання публічних інтересів оборони держави з повагою до внутрішньої автономії особи, що може бути використано як орієнтир для подальшого вдосконалення національного законодавства України у відповідній сфері.

У Федеральному конституційному законі Австрії від 10.11. 1920 р. проголошено, що Австрія визнає всебічну оборону держави. Її завданням є збереження зовнішньої незалежності федеральної території, її недоторканності й єдності, зокрема з метою підтримання та захисту постійного нейтралітету. У цьому зв'язку конституційні інституції, їх спроможність до функціонування, а також демократичні свободи мешканців підлягають охороні та захисту від актів цілеспрямованого нападу ззовні (ч. 1 ст. 9а).

Всеохопна оборона держави охоплює військову, духовну, цивільну й економічну оборону (ч. 2 ст. 9а).

Кожен громадянин чоловічої статі підлягає обов'язковій військовій службі. Громадянки можуть добровільно проходити службу у Федеральній армії як військовослужбовці та мають право припинити таку службу (ч. 3 ст. 9а).

Особи, які з міркувань совісті відмовляються від виконання обов'язкової військової служби та звільняються від неї, зобов'язані проходити альтернативну (цивільну) службу (ч. 4 ст. 9а) [262].

У Конституції Республіки Польща (1997 р.) в ст. 85 «Обов'язок оборони держави та право на альтернативну (або заступну) службу» передбачено, що обов'язком громадянина Польщі є оборона Батьківщини (ч. 1); визначений законом обсяг військового обов'язку, правила звільнення від нього та принципи альтернативної служби (ч. 2); громадянин, чиї релігійні переконання або моральні принципи не дозволяють проходити військову службу, може бути зобов'язаний проходити альтернативну службу (ч. 3) [276].

У ст. 166 Конституції Албанії (1998 р.) закріплено, що громадяни Албанії мають обов'язок брати участь в обороні Республіки Албанія відповідно до закону (ч. 1). Громадянин, який з міркувань сумління відмовляється служити

зі зброєю у збройних силах, зобов'язаний проходити альтернативну службу відповідно до закону (ч. 2) [266].

Порівняльно-правовий аналіз конституційного регулювання у державах Європи підтверджує тенденцію до закріплення права особи на відмову від військової служби з мотивів переконань та забезпечення альтернативних форм виконання обов'язку щодо захисту держави. Так, у Конституції Республіки Словенії встановлено, що громадяни, які з огляду на релігійні, філософські чи гуманістичні переконання не можуть виконувати військовий обов'язок, мають можливість брати участь в обороні держави в інших формах, доступних для них. Такий підхід відображає концепцію функціонального еквіваленту обов'язку, за якої держава не звільняє особу від участі у забезпеченні національної безпеки, але допускає варіативність способів її реалізації з урахуванням світоглядних позицій.

Аналогічні положення містяться і в Конституція Словачкої Республіки, яка прямо забороняє примушування особи до проходження військової служби у випадку, якщо це суперечить її совісті чи релігії, залишаючи деталізацію механізму реалізації цього права на рівні законодавства. Таким чином, конституційні моделі зазначених держав ґрунтуються на визнанні пріоритету внутрішніх переконань особи у межах, що не підривають публічні інтереси, та водночас забезпечують виконання нею обов'язку перед державою в альтернативних формах. Це свідчить про усталення у європейській правовій традиції підходу, за якого право на заміну виконання військового обов'язку розглядається як невід'ємний елемент свободи віросповідання та більш широкого комплексу прав людини.

Стаття 124 Конституції Естонії (1992 р.) визначає, що особа, яка з релігійних або моральних міркувань відмовляється від військової служби, зобов'язана пройти альтернативну службу в установленому законом порядку [81].

У ч. 3 ст. 15 Хартії основних прав і свобод Чеської Республіки (1992 р.) зазначено, що жодну особу не можна змусити проходити військову службу,

якщо це суперечить її совісті чи релігійним переконанням. Водночас конкретні правила та механізм реалізації цього права визначаються законом [277].

У ч. 6 ст. 41 Конституції Португалії (1976 р.) проголошено, що право на відмову від військової служби з міркувань переконань гарантується відповідно до закону. У її ст. 276 закріплені такі положення:

1. Захист Вітчизни є основоположним правом і обов'язком усіх громадян Португалії.

2. Військова служба регулюється законом, який встановлює її форми, добровільність чи обов'язковість, тривалість та зміст.

3. Громадяни, які, згідно з законом, зобов'язані проходити військову службу, але визнані непридатними до збройної військової служби, проходитимуть її без зброї або цивільну службу відповідно до їхньої ситуації.

4. Особи, які відмовляються з мотивів переконань від військової служби, яку вони зобов'язані проходити за законом, відбудуватимуть цивільну службу, еквівалентну тривалості та труднощам військової служби.

5. Цивільна служба може бути встановлена як заміна військової служби або доповнення до неї, є обов'язковою за законом для громадян, які не підлягають військовим обов'язкам [261].

У ст. 30 Конституції Іспанії (1978 р.) проголошено, що іспанці мають право та обов'язок захищати Іспанію (ч. 1). Закон встановлює військові обов'язки іспанців та регулює, з належними гарантіями, відмову від військової служби за переконаннями, а також інші підстави для звільнення від обов'язкової військової служби і може, де це доречно, запроваджувати альтернативну цивільну службу (ч. 2). Цивільна служба може бути встановлена для досягнення цілей загального інтересу (ч. 3) [260].

Згідно зі ст. XXXI Конституції Угорщини (2011р.) передбачено, що

1. Усі громадяни Угорщини зобов'язані захищати країну.

2. Угорщина підтримує систему добровольчого резерву для цілей національної оборони.

3. Під час національної кризи або якщо Національні Збори вирішать це питання в стані превентивної оборони, дорослі громадяни Угорщини чоловічої статі, які проживають в Угорщині, повинні проходити військову службу. Якщо військова служба, пов'язана з застосуванням зброї, не може бути узгоджена з совістю особи, зобов'язаної проходити військову службу, вона повинна проходити службу без зброї. Форми та детальні правила проходження військової служби встановлюються кардинальним законом.

4. Протягом дії стану національної кризи повнолітні громадяни Угорщини, які проживають в Угорщині, можуть бути зобов'язані виконувати роботу з метою національної оборони, як це передбачено кардинальним законом [295].

У Конституції Бразилії (1988 р.) проголошено, що відповідно до закону, в компетенції Збройних Сил призначати альтернативну службу тим особам, які в мирний час, після призову, претендують на імператив совісті, який треба розуміти як такий, що походить від релігійного віросповідання та філософських або політичних переконань, для звільнення від, по суті, військової діяльності (§ 1 ст. 143). Жінки та священнослужителі звільняються від обов'язкової військової служби в мирний час, але підлягають іншим обов'язкам, покладених на них законом (§ 2 ст. 143) [265].

У Конституції Азербайджану (1995 р.) закріплено таке положення: якщо активна військова служба суперечить думці громадян, дозволяється замінити активну військову службу альтернативною у випадках, встановлених законом (ч. 4. ст. 76) [247].

У ст. 45 Конституції Сербії (2006 р.) проголошено, що ніхто не може бути примушений до проходження військової або іншої служби, пов'язаної з використанням зброї, якщо це суперечить його релігійним переконанням або віруванням. Будь-яка особа, що заявляє про відмову від військової служби за переконаннями, може бути призвана до виконання військового обов'язку без обов'язку носити зброю, відповідно до закону [291].

Ст. 59 Конституції Швейцарії (1999 р.) присвячена військовій та альтернативній службі, в ній закріплено, кожен швейцарський чоловік зобов'язаний проходити військову службу. Альтернативна цивільна служба передбачається законом. Військова служба є добровільною для швейцарських жінок [269].

Система обов'язкової військової служби Швейцарії передбачає три її форми: строкова військова служба в армії, альтернативна військова служба для осіб, визнаних непридатними за станом здоров'я, альтернативна цивільна (невійськова) служба. Лише 17 травня 1992 р. на загальнонаціональному референдумі 82,5 % громадян підтримали закріплення у Конституції Швейцарії права на альтернативну цивільну службу для осіб з мотивів совісті. Це конституційне положення деталізоване у Федеральному Законі «Про альтернативну цивільну службу» (набрав чинності у 1996 р.). Згідно з законом, цивільна служба відбувається лише в цивільних установах, що не належать до структур збройних сил, у тих сферах суспільного життя, де існує дефіцит ресурсів для реалізації важливих суспільних завдань [87, с. 55]. Допуск до альтернативної цивільної служби передбачав обов'язкове слухання, на якому заявник мав довести наявність конфлікту совісті. 31.03. 2009 р. було запроваджено принцип доказової готовності, згідно з яким добровільна згода особи проходити цивільну службу, тривалість якої у 1,5 раза перевищує строк військової служби, вважається достатнім підтвердженням наявності конфлікту між зазначеними переконаннями і військовим обов'язком [87, с. 55].

У Республіці Південна Корея прийнятий Закон «Про призначення та виконання альтернативної служби» № 16851 від 31.12. 2019 р. (із змінами згідно з законом № 18001 від 13 квітня 2021 р. та законом № 19404 від 16 травня 2023 р.) [243]. Ст. 1 цього Закону передбачає, що його метою є врегулювання питань, які стосуються призначення на альтернативну службу, її проходження на підставі свободи совісті, гарантованої Конституцією Республіки Корея.

Рішення про прийняття або відхилення заяви про призначення альтернативної служби приймає Комісія з альтернативної служби. Також ця Комісія вивчає та вносить пропозиції щодо вдосконалення системи альтернативної служби (ст. 4).

До альтернативної служби не входять такі види діяльності:

- 1) використання, управління або контроль зброї чи смертоносною зброєю;
- 2) діяльність, пов'язана з убивством людей або руйнуванням об'єктів;
- 3) інша діяльність, подібна до зазначеної у підпунктах 1 або 2 (п. 2 ст. 16).

Питання щодо проходження альтернативної служби в зарубіжних країнах досліджували вітчизняні науковці. Так, Я. Митровка порівняв альтернативну (невійськову) службу в Україні та Чеській Республіці [121]. І. Шопіна проаналізувала інститут альтернативної (невійськової) служби в Естонії [228] Я. Котилко – у Швейцарії [87] і в Республіці Корея [75] та окреслили досвід цієї служби для України.

Узагальнюючи результати порівняльно-правового аналізу, доцільно констатувати, що право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою є усталеним елементом правових систем багатьох демократичних держав і має належне нормативне закріплення як на рівні конституцій, так і спеціального законодавства. При цьому характерною рисою сучасних підходів є визнання підставами для реалізації такого права не лише релігійних переконань, але й ширшого кола світоглядних орієнтацій, зокрема філософських, етичних чи гуманістичних, що відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини. У цьому контексті чинна модель, закріплена в Конституції України та галузевих актах, потребує подальшого розвитку з метою приведення у відповідність до сучасних доктринальних і міжнародно-правових підходів.

З огляду на зазначене, доцільним є удосконалення національного законодавства, шляхом розширення переліку підстав для заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою, зокрема шляхом внесення змін до Конституції України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні

організації» та Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». Такий підхід сприятиме більш повному забезпеченню свободи віросповідання та переконань, а також дозволить гармонізувати національне законодавство з положеннями міжнародних актів і практикою демократичних держав. Відтак, право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою слід розглядати як один із ключових різновидів права на заміну виконання юридичних обов'язків, що забезпечує баланс між публічними інтересами держави та світоглядною автономією особи.

Нормативно-правове забезпечення права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою в Україні формується, як системою конституційних положень, так і спеціальним галузевим законодавством, що у своїй сукупності створює юридичні гарантії реалізації цього права. Визначальне значення у цьому контексті має Конституція України, у якій закріплено, що у разі суперечності виконання військового обов'язку релігійним переконанням громадянина він підлягає заміні альтернативною (невійськовою) службою (ч. 4 ст. 35). Зазначене положення має принциповий характер, оскільки визначає саму можливість правового узгодження між імперативним обов'язком захисту держави та свободою віросповідання особи.

Водночас, конституційна модель регулювання цього права має низку особливостей, що визначають його зміст і межі. По-перше, Основний Закон закріплює саме право на заміну виконання військового обов'язку, а не автономне право на альтернативну службу як самостійну юридичну категорію, що свідчить про похідний характер цієї можливості. По-друге, мова йде про заміну військового обов'язку в цілому, а не окремого його виду, зокрема строкової служби, що має значення для тлумачення та застосування відповідних норм. По-третє, підставою для такої заміни прямо визначено лише релігійні переконання, що звужує сферу застосування цього права порівняно з міжнародними стандартами. Ці підходи конкретизуються у Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який встановлює загальне правило про

допустимість заміни виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань лише у випадках, передбачених законодавством, і таким чином підтверджує конституційний характер права на альтернативну службу як спеціального механізму реалізації свободи віросповідання.

Організаційно-правові засади та порядок проходження альтернативної (невійськової) служби в Україні врегульовано спеціальним нормативно-правовим актом – Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу», який визначає її як форму виконання обов'язку перед суспільством, що запроваджується замість строкової військової служби. Відповідно до його положень, право на альтернативну службу мають громадяни України, для яких виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням і які належать до офіційно визнаних релігійних організацій, віровчення яких забороняє використання зброї. Така модель нормативного регулювання, хоча і забезпечує реалізацію конституційного положення про заміну військового обов'язку, водночас є досить вузькою, оскільки обмежує суб'єктний склад осіб, які можуть скористатися цим правом, виключно релігійними підставами та формальною належністю до відповідних організацій.

У зв'язку з зазначеним, обґрунтовується доцільність вдосконалення законодавчого підходу шляхом закріплення у зазначеному законі не просто права на альтернативну службу, а саме права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою з мотивів як релігійних, так і інших переконань, що відповідало б сучасним міжнародним стандартам. Позитивним у цьому контексті є те, що Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» прямо передбачає право громадян на таку заміну відповідно до Конституції України, а також закріплює принцип організації військової служби з урахуванням відокремлення церкви від держави, що забезпечує нейтральність держави у світоглядній сфері. При цьому норми спеціального закону деталізуються підзаконними актами, які регламентують процедури проходження альтернативної служби, однак їх

фрагментарність і обмеженість підтверджують необхідність подальшого системного вдосконалення нормативно-правового регулювання у цій сфері.

У чинному правовому регулюванні України закріплено формалізований підхід до визначення кола осіб, які мають право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, що полягає у встановленні переліку релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю. До такого переліку включено, зокрема, адвентистів сьомого дня, євангельських християн, християн євангельської віри, покутників, Свідків Єгови, представників Товариства Свідомості Кришни та інші релігійні об'єднання, що визнаються державою відповідно до законодавства. Така нормативна конструкція, хоча й спрямована на забезпечення правової визначеності, водночас створює жорсткі критерії доступу до реалізації права на альтернативну службу, фактично пов'язуючи його із формальним членством у визначених релігійних інституціях.

З огляду на це обґрунтовується, що подібне обмеження може суперечити змісту свободи світогляду і віросповідання, оскільки виключає можливість реалізації відповідного права для осіб, чийі переконання мають нерелігійний або індивідуальний характер і не пов'язані з належністю до конкретної релігійної організації. У сучасних умовах розвитку прав людини та з урахуванням міжнародних стандартів доцільним є переосмислення такого підходу у напрямі розширення підстав для заміни виконання військового обов'язку, зокрема шляхом врахування філософських, етичних і моральних переконань особи незалежно від її інституційної приналежності. Це сприятиме забезпеченню реальної рівності громадян у доступі до реалізації свободи переконань та узгодженню національного законодавства із принципами демократичної правової держави.

Порядок направлення громадян на альтернативну службу у мирний час

Нормативне регулювання порядку направлення громадян на альтернативну (невійськову) службу в Україні передбачає наявність низки формальних критеріїв, серед яких ключовими є особиста заява про

неможливість проходження військової служби з мотивів релігійних переконань, підтвердження їх істинності та прийняття відповідного рішення уповноваженим органом виконавчої влади. Такий підхід, закріплений у підзаконних актах, спрямований на забезпечення балансу між правом особи на свободу віросповідання та необхідністю запобігання зловживанням у сфері виконання військового обов'язку. Водночас сама вимога підтвердження «істинності» переконань викликає значні теоретичні та практичні труднощі, оскільки переконання і віра є внутрішніми феноменами, що належать до сфери особистої автономії, і їх об'єктивна оцінка засобами права можлива лише опосередковано – через зовнішні прояви поведінки особи.

У цьому контексті особливої уваги потребує інститут релігієзнавчої експертизи, який покликаний встановлювати наявність і характер відповідних переконань, проте водночас може створювати ризики надмірного втручання держави у внутрішній світ особистості. З одного боку, така експертиза сприяє обґрунтованості прийняття рішень щодо направлення на альтернативну службу, з іншого – її застосування повинно відповідати принципам пропорційності та недискримінації, що випливають із положень Конституції України щодо свободи світогляду і віросповідання. Додатковим ускладненням є наявність випадків зловживання правом, коли окремі особи намагаються штучно створити підстави для уникнення військової служби, що підтверджується емпіричними дослідженнями, які вказують на складність перевірки достовірності таких заяв. У сукупності це зумовлює необхідність удосконалення правових механізмів оцінки переконань особи, які б одночасно забезпечували ефективність правозастосування та повагу до внутрішньої свободи людини.

У правозастосовній практиці нерідко фіксуються випадки, коли призовники, обґрунтовуючи небажання проходити військову службу, посилаються на положення Конституції України щодо свободи думки і слова, однак таке тлумачення не відповідає змісту конституційних гарантій. Звернення особи із заявою про заміну виконання військового обов'язку альтернативною

службою вже саме по собі є формою реалізації права на вільне вираження своїх переконань, а отже, не може розглядатися як примус до їх розкриття. Водночас правова природа цього інституту передбачає необхідність доведення наявності відповідних переконань, оскільки йдеться не про загальне право на свободу висловлювань, а про спеціальне право, реалізація якого пов'язана з відступом від загального обов'язку, встановленого державою.

Зазначена позиція узгоджується з вимогами Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», який прямо встановлює обов'язок особи підтвердити істинність своїх переконань як передумову для отримання права на альтернативну службу. Відповідно, діяльність призовних комісій щодо оцінки таких підстав, а також процесуальні дії органів прокуратури у випадках виявлення їх симуляції, спрямовані на забезпечення законності та недопущення зловживання цим правом. Такий підхід відображає необхідність дотримання балансу між гарантіями свободи віросповідання і публічними інтересами держави, зокрема у сфері оборони, та підкреслює, що реалізація спеціальних правових можливостей передбачає не лише наявність суб'єктивного переконання, але й його належне юридичне обґрунтування.

У межах кримінально-правової оцінки ухилення від проходження військової служби шляхом симуляції підстав для отримання права на альтернативну службу виникає об'єктивна потреба у встановленні достовірності заявлених релігійних переконань особи. У цьому контексті інструментом доказування може виступати релігієзнавча експертиза, основним завданням якої є з'ясування факту належності особи до певної системи вірувань, а також визначення характеру цих переконань, зокрема їх антивоєнної спрямованості. Як зазначається у наукових дослідженнях, предметом такої експертизи може бути встановлення факту віросповідання на основі співбесіди з особою, аналіз її світоглядних установок, а також оцінка відповідності заявлених переконань доктринальним положенням відповідної релігійної традиції. До об'єктів дослідження можуть належати релігійні тексти, аудіовізуальні матеріали, предмети культу, документи, що підтверджують

належність до певної релігійної спільноти, а також матеріали кримінального провадження, необхідні для комплексного аналізу.

Водночас застосування релігієзнавчої експертизи пов'язане з низкою концептуальних проблем, зумовлених відсутністю чітких нормативно визначених критеріїв, за якими можна встановити, чи суперечить певне віросповідання проходженню військової служби. У національному законодавстві такі ознаки прямо не закріплені, що ускладнює правозастосовну практику та створює ризики суб'єктивізму при оцінці переконань особи. У цьому контексті положення Конституції України, які гарантують кожному свободу світогляду і віросповідання, а також норми Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що закріплюють право громадян на свободу совісті та визначають засади діяльності релігійних організацій, мають тлумачитися у світлі принципу максимальної поваги до внутрішньої автономії особи. Це означає, що оцінка переконань не повинна зводитися до формального встановлення членства у певній організації, а має враховувати їх реальний зміст і значення для конкретної особи, що, у свою чергу, актуалізує необхідність удосконалення нормативного регулювання та методології проведення відповідних експертиз.

Свої міркування щодо вдосконалення законодавства України з питань альтернативної служби висловив також В. Бедь: він зауважив, що у національному законодавстві щодо питань альтернативної служби відсутні чіткі підстави для визначення істинності переконань, відповідно доля особи, яка не бажає проходити військову службу, залежить від членів комісій у справах альтернативної (невійськової) служби, які, згідно із законодавством, не обираються, а призначаються, через що перебувають фактично поза громадським контролем [8].

Навіть за наявності формалізованого підходу, закріпленого у підзаконних актах, зокрема у вигляді переліку релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, питання підтвердження переконань особи та їх правової оцінки залишаються дискусійними і недостатньо врегульованими.

Така ситуація свідчить про існування нормативної прогалини у визначенні критеріїв і процедур встановлення істинності релігійних переконань, що має безпосередній вплив на реалізацію права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою. У зв'язку з цим обґрунтовується необхідність запровадження чітких процедурних стандартів проведення релігієзнавчої експертизи, яка повинна здійснюватися незалежними фахівцями, кваліфікація яких відповідає вимогам Закону України «Про судову експертизу», що забезпечить її об'єктивність, неупередженість та наукову обґрунтованість.

З огляду на це доцільним є прийняття Кабінетом Міністрів України спеціального нормативного акта, який би визначав порядок проведення релігієзнавчої експертизи, її предмет, межі та процесуальні гарантії, що сприятиме підвищенню рівня правової визначеності у цій сфері. Водночас чинне законодавство передбачає чітку процедуру звернення громадянина із заявою про направлення на альтернативну службу: така заява подається особисто після взяття на військовий облік і не пізніше ніж за два календарні місяці до початку призову до відповідного органу виконавчої влади за місцем проживання. У ній зазначаються мотиви, що обґрунтовують неможливість проходження військової служби, а також додаються документи, які підтверджують переконання особи, її освітній статус та зайнятість. Таким чином, механізм реалізації права на альтернативну службу поєднує як матеріальні, так і процесуальні елементи, однак потребує подальшого вдосконалення для забезпечення балансу між інтересами держави та правами людини.

Процедурні аспекти розгляду заяв громадян щодо направлення на альтернативну (невійськову) службу в Україні характеризуються наявністю чітко визначених строків, умов та процесуальних вимог, які мають забезпечити як належну реалізацію відповідного права, так і запобігання можливим зловживанням. Зокрема, у разі порушення встановлених строків подання заяви громадянин зобов'язаний обґрунтувати причини такого порушення, а

відсутність документа, що посвідчує особу, зокрема паспорта, виступає підставою для відмови у прийнятті заяви. Розгляд відповідної заяви здійснюється уповноваженим структурним підрозділом місцевої державної адміністрації протягом одного календарного місяця з моменту її надходження, із забезпеченням можливості перевірки достовірності поданих даних та особистої участі заявника у процедурі розгляду. Такий порядок загалом відповідає принципам адміністративної процедури, однак містить низку дискусійних аспектів.

Особливу увагу привертає відсутність чітко визначених законодавством форм підтвердження істинності релігійних переконань, що створює широке поле для дискреції органів влади та може призводити до неоднакової практики правозастосування. У зв'язку з цим пропозиція щодо інституціоналізації участі представників релігійних організацій у складі відповідних органів або принаймні обов'язкового їх залучення до розгляду таких заяв видається обґрунтованою, оскільки це сприятиме підвищенню об'єктивності та фаховості оцінки заявлених переконань. Водночас така модель має узгоджуватися з принципом відокремлення церкви від держави, закріпленим у Конституції України, що вимагає обережного підходу до визначення форм участі релігійних інституцій у діяльності органів публічної влади. Таким чином, удосконалення процедурного механізму розгляду заяв про направлення на альтернативну службу потребує комплексного підходу, спрямованого на забезпечення балансу між ефективністю адміністративних процедур, гарантіями прав людини та принципами світської держави.

Громадянину може бути відмовлено в направленні на альтернативну службу або звільненні від призову на військові збори лише у таких випадках:

- 1) несвоєчасно подав заяву про направлення на альтернативну службу або звільнення від призову на військові збори;
- 2) не підтвердив істинності релігійних переконань громадянина;
- 3) не з'явився без поважних причин [150].

Інших підстав відмовити громадянину в направленні на альтернативну службу або звільненні від призову на військові збори бути не може [150, п.14].

Процедура прийняття та реалізації рішення про направлення громадянина на альтернативну (невійськову) службу в Україні характеризується чітко визначеною послідовністю адміністративних дій, що забезпечують взаємодію між органами виконавчої влади та військового управління. Зокрема, рішення місцевої державної адміністрації про направлення або відмову у направленні на альтернативну службу протягом встановленого строку доводиться до відома заявника та одночасно направляється до територіального центру комплектування і соціальної підтримки, де громадянин перебуває на військовому обліку. Подальша реалізація цього рішення передбачає обов'язок особи у визначений строк звернутися до відповідного органу, що забезпечує процесуальну завершеність адміністративної процедури та узгодження її результатів із рішеннями призовної комісії.

Разом з тим, встановлені строки для звернення громадянина до територіального центру комплектування і соціальної підтримки та інших уповноважених органів видаються надто стислими, що може ускладнювати реалізацію відповідного права на практиці, особливо з огляду на об'єктивні обставини воєнного часу. У зв'язку з цим обґрунтованою є пропозиція щодо їх перегляду у бік збільшення, що сприятиме підвищенню доступності адміністративної процедури та забезпеченню принципу реальності прав людини. Важливим елементом механізму є також визначення конкретного місця проходження альтернативної служби з урахуванням як потреб держави, так і індивідуальних характеристик особи, включаючи її професійну підготовку та можливість щоденного повернення до місця проживання.

Водночас імперативна заборона відмови громадянина від визначеного місця проходження альтернативної служби свідчить про збереження обов'язкового характеру цієї форми виконання публічного обов'язку, що узгоджується із загальними засадами правового статусу особи, визначеними Конституцією України. Такий підхід підкреслює, що альтернативна служба не є

привілеєм, а виступає особливою формою виконання конституційного обов'язку, адаптованою до переконань особи, що дозволяє досягти балансу між публічними інтересами держави та повагою до свободи світогляду і віросповідання.

Процедура направлення громадянина для проходження альтернативної (невійськової) служби завершує адміністративний етап реалізації відповідного суб'єктивного права і водночас започатковує стадію фактичного виконання публічного обов'язку у спеціальній формі. Видача направлення здійснюється на підставі рішення місцевої державної адміністрації у визначений строк до початку служби, що забезпечує належну підготовку як самого громадянина, так і суб'єктів, відповідальних за організацію його діяльності. Одночасне інформування територіального центру комплектування і соціальної підтримки та суб'єкта господарювання, де особа проходитиме службу, свідчить про міжвідомчий характер цього механізму та необхідність координації дій різних органів публічної влади. У цьому контексті зняття особи з військового обліку із внесенням відповідної відмітки у військовий квиток відображає юридичний факт переходу до альтернативної форми виконання обов'язку, що прямо впливає з положень Конституція України щодо можливості такої заміни.

Разом з тим, чинна модель організаційного забезпечення альтернативної служби, яка покладає відповідні повноваження на структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій, має фрагментарний характер і не забезпечує належного рівня спеціалізації та уніфікації практики. У зв'язку з цим обґрунтованою видається пропозиція щодо створення окремого спеціалізованого органу або інституційного механізму, компетентного у питаннях альтернативної служби, що сприятиме підвищенню ефективності управління, забезпеченню єдності правозастосування та мінімізації ризиків суб'єктивізму. Водночас направлення на альтернативну службу має істотні правові наслідки для трудових правовідносин, оскільки виступає підставою для припинення трудового договору з роботодавцем, що підкреслює комплексний характер цього правового інституту. Ведення обліку громадян, направлених на

альтернативну службу, відповідними органами виконавчої влади забезпечує контроль за проходженням служби та реалізацію функцій держави у сфері виконання конституційних обов'язків.

Порядок проходження альтернативної (невійськової) служби громадянами у мирний час характеризується поєднанням адміністративно-правових та трудових елементів, що забезпечують як контроль за виконанням цього обов'язку, так і належні соціальні гарантії особи. У разі неприбуття громадянина до місця проходження служби без поважних причин у встановлений строк суб'єкт господарювання, визначений для її проходження, зобов'язаний оперативно інформувати відповідний орган виконавчої влади, що забезпечує реагування держави на порушення встановленого порядку. Подальше з'ясування причин неприбуття здійснюється у взаємодії органів публічної адміністрації та роботодавця, що свідчить про комплексний характер контролю у цій сфері та необхідність належного документування обставин кожної конкретної ситуації.

У випадку належного прибуття громадянина на місце проходження альтернативної служби виникають трудові правовідносини, що оформлюються шляхом укладення строкового трудового договору на період її проходження. Це підкреслює особливу правову природу альтернативної служби як форми виконання публічного обов'язку через здійснення суспільно корисної праці, що відповідає принципам, закріпленим у Конституція України. Роботодавець зобов'язаний забезпечити громадянина роботою відповідно до визначеного напрямлення, а також повідомити органи влади про факт його прийняття на службу, що забезпечує належний облік і контроль за її проходженням.

Важливим аспектом є забезпечення соціально-побутових умов проходження служби, зокрема надання житла у випадку виконання обов'язків поза місцем постійного проживання, що відображає соціальну спрямованість державної політики у цій сфері. Крім того, призначення роботи здійснюється з урахуванням професійної підготовки та кваліфікації особи, що сприяє ефективному використанню її трудового потенціалу та забезпеченню

належного рівня виконання завдань. Водночас у разі відсутності відповідної кваліфікації виконання певних видів робіт є неможливим, що свідчить про необхідність узгодження інтересів держави, роботодавця та особи у процесі реалізації права на альтернативну службу.

Правове регулювання проходження альтернативної (невійськової) служби в Україні містить низку положень, спрямованих на забезпечення як публічних інтересів держави, так і врахування світоглядних особливостей особи. Зокрема, встановлена заборона призначення громадян, які проходять альтернативну службу, на посади, пов'язані з виконанням функцій органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування, а також із здійсненням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських повноважень, свідчить про прагнення держави чітко розмежувати сфери реалізації публічної влади та виконання альтернативного обов'язку. Водночас позитивним аспектом є нормативне закріплення можливості врахування релігійних переконань особи при визначенні режиму праці та відпочинку, що дозволяє адаптувати умови проходження служби до її духовних потреб без порушення загального трудового режиму.

Особливого аналізу потребує питання тривалості альтернативної служби, яке регламентується Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» шляхом встановлення строку, що у півтора раза перевищує тривалість строкової військової служби. Такий підхід історично обґрунтовувався необхідністю запобігання зловживанням правом на альтернативну службу, однак у сучасних умовах він може розглядатися як непряме обмеження свободи віросповідання, оскільки створює менш сприятливі умови для осіб, які реалізують це право. У свою чергу, Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначає конкретні строки проходження військової служби, що дозволяє здійснити їх порівняльний аналіз із тривалістю альтернативної служби.

З огляду на принцип рівності прав і недискримінації, закріплений у Конституції України, обґрунтованою видається позиція щодо доцільності

уніфікації строків військової та альтернативної служби. Такий підхід сприяв би усуненню потенційної нерівності між громадянами залежно від характеру їхніх переконань та забезпечив би більш повну відповідність національного законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини, де акцент робиться на недопущенні будь-яких форм дискримінації за ознакою світогляду чи релігії.

Трудові правовідносини, що виникають у процесі проходження альтернативної (невійськової) служби, мають комплексний характер і регулюються нормами трудового законодавства з урахуванням спеціальних положень Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», що визначає особливості правового статусу таких громадян. Особа, скерована на альтернативну службу, набуває статусу працівника, однак із суттєвими обмеженнями, обумовленими публічно-правовою природою цього виду діяльності. Зокрема, на неї покладаються додаткові обов'язки, пов'язані з дотриманням дисципліни проходження служби, обмеженням участі у колективних формах протестної діяльності, заборонаю займатися підприємництвом, а також спеціальними умовами реалізації права на освіту. Такі обмеження, хоча й звужують окремі аспекти правосуб'єктності особи, обґрунтовуються необхідністю забезпечення належного виконання конституційного обов'язку у специфічній формі, що узгоджується із загальними засадами правового статусу громадянина, закріпленими у Конституції України.

Окремого аналізу потребує визначення складу правопорушень, які кваліфікуються як ухилення від проходження альтернативної служби, оскільки вони безпосередньо впливають на притягнення особи до юридичної відповідальності. До таких дій віднесено неприбуття або запізнення понад встановлений строк, самовільне припинення виконання обов'язків, а також несвоєчасне інформування органів влади про обставини, що впливають на проходження служби. Водночас слушною є критика положення, відповідно до якого саме громадянин зобов'язаний повідомляти про управлінські рішення

роботодавця, оскільки це суперечить логіці розподілу обов'язків між суб'єктами правовідносин і фактично покладає на особу функції, не властиві її статусу. У цьому контексті більш обґрунтованим є покладення такого обов'язку безпосередньо на роботодавця, який є стороною трудових правовідносин і володіє відповідною інформацією.

Система контролю за проходженням альтернативної служби передбачає активну участь роботодавця, який зобов'язаний інформувати органи виконавчої влади про всі обставини, що впливають на перебіг служби, а також подавати регулярні звіти щодо використання робочого часу. Це забезпечує належний адміністративний нагляд та унеможливорює порушення встановленого порядку. Водночас зарахування часу проходження альтернативної служби до загального та спеціального трудового стажу свідчить про визнання її суспільно корисного характеру та інтеграцію у систему соціально-трудових гарантій, що відповідає принципам соціальної держави і сприяє забезпеченню балансу між інтересами особи та держави.

Умови припинення альтернативної служби у мирний час

Припинення альтернативної (невійськової) служби в Україні є завершальною стадією реалізації відповідного суб'єктивного права та одночасно виконання конституційного обов'язку у специфічній формі, що передбачає як загальні, так і спеціальні підстави її завершення. Загальним правилом є припинення служби після закінчення встановленого строку, який визначається з урахуванням фактично відпрацьованого часу, що забезпечує об'єктивність оцінки виконання громадянином своїх обов'язків. Водночас передбачена можливість дострокового припинення альтернативної служби за рішенням органу виконавчої влади у випадках, визначених законодавством, що свідчить про гнучкість правового механізму та його адаптивність до життєвих обставин особи. У разі продовження строку служби на невідпрацьований період виникає необхідність переукладення строкового трудового договору, що підкреслює тісний взаємозв'язок адміністративно-правових та трудових елементів цього інституту.

Особливого значення набуває можливість зміни форми виконання обов'язку, коли громадянин, який проходить альтернативну службу, виявляє бажання перейти до строкової військової служби. Така трансформація правового статусу особи здійснюється за її ініціативою і потребує відповідного адміністративного рішення, прийнятого на підставі взаємодії органів виконавчої влади та органів військового управління. Водночас встановлений механізм перерахунку строків, відповідно до якого період альтернативної служби зараховується до строку військової служби у співвідношенні півтора до одного, викликає обґрунтовану критику з позицій принципу рівності, закріпленого у Конституції України. Такий підхід фактично ставить осіб, які обрали альтернативну форму виконання обов'язку, у менш сприятливе становище порівняно з іншими громадянами, що може розглядатися як непряме обмеження свободи світогляду і віросповідання.

Крім того, законодавство передбачає й інші підстави дострокового припинення альтернативної служби, зокрема визнання особи непридатною за станом здоров'я, виникнення права на відстрочку від військової служби у зв'язку зі зміною сімейних обставин або засудження до позбавлення волі. У кожному з цих випадків рішення приймається на основі відповідних документів, що підтверджують юридичні факти, які мають значення для зміни правового статусу особи. Таким чином, інститут припинення альтернативної служби є важливим елементом механізму реалізації права на заміну виконання військового обов'язку, який забезпечує баланс між інтересами держави та правами людини, однак потребує подальшого вдосконалення з метою усунення виявлених диспропорцій та забезпечення повної відповідності конституційним принципам.

Дострокове припинення альтернативної (невійськової) служби у зв'язку з ухиленням громадянина від її проходження або вчиненням дій, прямо заборонених законодавством, є проявом публічно-правового реагування держави на порушення встановленого порядку виконання конституційного обов'язку. У таких випадках рішення приймається відповідним органом

виконавчої влади з подальшим повідомленням заінтересованих суб'єктів, а громадянин підлягає призову на строкову військову службу на загальних підставах, що підтверджує імперативний характер обов'язку захисту держави, закріпленого у Конституції України. Важливою юридичною особливістю є те, що у разі такого переходу строк проходження альтернативної служби не зараховується до строку військової служби, що виступає своєрідним санкційним механізмом і спрямоване на запобігання недобросовісній поведінці.

Після завершення або дострокового припинення альтернативної служби громадянин зобов'язаний у визначений строк стати на військовий облік у територіальному центрі комплектування і соціальної підтримки за місцем проживання, що забезпечує безперервність контролю за виконанням військового обов'язку. Такий облік має тривалий характер і здійснюється до досягнення особою встановленого віку, що відображає системний підхід держави до організації мобілізаційних ресурсів. Водночас законодавство передбачає і спеціальні гарантії для осіб, які вже пройшли альтернативну службу, зокрема звільнення від призову на військові збори, що свідчить про визнання особливостей їхнього світогляду та необхідність його врахування у подальших правовідносинах із державою.

Разом з тим, передбачено можливість звільнення від проходження зборів і для осіб, які набули відповідних релігійних переконань після проходження строкової військової служби, що підтверджує динамічний характер свободи світогляду і віросповідання. Процедура реалізації такого права передбачає подання відповідної заяви та її розгляд у встановленому порядку, а також ведення обліку таких осіб протягом визначеного періоду. У цілому зазначені положення демонструють прагнення законодавця забезпечити баланс між потребами оборони держави та повагою до переконань особи, однак потребують подальшого вдосконалення з метою усунення надмірних обмежень і підвищення рівня правової визначеності.

Проблематика юридичної відповідальності громадян, які проходять альтернативну (невійськову) службу, в Україні характеризується наявністю

істотних прогалин у кримінально-правовому регулюванні, що зумовлює неоднозначність правозастосовної практики. Норми Кримінального кодексу України, зокрема положення розділу, присвяченого кримінальним правопорушенням у сфері забезпечення призову та мобілізації, передбачають відповідальність за ухилення від військової служби, однак не містять прямої вказівки на відповідальність за ухилення від альтернативної служби. Така ситуація створює нормативний дисбаланс, оскільки альтернативна служба, будучи формою виконання конституційного обов'язку, фактично випадає з поля кримінально-правової охорони. У науковій літературі справедливо наголошується, що особи, які підлягають направленню на альтернативну службу, не можуть визнаватися суб'єктами злочину, передбаченого статтею про ухилення від призову на строкову військову службу, що додатково підкреслює відсутність належного правового регулювання у цій сфері.

З огляду на це обґрунтовується необхідність доповнення кримінального законодавства спеціальною нормою, яка б передбачала відповідальність за ухилення від проходження альтернативної (невійськової) служби, з урахуванням її специфічної правової природи. Водночас при формуванні такої норми необхідно дотримуватися балансу між інтересами держави та гарантіями свободи світогляду і віросповідання, закріпленими у Конституції України, щоб уникнути надмірного кримінально-правового втручання у сферу особистих переконань. Історичний досвід, зокрема практика початку 1990-х років, свідчить про наявність випадків притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які відмовлялися від проходження альтернативної служби з релігійних мотивів, що було зумовлено недосконалістю законодавства того часу. Подальше вдосконалення правового регулювання, зокрема зміна підходу до визначення правової природи альтернативної служби, сприяло зменшенню конфліктів у цій сфері, що підтверджує необхідність подальшого системного розвитку законодавства з урахуванням сучасних стандартів прав людини.

Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою в умовах дії воєнного стану в Україні

набуває особливої складності, що зумовлено необхідністю поєднання пріоритетів національної безпеки із гарантіями фундаментальних прав людини. Нормативний аналіз свідчить про наявність суттєвої прогалини у законодавстві, оскільки ані Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», ані Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» не містять спеціальних положень, які б регламентували порядок реалізації цього права в умовах воєнного стану. У результаті, виникає правова невизначеність, яка у практичній площині трансформується у фактичне обмеження можливості громадян реалізувати право на альтернативну службу, навіть у випадках, коли виконання військового обов'язку суперечить їхнім глибоким переконанням.

Фактична правозастосовна практика, що склалася після початку повномасштабної агресії проти України, свідчить про домінування імперативного підходу до виконання військового обов'язку, внаслідок чого відмови від військової служби з мотивів переконань не знаходять належного правового визнання. Така ситуація, хоча і може бути обґрунтована необхідністю забезпечення обороноздатності держави, водночас викликає питання щодо відповідності принципам верховенства права та гарантіям свободи світогляду і віросповідання, закріпленим у Конституції України та міжнародних актах з прав людини. Відсутність чітких процедур і критеріїв розгляду відповідних заяв створює ризики свавільного обмеження прав громадян та нерівності у правозастосуванні.

У зв'язку з зазначеним, обґрунтовується необхідність нормативного врегулювання питання проходження альтернативної служби в умовах воєнного стану шляхом внесення змін до чинного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів і практики демократичних держав. Такий підхід має передбачати визначення чітких процедур реалізації цього права, встановлення гарантій його недискримінаційного застосування, а також забезпечення балансу між інтересами держави у сфері оборони та правом особи на свободу переконань. Наведене дозволить підвищити рівень правової визначеності,

забезпечити ефективний захист прав людини та зміцнити довіру до державних інституцій у складних умовах воєнного часу.

Станом на вересень 2025 р. в Україні ув'язнені за віру вісім Свідків Єгови. Європейська асоціація Свідків Єгови повідомляла про 1139 випадків силового призову віруючих, 886 кримінальних проваджень проти них за ст. 336 КК України (ухилення від призову під час мобілізації) та 36 проваджень за ст. 402 (непокора) і ст.407 (самовільне залишення військової частини або місця служби) КК України [80].

У щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2023 рік констатовано наявність системної проблеми у сфері реалізації права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою в умовах воєнного стану, що безпосередньо пов'язано з недосконалістю нормативно-правового регулювання. Зокрема, зафіксовано непоодинокі випадки порушення гарантій, передбачених Конституцією України, відповідно до яких громадянин має право на таку заміну у разі суперечності військового обов'язку його релігійним переконанням. Факт надходження значної кількості звернень від осіб, які не змогли реалізувати це право, свідчить про наявність не лише поодиноких правозастосовних помилок, а й глибинної нормативної прогалини, яка унеможливорює практичне використання відповідної конституційної гарантії.

Аналіз зазначеної ситуації дозволяє дійти висновку, що відсутність спеціального механізму реалізації права на альтернативну службу під час дії воєнного стану фактично призводить до його де-факто обмеження, що може розглядатися як відступ від принципу верховенства права та належного врядування. Такий стан речей потребує невідкладного законодавчого реагування, спрямованого на деталізацію процедурних аспектів реалізації цього права, визначення чітких критеріїв та гарантій його здійснення навіть в умовах підвищених безпекових викликів. В іншому випадку зберігається ризик подальшого порушення прав людини, що підриває довіру до державних

інституцій та суперечить зобов'язанням України у сфері забезпечення фундаментальних свобод.

Парламентський омбудсман України в *щорічній доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році* наголосив, що кількість звернень від громадян та релігійних громад України щодо забезпечення права на альтернативну службу зростає, у тому числі від тих, хто перебуває за кордоном. Це питання потребує законодавчого вирішення, зокрема внесення змін до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», щоб закріпити право на таку службу під час воєнного стану. Попри численні звернення парламентського омбудсмана та доручення Уряду, в 2023 р. ситуація залишалася без належного реагування. З огляду на це, було ухвалено рішення створити міжвідомчу робочу групу для підготовки законопроекту про альтернативну службу. Робоча група була сформована в жовтні 2024 р., і на кінець року робота над проектом продовжується [234].

У сучасних умовах воєнного стану в Україні, правозастосовна практика щодо реалізації права громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою), характеризується істотною неоднорідністю, що зумовлено як прогалинами у нормативному регулюванні, так і різним тлумаченням чинних правових норм органами публічної влади та судами. Зокрема, окремі територіальні центри комплектування і соціальної підтримки фактично заперечують можливість проходження альтернативної служби під час воєнного стану, що призводить до призову осіб, переконання яких не допускають користування зброєю, на загальних підставах. Такий підхід вступає у певну колізію з положеннями Конституції України, які гарантують право на заміну виконання військового обов'язку у разі суперечності його релігійним переконанням особи, і свідчить про відсутність єдиного стандарту правозастосування.

Водночас у національній судовій практиці поступово формуються правові позиції, спрямовані на захист відповідних прав громадян. Зокрема, рішення судів загальної юрисдикції, які виправдовують осіб, обвинувачених в

ухиленні від мобілізації, визнаючи за ними право на свободу совісті та віросповідання, демонструють тенденцію до пріоритету конституційних гарантій навіть в умовах воєнного часу. Така практика засвідчує можливість судового захисту прав людини у разі їх обмеження адміністративними органами та підтверджує значення судової влади як механізму відновлення балансу між публічними інтересами держави і правами особи. Окремі регіональні ініціативи органів виконавчої влади щодо залучення осіб із відповідними переконаннями до суспільно корисних робіт також свідчать про пошук альтернативних моделей реалізації цього права в умовах війни.

У цілому зазначена ситуація вказує на необхідність формування уніфікованої правозастосовної практики та нормативного врегулювання питання проходження альтернативної служби під час воєнного стану. Відсутність чітких законодавчих орієнтирів призводить до правової невизначеності та нерівності у реалізації прав громадян, що суперечить принципу верховенства права. Водночас позитивні приклади судових рішень демонструють потенціал правової системи до адаптації та розвитку у напрямі забезпечення належного рівня захисту свободи світогляду і віросповідання навіть в умовах підвищених безпекових викликів.

Важливою є наступна судова справа.

Верховний Суд колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду (далі – Суд) розглянув касаційну скаргу захисника ОСОБА_6 в інтересах засудженого ОСОБА_8 на вирок Білопільського районного суду Сумської області від 28.03. 2024 року та ухвалу Сумського апеляційного суду від 13.11. 2024 року [161]. Аналіз наведеного судового рішення, свідчить про формування у національній судовій практиці підходу, за якого право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою у період мобілізації тлумачиться обмежувально. Суд, залишаючи без змін вирок попередніх інстанцій, виходив із того, що правове регулювання, закріплене у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу», поширюється виключно на строкову військову службу, тоді як

військова служба за призовом під час мобілізації є самостійним видом служби, для якого законодавець не передбачив можливості альтернативної заміни. Такий висновок фактично означає, що у період особливого стану держава надає пріоритет публічному інтересу оборони над індивідуальними переконаннями особи, що, на думку суду, відповідає обов'язку громадян щодо захисту Вітчизни, закріпленому у Конституції України.

Водночас, судова аргументація демонструє прагнення досягти балансу між вимогами держави та правами особи шляхом врахування її релігійних переконань у межах доступних правових механізмів. Зокрема, наголошено, що виконання військового обов'язку під час мобілізації не обмежується участю у бойових діях, а може включати допоміжні функції, не пов'язані з використанням зброї, що розглядається як форма часткового врахування світоглядних обмежень особи. Проте, відмова від виконання будь-яких видів служби, навіть тих, що не передбачають застосування зброї, кваліфікується судом як загальна відмова від виконання конституційного обов'язку, що тягне за собою кримінальну відповідальність.

З науково-правової точки зору така позиція виявляє колізію між конституційною гарантією свободи світогляду і віросповідання та відсутністю спеціального нормативного механізму її реалізації у період мобілізації. Фактичне звуження сфери застосування права на альтернативну службу до мирного часу створює ситуацію, коли реалізація цього права стає неможливою саме у період найбільшої напруги суспільних відносин. Це обумовлює необхідність законодавчого уточнення меж і порядку реалізації права на заміну військового обов'язку в умовах воєнного стану з метою забезпечення належного балансу між інтересами національної безпеки та фундаментальними правами людини. Під час ведення війни, коли йдеться про реальну можливість фізичної загибелі сотень цивільних людей і про реальне захоплення держави, навряд чи залучення будь-якого військовозобов'язаного, в тому числі й особи, яка є Свідком Єгови та сповідує цю релігію, становить такі душевні страждання для людини, які можна порівняти з її смертю в цивільному плані.

Наведена правова позиція суду відображає домінування доктрини пропорційності у сфері співвідношення прав людини та публічних інтересів держави в умовах воєнного стану, коли пріоритет надається забезпеченню національної безпеки як базової передумови існування державності. Суд, фактично, виходить із того, що в ситуації збройної агресії проти України виникає особлива суспільна потреба, яка об'єктивно зумовлює необхідність участі всіх громадян у виконанні конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, закріпленого у Конституція України. Такий підхід відповідає концепції «необхідності в демократичному суспільстві», що використовується у практиці Європейського суду з прав людини при оцінці допустимості обмежень фундаментальних прав, зокрема свободи думки, совісті та релігії.

Водночас суд акцентує увагу на тому, що навіть у межах імперативного характеру військового обов'язку держава не ігнорує переконання особи повністю, а намагається їх враховувати шляхом визначення таких форм служби, які не пов'язані безпосередньо із застосуванням зброї. Це свідчить про прагнення забезпечити певний рівень індивідуалізації виконання обов'язку, що узгоджується з ідеєю «розумного пристосування» правової системи до особливостей світогляду особи. Проте відмова особи від будь-якої участі у виконанні військового обов'язку, навіть у формах, що не передбачають бойової діяльності, оцінюється судом як неприйнятна з точки зору публічного інтересу, оскільки вона фактично означає повне усунення від виконання обов'язків перед державою.

З позицій міжнародного права прав людини така аргументація кореспондує з положеннями Європейська конвенція з прав людини, відповідно до яких свобода релігії не є абсолютною і може підлягати обмеженням за умови їх законності, необхідності та пропорційності. У контексті оборонної війни держава може обґрунтовувати такі обмеження необхідністю захисту національної безпеки, територіальної цілісності та життя інших осіб. Водночас залишається відкритим питання щодо меж допустимого втручання у сферу переконань особи та необхідності нормативного закріплення більш чітких

процедур, які б дозволили уникнути надмірного звуження змісту свободи віросповідання навіть у надзвичайних умовах.

Аргументи про те, що релігійні переконання не дозволяють одягати військову форму та здійснювати діяльність, яка не пов'язана із використанням та носінням зброї, суд не може оцінити як такі, які настільки обмежують можливість сповідувати певну віру, що виключають можливість виконання військовозобов'язаним громадянином України свого обов'язку по мобілізації під час воєнного стану.

Аналіз правової позиції, викладеної у постанові Постанові Верховного Суду від 27 жовтня 2025 року №573/838/24, засвідчує формування у національній юрисдикції підходу, відповідно до якого відсутність спеціального нормативного механізму реалізації права на альтернативну службу під час мобілізації фактично трансформується у заперечення можливості такого заміщення взагалі. Суд, виходячи з буквального тлумачення чинного законодавства, констатує, що право на альтернативну (невійськову) службу обмежується сферою строкової військової служби, тоді як мобілізаційні відносини залишаються поза межами його застосування, що, у свою чергу, визнається таким, що переслідує легітимну мету забезпечення обороноздатності держави. Водночас така правова позиція вступає у певну напруженість із положеннями Конституції України, зокрема частини четвертої статті 35, яка не містить подібного обмеження щодо виду військової служби, а формулює загальне правило заміни виконання військового обов'язку у разі його суперечності релігійним переконанням особи.

Наявність різноспрямованої судової практики, коли в одних випадках суди визнають право особи на реалізацію свободи віросповідання навіть в умовах мобілізації, а в інших — відмовляють у такому захисті, свідчить про відсутність належної правової визначеності та єдності правозастосування. Такий стан суперечить принципу верховенства права, зокрема його складовій щодо передбачуваності правових наслідків, і створює ризики вибіркового

застосування норм права залежно від регіону або конкретного судового органу. У цьому контексті обґрунтованим виглядає висновок про необхідність законодавчого уточнення змісту та меж реалізації права на альтернативну службу в умовах воєнного стану, з визначенням чітких процедур, критеріїв і гарантій його здійснення.

Особливої уваги заслуговує звернення суб'єкта права на конституційну скаргу щодо перевірки відповідності законодавчого обмеження змісту альтернативної служби конституційним гарантіям. Аргументація заявника ґрунтується на тому, що чинне законодавство, пов'язуючи альтернативну службу виключно зі строковою військовою службою, яка фактично не застосовується у сучасних умовах, нівелює зміст конституційного права, перетворюючи його на декларативне. Така ситуація може розглядатися як непряме звуження змісту та обсягу права, що суперечить загальним засадам конституціоналізму. У разі відповідного рішення органу конституційної юрисдикції можливе формування нових підходів до тлумачення співвідношення між конституційними гарантіями свободи світогляду і віросповідання та обов'язком захисту держави, що матиме визначальний вплив на подальший розвиток правового регулювання у цій сфері.

Розгляд конституційної скарги Д. Зелінського у Конституційний Суд України засвідчує наявність глибинної колізії між конституційними гарантіями свободи світогляду і віросповідання та чинною моделлю нормативного регулювання виконання військового обов'язку в умовах мобілізації. Фабула справи демонструє еволюцію правових позицій судів різних інстанцій: від виправдувального вироку суду першої інстанції до обвинувального рішення апеляційного суду, підтриманого касаційною інстанцією, що вказує на відсутність єдності судової практики. Ключовим аргументом суду касаційної інстанції стало визнання допустимості обмеження свободи релігії з огляду на критерії законності, легітимної мети та пропорційності, що відповідає усталеним стандартам, закріпленим у Європейській конвенції з прав людини. Водночас, така аргументація фактично призвела до пріоритетизації обов'язку

захисту держави над правом особи на заміну виконання цього обов'язку альтернативною формою.

З науково-правової точки зору, дискусійним є висновок суду про відсутність у громадянина права на відмову від мобілізації з мотивів переконань, оскільки він ґрунтується на вузькому тлумаченні галузевого законодавства та не повною мірою враховує імперативні приписи Конституції України. Частина четверта статті 35 Основного Закону формулює загальне правило про заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою у разі його суперечності релігійним переконанням, не обмежуючи сферу його застосування виключно строковою службою. Отже, виникає ситуація, коли підзаконна або навіть законодавча конкретизація фактично звужує зміст конституційного права, що суперечить принципу верховенства Конституції та забороні звуження змісту і обсягу прав і свобод. У цьому контексті, позиція заявника щодо неконституційності відповідних положень спеціального закону виглядає обґрунтованою, оскільки чинне нормативне регулювання фактично нівелює можливість реалізації конституційної гарантії в умовах мобілізації.

Зазначена справа має потенціал стати прецедентною для формування нової конституційної доктрини, щодо співвідношення обов'язку захисту держави та свободи переконань у період воєнного стану. Вирішення цієї колізії на рівні конституційної юрисдикції може забезпечити належний баланс між публічними інтересами та правами людини шляхом офіційного тлумачення змісту відповідних норм та визначення меж допустимого втручання держави у сферу переконань особи. У разі визнання оспорюваних положень неконституційними, відкривається можливість для законодавчого переосмислення інституту альтернативної служби з урахуванням сучасних викликів, що сприятиме підвищенню рівня правової визначеності та узгодженості правозастосовної практики.

До Конституційного Суду України з конституційними скаргами звернулися також громадяни: В. Алексеєнко з клопотанням щодо перевірки на відповідність ч. 1, 2 ст. 24, ст. 35, ч. 1, 2, 3 ст. 62, ч. 1, окремим приписам ч. 2 ст.

64 Конституції України (конституційність) окремого припису ст. 336 КК України, окремого припису ч. 1, 2 ст. 1, окремого припису ст. 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [70]. В. Алексеєнко – християнський пацифіст – не належить до жодної церкви, але у своїх пошуках істини дотримується суворої духовної дисципліни, у молоді роки проходив альтернативну службу в Узбекистані. В. Алексеєнко був притягнений до кримінальної відповідальності в Україні за відмову виконувати військовий обов’язок [80]. С. Іванущенко з клопотанням про перевірку на відповідність ч. 2 ст. 3, ч. 1, 2 ст. 8, ч. 1 ст. 9, ч. 3 ст. 22, ч. 1, 2 ст. 24, ч. 4 ст. 35, ст. 64 Конституції України: 1) окремих приписів Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (далі – Закон № 1975); 2) Закону № 1975 загалом [78]. С. Іванущенко є Свідком Єгови, він прибув до ТЦК і відмовився від проходження військової служби з релігійних мотивів. З лютого 2025 р. він позбавлений волі і відбуває покарання у Первомайській виправній колонії № 117.

Було прийнято Ухвалу Другого сенату Конституційного Суду України про об’єднання конституційних проваджень у справі за конституційними скаргами В. Алексеєнка, С. Іванущенка та Д. Зелінського [210].

Наведені обставини свідчать про поступове формування комплексного підходу до вирішення проблеми реалізації права на заміну виконання військового обов’язку альтернативною службою в умовах воєнного стану, що охоплює як національний, так і міжнародний рівні правового регулювання. Звернення до Венеційська комісія із запитом щодо надання висновку *amicus curiae* засвідчує визнання складності цієї проблематики та необхідності її оцінки крізь призму міжнародних стандартів прав людини. Висновок Комісії, відповідно до якого сумлінна відмова від військової служби не може бути повністю виключена навіть у період війни, формує важливий орієнтир для національного законодавця і судової практики, оскільки підкреслює абсолютний характер заборони примушування особи до використання зброї всупереч її переконанням. Водночас акцент на вузьких межах розсуду держави

у період загальної мобілізації відображає необхідність збереження балансу між індивідуальними правами та колективними інтересами безпеки.

Паралельно із міжнародно-правовими орієнтирами в Україні відбувається активний процес пошуку законодавчих рішень, спрямованих на усунення існуючих прогалин. Ініціатива щодо внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» свідчить про намагання законодавця інституціоналізувати механізм реалізації конституційного права на альтернативну службу у період мобілізації. Запропоновані положення щодо звільнення від призову осіб, чії релігійні переконання суперечать виконанню військового обов'язку, а також священнослужителів, відображають прагнення забезпечити більшу правову визначеність та передбачуваність правового регулювання. Водночас обмеження цього права виключно релігійними переконаннями не повною мірою відповідає сучасним міжнародним стандартам, які визнають також моральні, етичні та філософські підстави сумлінної відмови.

Важливим є і розвиток інституційного діалогу між державою та релігійними організаціями, що проявляється у взаємодії органів виконавчої влади з представниками конфесійного середовища та залученні широкого кола державних інституцій до напрацювання відповідних рішень. Такий міжвідомчий підхід створює передумови для вироблення узгодженої державної політики у сфері реалізації права на альтернативну службу, яка враховуватиме як безпекові виклики, так і необхідність дотримання фундаментальних прав людини. У цьому контексті подальше вдосконалення законодавства має ґрунтуватися на принципах верховенства права, пропорційності та недискримінації, забезпечуючи ефективний механізм реалізації конституційних гарантій навіть в умовах воєнного стану.

6 листопада 2025 р. у Києві відбувся важливий науково-практичний захід – круглий стіл на тему: «Свобода сповідувати свою релігію або переконання в умовах війни: право на альтернативну службу», який був організований у *рамках проєктів Ради Європи*. У його роботі взяли участь міжнародні експерти,

представники органів держави, відомі науковці, юристи-практики, релігієзнавці, зокрема і дисертантка [51]. За результатами роботи круглого столу були сформульовані важливі пропозиції щодо захисту основоположних свобод в умовах збройного конфлікту, з особливим акцентом на зобов'язаннях держави щодо гарантування недискримінаційного доступу до альтернативної служби для осіб, чий релігійні чи моральні переконання не дозволяють їм брати до рук зброю. Сподіваємося, що пропозиції учасників круглого столу будуть втілені.

3.2 Право людини на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я, несумісних із переконаннями людини

У сфері охорони здоров'я виокремлюється низка юридичних обов'язків, реалізація яких може суперечити релігійним чи іншим переконанням людини.

У цьому контексті доцільно охарактеризувати юридичні обов'язки осіб у сфері охорони здоров'я, які закріплені у міжнародних документах та в законодавстві України.

Юридичні обов'язки суб'єктів у сфері охорони здоров'я, проголошені у міжнародних документах

У Женевській декларації Всесвітньої Медичної Асоціації (1948) проголошені зобов'язання члена медичної спільноти: присвятити своє життя служінню ідеалам гуманності, сумлінно і гідно виконувати професійний обов'язок, не зважаючи на вік, хвороби або недієздатність, віросповідання, етнічне походження, політичну належність, расу, сексуальну орієнтацію, соціальне становище чи інші чинники [47].

У Міжнародному кодексі медичної етики, прийнятому Всесвітньою Медичною Асоціацією у 1949 р. [124], закріплені загальні обов'язки лікаря, обов'язки лікаря стосовно хворих та інших лікарів, перелічені види діяльності, які визнані неетичними. У цьому документі наголошено, що лікар

завжди повинен пам'ятати про свій обов'язок – охороняти життя людини. Однак трапляються випадки, коли людина не бажає жити, не бажає, щоб до неї застосовували ті чи інші методи, засоби лікування, і відмовляється від надання їй медичної допомоги. Як в такій ситуації лікар має реалізувати свій професійний обов'язок? Виникає конфлікт між правом людини на життя, правом на відмову від медичної допомоги та обов'язком лікаря.

У Гельсінській декларації Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» (01.06.1964 р.) йдеться про те, що обов'язок лікаря – підтримувати й охороняти здоров'я пацієнтів, у тому числі залучених до медичних досліджень. *Знання та совість лікаря* повинні забезпечувати виконання цього обов'язку (п. 3) [30].

Юридичні обов'язки суб'єктів у сфері охорони здоров'я, проголошені у законодавстві України

У Конституції України саме юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я не закріплено. У її ст. 68 проголошено, що «кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей», а також те, що держава забезпечує умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування (ст. 49).

Аналіз нормативних положень Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» дозволяє констатувати, що у сфері охорони здоров'я юридичні обов'язки мають системний і багаторівневий характер, охоплюючи як обов'язки держави, так і обов'язки окремих суб'єктів правовідносин, зокрема громадян і медичних працівників. Закріплення пріоритетності охорони здоров'я як фундаментального принципу державної політики зумовлює обов'язок усіх суб'єктів утримуватися від дій, що можуть завдати шкоди здоров'ю інших осіб, а також активно сприяти його збереженню і відновленню. У цьому контексті обов'язки громадян щодо проходження профілактичних медичних оглядів і здійснення щеплень у передбачених

законом випадках виступають проявом публічного інтересу, спрямованого на забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, що є складовою національної безпеки.

Водночас, юридичні обов'язки у сфері охорони здоров'я можуть вступати у колізію з релігійними або іншими переконаннями особи, що актуалізує питання про можливість їх заміни або модифікації. Така колізія проявляється, зокрема, у випадках відмови від вакцинації чи інших медичних втручань з мотивів совісті, що ставить перед державою завдання забезпечення балансу між правом особи на свободу світогляду і необхідністю захисту здоров'я інших осіб. У цьому аспекті правове регулювання має враховувати принцип пропорційності, допускаючи обмеження індивідуальних прав лише у тій мірі, в якій це є необхідним для досягнення легітимної мети охорони громадського здоров'я.

Особливе місце у цій системі займають професійні обов'язки медичних працівників, які мають не лише юридичний, але й етико-деонтологічний характер, що підтверджується положеннями Етичного кодексу лікаря України. Їх діяльність спрямована на забезпечення права кожної особи на медичну допомогу та передбачає дотримання високих стандартів професійної поведінки, включаючи повагу до гідності пацієнта, збереження лікарської таємниці та надання невідкладної допомоги незалежно від обставин. Таким чином, юридичні обов'язки у сфері охорони здоров'я формують складний баланс між індивідуальними правами та публічними інтересами, що потребує гнучкого правового регулювання, здатного враховувати як суспільні потреби, так і переконання окремої особи.

Отже, у законодавстві України закріплені юридичні обов'язки у сфері охорони здоров'я таких суб'єктів: суспільства, держави, державних, громадських або інших органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні, осіб, визнаних біженцями або такими, що потребують

додаткового захисту, а також медичних, фармацевтичних працівників та фахівців з реабілітації.

У науковому дискурсі медичного права концептуалізація юридичних обов'язків пацієнта набуває дедалі більшої значущості, оскільки дозволяє розглядати правовідносини у сфері охорони здоров'я як взаємозалежну систему, де права однієї сторони кореспондують обов'язкам іншої. Запропоноване М. Щирбою визначення обов'язків пацієнта як міри необхідної поведінки, спрямованої на забезпечення інтересів не лише самої особи, а й суспільства та держави, відображає сучасну тенденцію до інтеграції індивідуального та публічного вимірів у правовому регулюванні охорони здоров'я. Такий підхід узгоджується із положеннями Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», які покладають на громадян обов'язок піклуватися про власне здоров'я та не завдавати шкоди здоров'ю інших осіб, формуючи тим самим основу для відповідальної поведінки у сфері медичних правовідносин.

Систематизація обов'язків пацієнта, здійснена у науковій літературі, дозволяє виокремити їх як комплекс взаємопов'язаних вимог, що забезпечують ефективність медичного втручання та стабільність функціонування системи охорони здоров'я. Зокрема, обов'язок надавати достовірну інформацію, співпрацювати з медичними працівниками та дотримуватися їх рекомендацій має безпосередній вплив на якість діагностики і лікування, а отже, на реалізацію права на медичну допомогу. Водночас обов'язки щодо дотримання внутрішнього розпорядку закладів охорони здоров'я та збереження конфіденційності інформації про інших пацієнтів сприяють підтриманню належного правопорядку та етичних стандартів у медичному середовищі, що є важливим елементом довіри між суб'єктами медичних правовідносин.

У контексті досліджуваної проблематики особливого значення набуває питання співвідношення зазначених обов'язків із правом особи на свободу світогляду і віросповідання, оскільки окремі з них можуть вступати у конфлікт із переконаннями пацієнта. Наприклад, обов'язок проходження профілактичних

заходів або виконання медичних рекомендацій може суперечити релігійним чи іншим переконанням, що актуалізує потребу у правових механізмах їх узгодження. У таких випадках правове регулювання має забезпечувати баланс між автономією особи та інтересами суспільства, допускаючи можливість індивідуалізації підходів до виконання обов'язків без порушення загальних засад охорони громадського здоров'я. Таким чином, інститут обов'язків пацієнта виступає не лише елементом правового статусу особи, а й інструментом гармонізації приватних і публічних інтересів у сфері охорони здоров'я.

Відмова від реалізації юридичних обов'язків осіб у сфері охорони здоров'я, несумісних з їх релігійними чи іншими переконаннями

Необхідно наголосити, що при реалізації юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я є випадки, коли громадяни (пацієнти чи медичні працівники) відмовляються від їх здійснення з релігійних та інших переконань.

Слушною є думка І. Богомазової, що регулювання медичної практики призначене проблеми як етичного, так і юридичного характеру, до яких належать і пошук оптимального балансу між правами та обов'язками суб'єктів медичних правовідносин [13, с. 11].

Часто виникають спори щодо реалізації права пацієнта на відмову від медичних втручань, зокрема переливання крові, на підставі релігійних переконань та обов'язку лікаря щодо лікування, порятунку життя пацієнта [103]. Так, представники релігійної організації «Свідки Єгови» відмовляються від переливання крові, бо це, на їхню думку, суперечить біблійним настановам. У науковій літературі, зокрема зарубіжній, ці питання обговорюються [289, с. 469]. На нашу думку, дорослі особи, з огляду на свої релігійні чи інші переконання, мають право робити або не робити переливання крові. Однак зовсім вже по іншому постає питання, коли батьки (ті ж свідки Єгови) відмовляються від переливання крові своїм неповнолітнім дітям. Без сумніву, коли є загроза життю дитини, то переливання крові, якщо не має альтернативи, має здійснюватись обов'язково, незалежно від бажання законних представників

з огляду на їхні релігійні чи інші переконання. Якщо ж є альтернатива не переливати кров дитині, то її треба застосувати, зважаючи на релігійні та інші переконання законних представників дитини.

Нормативне закріплення інституту інформованої згоди у Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» відображає сучасну біоетичну парадигму, відповідно до якої автономія пацієнта визнається ключовим принципом медичного права. Вимога отримання згоди на медичне втручання виступає гарантією реалізації права особи на розпорядження власним тілом і життям, що кореспондує з положеннями Конституції України щодо визнання людини, її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю. Водночас законодавче формулювання винятку, пов'язаного з наявністю «об'єктивних причин» неможливості отримання згоди у разі загрози життю, є недостатньо визначеним, що створює ризики довільного тлумачення і покладає на лікаря значний дискреційний тягар у прийнятті рішень.

Ситуація ускладнюється колізією між правом пацієнта або його законних представників відмовитися від медичного втручання та кримінально-правовими ризиками для медичного працівника, передбаченими Кримінальний кодекс України. Обов'язок лікаря надати допомогу може вступати у суперечність із волевиявленням пацієнта, що вимагає належного документального оформлення відмови як доказу її добровільності та усвідомленості. Така практика свідчить про прагнення правозастосування мінімізувати ризики притягнення до відповідальності, однак водночас підкреслює відсутність чітких законодавчих орієнтирів щодо меж допустимої відмови від лікування.

Особливо складним є питання відмови законних представників від медичного втручання щодо малолітніх або недієздатних осіб з мотивів релігійних чи інших переконань. У цьому випадку виникає конфлікт між правом на свободу світогляду і віросповідання та обов'язком забезпечення найкращих інтересів дитини, який у правовій доктрині та судовій практиці вирішується з урахуванням пріоритету охорони життя і здоров'я. Відсутність

прямої норми, яка б дозволяла медичне втручання без згоди законного представника у разі загрози життю, об'єктивно знижує ефективність правового захисту таких осіб. У зв'язку з цим обґрунтовано видається пропозиція щодо законодавчого уточнення відповідних положень із метою закріплення пріоритету збереження життя як базової конституційної цінності та усунення правової невизначеності у діяльності медичних працівників.

У правовідносинах між лікарем і пацієнтом проблема співвідношення права на відмову від медичного втручання та обов'язку медичного працівника щодо збереження життя і здоров'я особи набуває особливої складності, оскільки вона перебуває на перетині приватної автономії та публічного інтересу. Нормативні положення Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» закріплюють принцип інформованої згоди як базовий елемент правового статусу пацієнта, що передбачає можливість особи як погоджуватися на медичне втручання, так і відмовлятися від нього. Водночас, практична реалізація цього права нерідко призводить до колізійних ситуацій, коли лікар опиняється перед вибором між дотриманням волевиявлення пацієнта та виконанням професійного обов'язку щодо порятунку життя, що ускладнюється можливими наслідками у вигляді юридичної відповідальності.

Вирішення таких колізій обґрунтовано пов'язується з критеріями цивільної дієздатності та здатності особи усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, що відповідає загальним засадам цивільного права та положенням Конституції України щодо поваги до гідності та автономії людини. Повнолітня і дієздатна особа визнається суб'єктом, здатним приймати самостійні рішення щодо власного здоров'я, навіть якщо такі рішення можуть становити ризик для її життя. Натомість у випадку малолітніх або недієздатних осіб пріоритет набуває принцип захисту їхніх інтересів, що може виправдовувати обмеження волевиявлення законних представників у разі загрози життю.

Окремої уваги потребує наукова пропозиція щодо розмежування понять «право на відмову від лікування» та «право на відмову від медичного втручання», оскільки їх ототожнення у законодавстві створює правову невизначеність. Перше поняття має ширший характер і охоплює загальне небажання особи проходити лікування, тоді як друге стосується конкретних медичних процедур або втручань. Відсутність чіткого нормативного розмежування ускладнює правозастосування і може призводити до неоднозначних рішень у судовій та медичній практиці. У зв'язку з цим доцільним є вдосконалення законодавства шляхом уточнення відповідних дефініцій, що сприятиме забезпеченню балансу між правами пацієнта та обов'язками лікаря, а також підвищенню рівня правової визначеності у сфері охорони здоров'я.

У світовій судовій практиці є приклади судових справ, пов'язаних з переливанням крові свідкам Єгови. Так, згідно з рішенням апеляційного суду провінції Онтаріо, Канада, в справі *Malette v. Shulman* (1990), визнане право пацієнта на відмову від медичного втручання (у цій справі – переливання крові) на підставі релігійних переконань.

Обставини справи такі. Позивачка потрапила в аварію із численними травмами та була доправлена до лікарні. Медсестра знайшла в гаманці позивачки картку, в якій зазначалося, що вона належить до релігійної організації «Свідки Єгови», а отже, не допускає жодних переливань крові. При цьому стверджувалося, що її релігійні переконання дозволяли низку альтернативних засобів. Лікар був повідомлений про наявність цієї картки, але на певному етапі лікування пацієнтки вважав за необхідне негайно почати переливання крові для збереження життя і здоров'я позивачки. У процесі переливання крові донька позивачки, її чоловік, а також місцевий церковний староста прибули до лікарні. Поставлена перед фактом, донька позивачки висловила рішуче невдоволення діями лікаря, заявивши, що віросповідання її матері, як і її самої, категорично забороняє переливання крові. Пояснення лікаря, що переливання крові зумовлене необхідністю, її не переконало. Лікаря

не переконав запис на вищевказаній картці – він припускав, що пацієнтка могла змінити свої релігійні переконання перед аварією, що картка була підписана під тиском родини, і висловлював сумнів, чи дійсно позивачка була належним чином проінформована щодо ризиків відмови від переливання крові. Пацієнтка вижила, одужала, та, попри все, не була задоволена фактом переливання крові, і в червні 1980 року подала позов проти лікаря, закладу охорони здоров'я, виконавчого директора закладу охорони здоров'я та чотирьох медсестер. Вона стверджувала, що переливання крові було проявом недбалості з боку відповідачів, становило тілесне ушкодження і релігійну дискримінацію. Вищий Суд Провінції Онтаріо в рішенні від 21 грудня 1987 року відмовив у задоволенні позову до усіх відповідачів, окрім лікаря – Суд постановив відшкодувати позивачці збитки, однак відмовив у відшкодуванні судових витрат.

Позивачка, не погодившись з відмовою у відшкодуванні судових витрат, подала апеляційну скаргу на рішення суду. Апеляційну скаргу на рішення суду подав і лікар-відповідач.

Суд погодився з тим, що відповідач не вчиняв недбалості при лікуванні позивачки, розділяючи думку суду нижчої інстанції, оцінив надання лікарем медичної допомоги на високому рівні. Суд наголосив, що в цій справі лікар поніс відповідальність за порушення права пацієнтки на її тілесну недоторканність, діючи протилежно до інформації, зазначеної в картці позивачки, і навіть сам факт того, що лікар чесно вірив, що переливання крові було необхідне з медичної точки зору, не звільняє його від відповідальності. Суд зазначив, що концепція інформованої згоди (informed consent) пацієнта не включає в себе поняття інформованої відмови, і картка позивачки, де зазначалося, що вона не толерує переливання крові з релігійних переконань, була належним обмеженням права лікаря-відповідача лікувати пацієнта, а отже, своїми діями відповідач наніс тілесну шкоду позивачці [103].

О. Дроздов і О. Дроздова наголошують, що ЄСПЛ уже давно визнав, що право особи на відмову від медичної допомоги підпадає під дію ст. Євроконвенції [43, с. 57].

У практиці ЄСПЛ є рішення щодо переливання крові свідкам Єгови. Так, у справі «Pindo Mulla v. Spain» (заява № 15541/20) від 17.09. 2024 р. [252] було встановлено, що переливання крові свідку Єгови під час невідкладної операції, хоча пацієнтка неодноразово відмовлялася від цього, було порушенням ст. 8 Євроконвенції у світлі ст. 9.

Право особи на відмову від медичних втручань за її усвідомленою згодою підлягає безперешкодній реалізації медичними працівниками після роз'яснення наслідків такої дії без будь-яких додаткових умов чи обмежень [162].

Трапляються випадки, коли лікар припиняє лікування пацієнта з міркувань релігійних чи інших переконань, зокрема, відмовляється робити аборт пацієнтці, проводити евтаназію тощо.

Питання реалізації так званого «права на відмову за переконаннями» у професійній діяльності лікаря відображає складну взаємодію між свободою совісті медичного працівника та правом пацієнта на доступ до медичної допомоги. У межах правового регулювання, закріпленого, зокрема, у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», діяльність лікаря має ґрунтуватися на принципах гуманізму, поваги до особистості пацієнта та забезпечення належного рівня медичної допомоги. Водночас, лікар як суб'єкт права також наділений свободою світогляду і совісті, що дозволяє йому утримуватися від участі у медичних втручаннях, які суперечать його глибоким моральним чи релігійним переконанням. Така можливість розглядається у правовій доктрині як прояв індивідуальної автономії, що не може бути повністю ігнорована у демократичному суспільстві.

Разом із тим, реалізація цього права не має абсолютного характеру і обмежується необхідністю забезпечення безперервності та доступності медичної допомоги для пацієнта. Саме тому відмова лікаря від виконання

певних медичних процедур повинна супроводжуватися виконанням альтернативних професійних обов'язків, зокрема інформуванням пацієнта про стан його здоров'я та можливі ризики, а також скеруванням до іншого кваліфікованого фахівця. Такий підхід дозволяє досягти балансу між правами лікаря і пацієнта, мінімізуючи негативні наслідки для останнього та забезпечуючи реалізацію його права на медичну допомогу.

У науково-правовому аспекті зазначена ситуація демонструє необхідність чіткого нормативного закріплення меж і умов реалізації права лікаря на відмову з мотивів совісті, що має враховувати як положення Конституції України щодо свободи світогляду, так і обов'язок держави гарантувати ефективне функціонування системи охорони здоров'я. Відсутність детального правового регулювання може призводити до конфліктів інтересів та неоднозначної практики, що зумовлює потребу у подальшому розвитку законодавства з урахуванням міжнародних стандартів у сфері біоетики та прав людини.

На нашу думку, у наведених випадках лікар має *право на заміну виконання своїх професійних обов'язків іншими, з огляду на релігійні чи інші переконання*. Таку можливість лікаря необхідно закріпити в законодавстві України про охорону здоров'я. Пацієнт же обов'язково має отримати медичну допомогу – від іншого лікаря.

Найчастіше згадуваний приклад в американських правничих розвідках – це випадок, коли вагітна пацієнтка хоче зробити аборт. Акушер-гінеколог може відмовитися від виконання процедури через те, що совість йому не дозволяє, або з релігійних причин. Проте донині межі права лікаря з причин сумління не визначено. Це зумовлено зіткненням двох прав: з одного боку, право пацієнта на медичну допомогу, а з другого – право лікаря на свободу віросповідання. У наукових доробках фахівців у сфері медичного права США вказано також, що лікар може потенційно використовувати релігію або сумління як спосіб дискримінації тих груп пацієнтів, які вважаються соціально неприйнятними. Показовим є прецедент у справі Гуадалупе Бенітез, яка була лесбіянкою,

пацієнткою доктора Броди. Лікар відмовилася виконати внутрішньоматкове штучне запліднення, оскільки це суперечило її релігійним переконанням виконувати процедуру для незаміжніх жінок, хто б це не був – геї або гетеросексуали. Вона передала пацієнтку іншому лікарю з тієї ж медичної установи. Через 11 місяців невдалої терапії щодо безпліддя Бенітез подала заяву до суду, стверджуючи, що їй не надана належна медична послуга через її сексуальну орієнтацію і її сімейний стан. Суд Каліфорнії вказав, що не зрозуміло, чому сімейний стан повинен бути чинником для релігійної претензії. Для лікаря- католика штучне запліднення і для одружених і для неодружених жінок є забороненим. Не відомо також жодної релігії, де сімейний стан був би визначальним фактором у тому, чи міг має лікар із чистим сумлінням виконувати внутрішньоматкове запліднення. Суд першої інстанції надав перевагу правам пацієнта, другої – правам лікаря. Верховний же суд Каліфорнії ухвалив рішення на користь пані Бенітез, оскільки вважає, що лікар не має конституційного права на відмову. Лікарі не можуть відмовлятися від медичного лікування геїв або лесбіянок з релігійних причин. Конституційне право медичної групи на вільне здійснення релігії не звільняє від відповідальності підприємства, які обслуговують громадськість, підкоряючись неупередженим державним законам, що забороняють дискримінацію на основі сексуальної орієнтації. До того ж, відмова виконувати процедуру тільки тому, що людина неодружена, не є справжнім викликом для сумління. Отже, релігійні «вимоги совісті» займають вторинне місце перед правом пацієнта забезпечити медичну допомогу без занепокоєння, що він або вона буде дискримінована через такі чинники, як статева або гендерна орієнтація [230, с. 407–408].

Подібні справи порушувались і стосовно інших медичних фахівців. Наприклад, у Техасі фармацевт відмовився дати жертві зґвалтування рецепт препарату для екстреної контрацепції, обґрунтовуючи це особистими моральними переконаннями. У судовому порядку його дії були визнані неправомірними [230, с. 407–408].

Вакцинація як юридичний обов'язок осіб та право на його заміну з огляду на релігійні чи інші переконання людини

У період пандемії COVID-19 особливо важливими були юридичні обов'язки осіб щодо медичних оглядів, профілактичних щеплень, лікувальних і карантинних заходів. Трапилися випадки, коли особи відмовлялися від обов'язкового вакцинування через релігійні та інші переконання.

Нормативне регулювання у сфері запобігання інфекційним захворюванням, закріплене у Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», демонструє пріоритет публічного інтересу охорони здоров'я населення, що обумовлює можливість запровадження обов'язкових медико-профілактичних заходів, включаючи вакцинацію, карантинні обмеження та інші форми державного втручання. Такий підхід ґрунтується на розумінні здоров'я як суспільного блага, захист якого потребує колективних дій і може виправдовувати певні обмеження індивідуальних прав. У цьому контексті вакцинація розглядається не лише як індивідуальне медичне рішення, але й як інструмент забезпечення епідеміологічної безпеки, що прямо пов'язаний із реалізацією фундаментального права на життя і здоров'я інших осіб.

Водночас відсутність у законодавстві чітко визначених норм щодо правових наслідків відмови від вакцинації створює правову невизначеність, особливо у сфері трудових правовідносин. Норми, які допускають обмеження права на здійснення певної діяльності за станом здоров'я, не містять прямої вказівки на випадки відмови від профілактичних щеплень, що ускладнює їх застосування. Запровадження підзаконного регулювання, зокрема наказом Міністерства охорони здоров'я щодо обов'язкової вакцинації для окремих категорій працівників, засвідчує спробу держави оперативно реагувати на епідемічні виклики, однак водночас порушує питання щодо меж делегованих повноважень та відповідності таких рішень принципу законності. Тимчасове зупинення дії відповідних нормативних актів також свідчить про нестабільність правового регулювання у цій сфері.

З точки зору співвідношення прав і обов'язків, відмова від вакцинації може розглядатися як реалізація свободи світогляду і особистої автономії, однак вона не є абсолютною і може підлягати обмеженням з огляду на необхідність захисту здоров'я інших осіб. У цьому аспекті правове регулювання має враховувати принцип пропорційності, забезпечуючи баланс між індивідуальними переконаннями та колективною безпекою. Водночас важливим є забезпечення ефективних процедур судового захисту, оскільки рішення про обмеження прав громадян у зв'язку зі станом їхнього здоров'я підлягають оскарженню, що виступає гарантією дотримання принципу верховенства права. Таким чином, подальше вдосконалення законодавства у сфері вакцинації має бути спрямоване на усунення правових прогалин, підвищення рівня визначеності та забезпечення належного балансу між публічними інтересами і правами людини.

Згідно з наказом № 2153, працівника, який не виконував юридичного обов'язку вакцинуватися, усували від роботи без оплати праці, що позбавляло його та його неповнолітніх дітей засобів для існування і було за міжнародно-правовими нормами порушенням низки прав людини. Зважаючи на таку ситуацію, держава повинна проводити політику, спрямовану на формування у людей свідомості добровільної вакцинації.

Практика правозастосування у період пандемії засвідчила формування специфічного підходу до співвідношення обов'язку держави забезпечувати епідеміологічну безпеку та прав працівників у сфері праці, що знайшло своє відображення у роз'ясненнях органів виконавчої влади, зокрема Міністерство охорони здоров'я України. Міністерство охорони здоров'я України давало роз'яснення, що працівники, які станом на 8 листопада 2021 р. не матимуть хоча б одного щеплення проти COVID-19, будуть відсторонені від роботи без збереження заробітної плати до моменту щеплення. Не можуть бути відстороненими від роботи працівники, які мають протипоказання до вакцинації та надали відповідний медичний висновок, виданий закладом охорони здоров'я. Як тільки працівник отримав принаймні одну дозу вакцини

проти COVID-19, то підстав для продовження його відсторонення від роботи немає [24]. Зазначений підхід відображає прагнення держави забезпечити баланс між правом на працю та необхідністю мінімізації епідемічних ризиків у професійному середовищі.

Водночас відсторонення від роботи без збереження заробітної плати, як наслідок відмови від вакцинації, фактично виконує функцію непрямого примусу до виконання медичного обов'язку, що потребує оцінки з позицій принципу пропорційності та відповідності конституційним гарантіям. Такий механізм, будучи інструментом адміністративного впливу, має ґрунтуватися на чітких законодавчих засадах, що випливають із положень Конституції України та Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», однак на практиці значною мірою реалізовувався через підзаконні акти та офіційні роз'яснення, що зумовлює певну правову невизначеність. Водночас передбачення винятків для осіб із медичними протипоказаннями свідчить про врахування індивідуальних особливостей стану здоров'я та дотримання принципу недискримінації.

Крім того, якщо під час перевірки виявляється, що на підприємстві працюють особи, які ухиляються або відмовляються від щеплення, це кваліфікується як порушення ст. 44-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Порушення правил щодо карантину людей» [68]. Така правова конструкція підсилює відповідальність роботодавців як суб'єктів забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя, трансформуючи індивідуальне рішення працівника у фактор публічного інтересу. У підсумку, сформована модель правового регулювання свідчить про необхідність подальшого вдосконалення законодавства з метою чіткого визначення меж втручання держави у сферу особистої автономії та забезпечення стабільного балансу між правами людини і вимогами громадської безпеки.

В Україні фіксувалися правопорушення, пов'язані з вакцинуванням. Так, за підrobку довідок про тестування і довідок про вакцинацію Національна

поліція України розпочала 732 кримінальних провадження, 349 особам повідомила про підозру, 281 справа направлена до суду [149].

Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Л. Денісова (15 березня 2018–31 травня 2022 рр.) у своїй заяві слушно наголосила, що вакцинація в умовах пандемії є дуже важливою, але реалізація наказу № 2153 в умовах чинного законодавства може призвести до порушення права на добровільність профілактичного щеплення та права на працю працівників закладів освіти, наукових установ та органів виконавчої влади. Позиція парламентського омбудсмана України відображає важливий правовий підхід до врегулювання співвідношення між обов'язками у сфері охорони здоров'я та гарантіями прав і свобод людини, акцентуючи на необхідності збереження реальної альтернативності поведінки особи в умовах епідемічних викликів. Так, справедливо наголошено, що «державою має бути наданий вибір кожному – вакцинуватися, проходити регулярне тестування на відсутність хвороби або працювати дистанційно. Будь-яка дискримінація – обмеження у правах осіб, які не вакцинувалися, є неприпустимою і прямо порушує норми Конституції України» [209]. Такий підхід узгоджується із загальними засадами Конституції України, зокрема принципами рівності, недискримінації та поваги до людської гідності, що мають визначальне значення при формуванні державної політики у сфері громадського здоров'я.

Водночас, зазначена позиція порушує складне питання балансу між індивідуальною автономією та публічними інтересами, оскільки забезпечення права вибору не може ігнорувати необхідність захисту здоров'я інших осіб та суспільства в цілому. У цьому контексті альтернативні механізми, такі як регулярне тестування або дистанційна форма праці, можуть розглядатися як інструменти «розумного пристосування», що дозволяють мінімізувати обмеження прав особи без шкоди для епідеміологічної безпеки. Таким чином, запропонована модель не заперечує необхідності протиепідемічних заходів, а трансформує їх у більш гнучку правову конструкцію, орієнтовану на індивідуалізацію правового регулювання.

Сформована в Україні судова практика щодо відсторонення працівників від роботи у зв'язку з відсутністю профілактичного щеплення проти COVID-19 демонструє складність правового балансування між трудовими правами особи та обов'язком держави забезпечувати санітарно-епідемічне благополуччя населення. У наведеному прикладі розгляду справи Іллічівським міським судом Одеської області предметом судового контролю стало питання правомірності застосування роботодавцем заходу відсторонення працівника від виконання трудових обов'язків без збереження заробітної плати. Позивач, яка обіймала посаду вихователя групи продовженого дня, не надала документів про вакцинацію або медичних протипоказань, у зв'язку з чим на підставі наказу роботодавця була відсторонена від роботи. Такі обставини свідчать про застосування підзаконного регулювання у сфері обов'язкових щеплень до конкретних трудових правовідносин, що стало підставою для судового оскарження з метою захисту права на працю.

Правова оцінка подібних ситуацій здійснюється з урахуванням положень Конституція України, які гарантують право на працю та забороняють дискримінацію, а також норм Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», що визначають обов'язки громадян у сфері охорони здоров'я та допускають запровадження обов'язкових профілактичних заходів. У цьому контексті суди змушені оцінювати, чи було відсторонення працівника пропорційним заходом, чи відповідало воно принципу законності та чи не призвело до надмірного обмеження трудових прав. Особливого значення набуває питання, чи може підзаконний акт або наказ роботодавця обмежувати конституційне право на працю без прямої законодавчої підстави.

Аналіз таких справ засвідчує, що судова практика в Україні не є однорідною, а рішення залежать від конкретних обставин, зокрема характеру роботи, ступеня контакту з іншими особами та наявності альтернативних способів забезпечення безпеки. Це свідчить про необхідність подальшого вдосконалення нормативного регулювання з метою чіткого визначення правових підстав і процедур відсторонення працівників у подібних випадках.

Водночас такі справи формують важливу доктрину застосування принципу пропорційності у сфері обмеження прав людини, підкреслюючи необхідність пошуку збалансованих рішень між публічними інтересами та індивідуальними правами.

Розглянувши справу Суд наголосив, що до його компетенції не належить робити висновки щодо користі або шкідливості щеплень від COVID-19 та його видів (штамів). Суд вирішив позовну заяву ОСОБА_1 до Відповідачів про поновлення на роботі та стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу - задовольнити частково. Позивача було поновлено на роботі на посаді вихователя групи продовженого дня в Чорноморській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 1. Прийнято також рішення стягнути з Відділу освіти Чорноморської міської ради Одеського району Одеської області на користь ОСОБА_1 середній заробіток за час вимушеного прогулу, починаючи з 08.11. 2021 р. до дня поновлений на роботі [193].

В Україні та в світі чимало людей загалом відмовляється від вакцинування чи своїх дітей, в силу своїх переконань, зокрема релігійних. У період епідемій обов'язкова вакцинація обґрунтовувалася смертельною небезпекою. Термін «відмовник за переконаннями», який на сьогодні асоціюється насамперед з військовою службою, раніше стосувався тих, хто відмовлявся від вакцинації. Закон про примусову вакцинацію 1853 р. у Великобританії передбачав щеплення всіх немовлят. Населення чинило рішучий опір такому рішення. У відповідь були законодавчо запроваджені багаторазові штрафи для відмовників, які часто не в стані заплатити їх, потрапляли до в'язниці. Лише у 1898 р. закон доповнено положенням про переконання, що давало змогу батькам подавати заяву про звільнення від вакцинації дітей [11, с. 137].

На нашу думку, у тих випадках, коли вакцинація осіб є юридичним обов'язком, держава повинна надавати їм можливість замінювати цей юридичний обов'язок іншим (наприклад, регулярним тестуванням на відсутність хвороби тощо) [116, с. 147].

У США вимагають підтвердження вакцинації дітей для вступу їх до школи. Посадовці охорони здоров'я повинні збалансувати права осіб вирішувати, чи вакцинувати своїх дітей, з індивідуальними та суспільними ризиками, пов'язаними з вибором не вакцинувати їх (тобто, заявою про звільнення). Судова практика, яку Верховний Суд США розробив у справах, коли релігійні переконання суперечать суспільним або державним інтересам, свідчить про те, що обов'язкова імунізація проти небезпечних хвороб не порушує права на вільне сповідування релігії, гарантоване Першою поправкою Конституції США. Відповідно, Штати не мають конституційного зобов'язання запроваджувати релігійні звільнення [290, с. 290].

Варто зазначити, що у 48 штатах США є звільнення людей від вимог щодо шкільної вакцинації на основі релігійних свобод, що підкріплені, але не гарантовані Першою поправкою, та введені у статутні закони [271, с. 546].

Нормативні положення Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» встановлюють комплексний механізм забезпечення епідеміологічної безпеки, який поєднує як обов'язковість профілактичних щеплень, так і певні процесуальні гарантії реалізації прав особи. Зокрема, обмеження доступу невакцинованих дітей до дитячих закладів відповідно до календаря щеплень має превентивний характер і спрямоване на недопущення поширення інфекційних захворювань у колективах підвищеного ризику. Водночас, законодавець передбачає винятки для випадків наявності медичних протипоказань, що дозволяє за рішенням лікарського консилиуму забезпечити доступ до освіти за умови сприятливої епідемічної ситуації, тим самим реалізуючи принцип індивідуалізації правового регулювання [171].

Особливе значення має положення щодо необхідності отримання інформованої згоди законних представників на проведення профілактичних щеплень неповнолітнім або недієздатним особам, що кореспондує з вимогами Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та відображає загальновизнаний принцип поваги до автономії особи через її представників. При цьому закон допускає можливість відмови від щеплень, але

водночас встановлює обов'язок лікаря належним чином зафіксувати таку відмову шляхом отримання письмового підтвердження або складання відповідного акта у присутності свідків. Така процедура виконує подвійну функцію: з одного боку, вона гарантує реалізацію права на відмову, а з іншого – захищає медичного працівника від можливих юридичних ризиків у разі настання негативних наслідків.

У доктринальному вимірі зазначені норми свідчать про прагнення законодавця забезпечити баланс між індивідуальною свободою вибору та обов'язком держави охороняти здоров'я населення, що особливо актуалізується у сфері дитячих правовідносин. Обмеження доступу до освітніх закладів для невакцинованих дітей, хоча і можуть розглядатися як втручання у право на освіту, водночас обґрунтовуються необхідністю захисту життя і здоров'я інших дітей, що відповідає положенням Конституція України про пріоритет цих цінностей. Таким чином, правове регулювання у сфері профілактичних щеплень демонструє складну модель поєднання імперативних і диспозитивних елементів, спрямовану на досягнення суспільно значущого результату при збереженні основоположних прав людини.

Є судові справи України з цих питань.

В Україні прийняті постанова Верховного Суду від 20.03.2018 р. у справі № 337/3087/17 [158] та постанова Верховного Суду України від 17.04.2019 р. у справі № 682/1692/17 [159], згідно з якими Верховний Суд визнав законним недопуск до дитячого навчального закладу дітей, які не мали щеплень, обов'язкових відповідно до закону

О. Юдін, адвокат, член Комітету медичного і фармацевтичного права та біоетики Національної асоціації адвокатів України, проаналізувавши зазначені постанови Верховного Суду, наголосив, що, в обох справах позивачі висувують ті аргументи, на які зазвичай посилаються неприхильники вакцинації, намагаючись відстояти право на відвідування невакцинованими дітьми навчальних закладів: 1) вакцинація шкодить здоров'ю; 2) вакцини неякісні; 3) релігійні мотиви; 4) порушення міжнародних договорів; 5) порушення

конституційних гарантій права на безоплатну освіту; 6) відмова у відвідуванні невакцинованої дитини – це дискримінація; 7) відмова від вакцинації – це право батьків [235, с. 1].

Судова практика Верховного Суду у сфері застосування норм щодо обов'язкових профілактичних щеплень формує важливі орієнтири для тлумачення співвідношення індивідуальних прав і публічних інтересів. У Постанові Верховного Суду від 10 березня 2021 р. у справі № 331/5291/19 (провадження № 61-17335св20) [157] підкреслено, що вимога обов'язкової вакцинації населення проти особливо небезпечних хвороб є виправданою з огляду на необхідність охорони громадського здоров'я та захисту життя і здоров'я інших осіб. Такий підхід відображає пріоритетність суспільного інтересу у випадках, коли існують об'єктивні підстави для втручання держави у сферу особистої автономії, зокрема у разі загрози поширення інфекційних захворювань.

Правова позиція суду ґрунтується на положеннях Конституції України, які визначають життя і здоров'я людини найвищими соціальними цінностями, а також на нормах Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», що передбачають можливість обмеження окремих прав у цілях запобігання епідеміям. Встановлення заборони на відвідування навчального закладу дитиною, яка не отримала обов'язкових щеплень, розглядається як реалізація державою свого позитивного обов'язку щодо забезпечення безпеки всіх учасників освітнього процесу, включаючи саму дитину. Таким чином, обмеження права на освіту у таких випадках має тимчасовий і превентивний характер, що відповідає принципу пропорційності.

У доктринальному аспекті, наведене рішення підтверджує, що втручання у права людини у сфері охорони здоров'я може визнаватися правомірним за умови дотримання критеріїв законності, легітимної мети та необхідності у демократичному суспільстві. Водночас, воно підкреслює, що реалізація права на відмову від медичного втручання не є абсолютною і може бути обмежена, якщо така відмова створює загрозу для інших осіб. Отже, сформована судова

практика свідчить про домінування концепції балансу інтересів, у межах якої публічний інтерес у сфері охорони здоров'я може превалювати над індивідуальними правами за наявності належного обґрунтування та дотримання принципу пропорційності [157].

Р. Бабанли також наголошує, що обмеження відвідування освітніх закладів дітьми, які, не маючи протипоказань, не були щеплені, є пропорційним легітимній меті щодо піклування державою про здоров'я населення та окремих його представників» [4].

Як уже зазначалося, обов'язкове вакцинування можна замінити іншими зобов'язаннями для людини – регулярне їх тестування на відсутність хвороби, медичні огляди тощо, які б підтверджували стан їх здоров'я. Таке положення необхідно закріпити в законодавстві про охорону здоров'я.

Евтаназія та релігійні чи інші переконання переконання особи

Евтаназія - навмисне прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань в Україні заборонена (ч. 7 ст. 52 «Основ законодавства України»). Однак, у деяких державах ектаназія дозволена. Може виникати ситуація, що лікар в силу своїх чи інших переконань відмовляється її здійснювати. На нашу думку, лікарю у такій ситуації мали б надати право заміни щодо здійснення своїх професійних обов'язків.

У житті трапляються різні ситуації. Наприклад, людина перебуває на апараті штучної вентиляції легень. Подальше життєзабезпечення трохи продовжить її життя, але вона не прийде до тями і, безумовно, помре у відносно короткий термін. Родина наполягає на тому, що ця людина при свідомості могла би вважати, що припинення лікування, що підтримує життя (у даному випадку відключення апарату штучної вентиляції легень) буде порушенням її релігійних переконань про священність життя, і буде рівносильним убивству. Презумпція на користь релігійних переконань може дозволити продовжувати це лікування в час низького попиту на ресурси відділення інтенсивної терапії. Однак якби були інші хворі, які потребували апарату штучної вентиляції легень і мали клінічно кращий прогноз, то клінічна команда могла б припинити

лікування, не порушуючи трьох критеріїв, оскільки 1) людина вже помирає і непритомна; 2) її самооцінка була сформована завдяки вірному членству в її релігії, її уявлення про гідність як самоцінність стає об'єктивно хибним; 3) її виживання може призвести до смерті інших людей, які мають кращий прогноз, тобто її відмова є об'єктивно неправильною [274, с. 96].

Тому, так само, як існує презумпція проти заподіяння фізичної шкоди, повинна існувати презумпція на користь поваги до релігійних та моральних переконань у медичних закладах (презумпція проти заподіяння екзистенційної шкоди). Якщо людина має морально прийнятне розуміння своєї гідності як самоцінності, її не варто змушувати робити щось, що, на її думку, було б морально неправильним, тому що вона вважає, що це порушить притаманну або морально прийнятну набуту гідність інших або її самої [274, с. 88].

У Конституції України проголошено, що кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини (ст. 27).

3.3. Право громадян на складання релігійної чи іншої присяги

Феномен присяги розглядається з різних аспектів: релігійного, культурного, правового тощо.

Присяга як прояв, намір робити щось тепер або в майбутньому виникла давно, про що свідчать фрагменти з Біблії. Так, у ній міститься текст про присягу наприклад, Авраама: «І сталося часу того, і сказав Авімелех і Піхол, головний провідник його війська до Авраама, говорячи: «Бог із тобою в усьому, що ти робиш. А тепер присягни ж мені Богом отут, що ти не обманиш мене, і нащадка мого, і онука мого. І яка була ласка, яку я до тебе чинив, ти вчиниш зо мною та з краєм, що ти в нім чужинцем пробуваєш». І сказав Авраам «Я присягаю!» (Бут. 21: 22–24) [10, с. 19–20].

Також довідуємося, що Йосип присягнув своєму батькові Якову, що поховає його не в Єгипті, а в гробі його батьків (Бут. 47: 29–31) [10, с. 52].

Згідно з церковною традицією, присяга складається у дуже важливих справах, пов'язаних із довірою та відповідальністю особи перед іншими та перед Господом. Як приклад – присяга чоловіка і жінки у святому таїнстві Подружжя.

У Кодексі канонів Східних Церков (18.10.1990 р.) зазначено, що присяга, тобто призивання імені Божого як свідка правди, може бути складена перед Церквою тільки у випадках, установлених правом, в іншому випадку вона не має жодного канонічного наслідку (канон 895) [66].

У Кодексі канонічного права (1983 р.) Римо-католицької церкви проголошено, що «присяга, тобто вимовлення імені Божого як свідка правди, може бути складена лише згідно з правдою, свідомо і справедливо» (канон 1199, §1) [275].

Як свідчать документи, присяга є давнім язичницьким релігійним обрядом, спрямованим на встановлення правових норм чи стосунків між людьми: між жерцем і вірними, князем і воїнами, військовими сторонами в час війни і перемир'я, побратимами на воїнську вірність, купцями і продавцями, а також іншими особами укладалися угоди, союзи або здійснювалися урочисті обряди. Особливого статусу наші предки надавали військовим присягам [28].

О. Кравчук та І. Осташук, на підставі аналізу присяги в Стародавньому Римі констатують, що міфологія римлян свідчить про священний статус клятв, боги опікувалися присягами і стежили за їх дотриманням, а релігійні ритуали становлять визначені форми їх складання [91, с. 138]. Римляни у клятвах зверталися до верховного бога Юпітера, який був також покровителем присяг. Божественне покровительство присягам у Римі було пов'язане також з особливим богом із численними функціями й іпостасями – Янусом. Доволі велика кількість вибору богів та інших добрих духів, іменами яких римляни присягали, пояснюється тим, що релігія стосувалася всіх сфер життя, зокрема й інституту присяги в римській культурі, яка дуже шанувала дотримання права й

прийнятих зобов'язань [91]. Чеснота вірності, втілена у соціально-культурному феномені присяги, була частиною релігійної та правової свідомості римлян [91, с. 144]. У Стародавньому Римі, який велику увагу приділяв розвитку своєї правової системи, проявлялось особливе шанобливе ставлення до клятв – як у приватному житті, так і в справах державних [91, с. 138].

У науково-правовому дискурсі інститут присяги розглядається як багатовимірне явище, що поєднує морально-етичний та юридичний компоненти, формуючи особливий механізм легітимації публічно-правового статусу особи. Визначення присяги як юридичного факту, що пов'язаний із настанням правових наслідків у вигляді набуття або зміни спеціального правового статусу, дозволяє розглядати її не лише як формальний ритуал, але і як юридично значущу дію, яка має нормативно визначену процедуру та обов'язковість виконання [119, с. 171]. Такий підхід узгоджується із положеннями Конституція України, у якій закріплено тексти та порядок складання присяги окремими суб'єктами публічної влади, що надає їй конституційного значення як елементу правового порядку.

Водночас доктринальні підходи підкреслюють, що присяга виконує функцію не лише юридичного, але й морального зобов'язання, що передбачає внутрішнє прийняття відповідальності за виконання покладених обов'язків. Саме тому її розглядають як міжгалузевий правовий інститут, який охоплює норми конституційного, адміністративного та службового права, що регламентують як зміст, так і процедуру складання присяги [212, с. 23]. У цьому контексті слушним є висновок про те, що складання присяги у випадках, передбачених законодавством, має подвійний характер: воно виступає одночасно моральним імперативом і юридичним обов'язком, невиконання якого може мати правові наслідки.

Д. Кремова, досліджуючи інститут присяги в службовому праві України та зарубіжних країнах (на прикладі Угорщини, Німеччини, Чехії) дійшла висновку, що складання присяги є великим моральним обов'язком особи, яка чинить це дійство [95, с. 181]. На нашу думку, складання присяги посадовими й

іншими особами, у випадках, визначених законодавством, є не лише їх моральним, а й юридичним обов'язком.

З огляду на це інститут присяги слід розглядати як специфічний механізм забезпечення публічної довіри до суб'єктів влади та інших осіб, які наділяються особливими повноваженнями, оскільки через урочисту форму закріплюється їхня готовність діяти відповідно до вимог права та принципів служіння суспільству. У сучасних умовах особливого значення набуває також питання співвідношення обов'язку складання присяги з правом особи на свободу світогляду і віросповідання, що може зумовлювати необхідність запровадження альтернативних форм присяги або її світських аналогів. Такий підхід відповідає загальним тенденціям розвитку демократичних правових систем, спрямованих на забезпечення балансу між імперативними вимогами держави та повагою до індивідуальних переконань особи.

О. Кравчук та І. Остащук виокремлюють судові присяги, які розглядають їх як елемент судової символіки. До них вчені відносять посадові присяги судових юристів (суддів, адвокатів, прокурорів), а також присяги свідків, перекладачів, інших осіб, що складаються у суді чи для судового процесу [92, с. 7].

Присягу судді дослідники розглядають як посадову присягу і як елемент судової символіки і відносять її до категорій посадових присяг (складаються посадовою особою під час вступу на посаду) і водночас до категорії судових присяг (використовуються в процесі правосуддя як елемент судової символіки) [94, с.86].

Інститут присяги в Україні

У законодавстві України закріплені присяги народних депутатів України, Президента України, суддів, адвокатів, прокурорів, державних службовців, військовослужбовців, свідків, судових експертів інших суб'єктів.

Конституційне закріплення текстів присяги свідчить про її особливий статус як юридичного факту, що безпосередньо пов'язаний із набуттям повноважень суб'єктами публічної влади та легітимацією їх діяльності у

правовій системі держави. У Конституція України визначено зміст присяги народних депутатів України (ст. 79), яка передбачає урочисте зобов'язання діяти в інтересах Українського народу, дотримуватися Конституції та законів України, захищати державний суверенітет і незалежність, а також сприяти добробуту Вітчизни [85]. Таке нормативне формулювання підкреслює, що присяга виступає не лише символічним актом, а й юридично обов'язковою передумовою реалізації депутатського мандата, що надає їй значення конституційної гарантії належного виконання публічних функцій.

Аналогічне правове значення має присяга Президента України, закріплена у ст. 104 Конституції України, яка відображає найвищий рівень відповідальності глави держави перед суспільством. Її зміст охоплює зобов'язання щодо захисту суверенітету, забезпечення прав і свобод людини, додержання Конституції та законів України, а також утвердження міжнародного авторитету держави [85]. У цьому контексті присяга Президента України набуває характеру конституційно-правового інструменту, що поєднує елементи юридичної відповідальності, політичної легітимності та морального обов'язку, формуючи основу для здійснення владних повноважень.

Таким чином, аналіз конституційних положень дозволяє зробити висновок, що інститут присяги в Україні має чітко визначену нормативну природу, яка забезпечує формалізацію переходу особи до статусу носія публічної влади та закріплює її обов'язок діяти відповідно до принципів верховенства права і служіння суспільству. Водночас зміст присяги відображає інтеграцію правових і ціннісних орієнтирів держави, що підсилює її роль як елементу конституційного механізму забезпечення відповідальності та доброчесності суб'єктів владних повноважень.

В Україні сформувався правовий звичай, згідно з яким складовою частиною інавгурації Президента України є урочиста присяга на вірність народу України, яку він складає, поклавши руку на Пересопницьке Євангеліє і Конституцію України. На нашу думку, така процедура складання присяги

Президентом України на Пересопницькому Євангелії і Конституції України має бути закріплена у конституційному законодавстві України.

Нормативне закріплення текстів присяги суддів свідчить про високий рівень юридичної формалізації цього інституту у сфері здійснення правосуддя, що безпосередньо пов'язано із забезпеченням незалежності судової влади та реалізацією принципу верховенства права. Так, у Закон України «Про Конституційний Суд України» визначено, що судді Конституційного Суду України, складаючи присягу, беруть на себе зобов'язання діяти незалежно, чесно та сумлінно, забезпечувати верховенство Конституції України та захищати конституційний лад держави, утверджуючи права і свободи людини [174]. Це свідчить про особливий статус суддів цього органу як гарантів конституційності та правопорядку, а сама присяга виступає юридично значущою передумовою набуття ними відповідних повноважень.

Аналогічно, текст присяги суддів, закріплений у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», деталізує вимоги до здійснення правосуддя, акцентуючи на принципах об'єктивності, неупередженості, незалежності та професійної компетентності. Урочисте зобов'язання суддів діяти від імені України, керуючись виключно законом і принципом верховенства права, підкреслює їхню відповідальність перед суспільством та державою, а також необхідність дотримання етичних стандартів поведінки, що мають на меті забезпечення довіри до судової системи [182]. У цьому контексті присяга виступає не лише формальною процедурою, а й ключовим елементом правового статусу судді, що інтегрує юридичні, моральні та професійні вимоги.

Таким чином, інститут присяги суддів у національному праві набуває системного значення як механізм легітимації судової влади та гарантія її функціонування відповідно до конституційних принципів. Він забезпечує закріплення стандартів поведінки та діяльності суддів, водночас виконуючи превентивну функцію щодо можливих зловживань владою. У сукупності це дозволяє розглядати присягу як важливий інструмент забезпечення незалежності, доброчесності та ефективності правосуддя у правовій державі.

Для порівняння: у Регламенті ЄСПЛ (01.11.2003 р.) закріплена *присяга або урочиста заява* обраного судді (правило 3) [189].

Інститут присяги у кримінальному процесі та суміжних сферах правозастосування, демонструє універсальність цього правового феномену як засобу закріплення професійної відповідальності та гарантії належного виконання публічних функцій. Так, у Кримінальному процесуальному кодексі України, передбачено текст присяги присяжних, який акцентує на необхідності здійснення правосуддя на засадах чесності, неупередженості та об'єктивності, із врахуванням лише досліджених у суді доказів і керуванням законом, внутрішнім переконанням та совістю [98]. У цьому контексті присяга виступає важливим механізмом інтеграції громадян у здійснення правосуддя, водночас забезпечуючи їхню процесуальну відповідальність і підзвітність принципам справедливого суду.

Аналогічну функціональну спрямованість має присяга прокурора, закріплена у Законі України «Про прокуратуру», яка визначає основні орієнтири службової діяльності представників органів прокуратури. Урочисте зобов'язання дотримуватися Конституції та законів України, забезпечувати верховенство права, захищати права і свободи людини та інтереси держави підкреслює публічно-правовий характер діяльності прокурора і його роль як гаранта законності [177]. У свою чергу, присяга адвоката, закріплена у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», відображає специфіку правничої діяльності, орієнтованої на захист прав особи, дотримання принципів незалежності, конфіденційності та професійної етики [165]. Вона акцентує на обов'язку адвоката забезпечувати реалізацію права на захист, що є ключовим елементом функціонування правової держави.

Узагальнюючи, можна констатувати, що інститут присяги у різних галузях права виконує системоутворюючу функцію, формуючи стандарти поведінки суб'єктів правозастосування та забезпечуючи довіру суспільства до інститутів правосуддя і правничої діяльності. Присяга виступає не лише юридичним фактом, що зумовлює набуття відповідного статусу, але й засобом

внутрішньої нормативізації поведінки, поєднуючи правові вимоги з морально-етичними імперативами. Це дозволяє розглядати її як один із ключових елементів механізму забезпечення законності, справедливості та ефективності функціонування правової системи.

О. Свида, проаналізувавши зміст присяги адвоката, запропонувала дещо уточнити його, а саме: доповнити й таким обов'язком: «не вчиняти дій, що підривають авторитет адвокатури України», взявши до уваги окремі положення суддівської присяги. Дослідниця наголосила також, що вартим уваги є й формулювання в тексті присяги прокурорів, за якою вони зобов'язуються «постійно вдосконалювати свою професійну майстерність». [198, с. 66]. Доцільно підтримати такі пропозиції О. Свида.

У Кримінально-процесуальному кодексі України закріплена присяга *свідка* – говорити суду правду і лише правду (ст. 352) [98] й **експерта** – сумлінно виконувати обов'язки, використовуючи всі свої професійні можливості (ст. 356) [98]. Така ж присяга експерта проголошена і в ст. 225 Цивільно процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. [221] та ст. 207 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. [65].

У ст. 218 Цивільно процесуального кодексу України закріплено текст присяги *перекладача* сумлінно виконувати обов'язки, використовуючи всі свої професійні можливості» [221]. Така ж його присяга закріплена у ст. 200 Кодексу адміністративного судочинства України [65].

У законодавстві України проголошені також присяги *державного службовця* (ст. 36 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 [168]), клятва лікаря (Указ Президента України «Про Клятву лікаря» від 15.06.1992 [173], осіб, які вступають на службу в поліцію (ст. 64 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 [176]), громадян України, які вперше приймаються на службу цивільного захисту (ст. 108 Кодексу цивільного захисту України від 02.10. 2012 [69]).

У сучасних умовах збройної агресії проти України, інститут військової присяги набуває особливого значення як юридичний і водночас ціннісно-

орієнтований елемент забезпечення обороноздатності держави та консолідації суспільства. Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», кожен громадянин України, який вперше вступає на військову службу, особисто складає військову присягу на вірність Українському народові, що супроводжується її підписанням і має наслідком набуття спеціального правового статусу військовослужбовця. Така присяга виступає не лише формальною юридичною процедурою, а й актом прийняття особою підвищеного обсягу правових обов'язків, пов'язаних із захистом державного суверенітету та територіальної цілісності, що кореспондує з положеннями Конституція України щодо обов'язку захисту Вітчизни.

Особливістю правового регулювання є також поширення відповідних зобов'язань на іноземців та осіб без громадянства, які приймаються на військову службу в Україні. Законодавець передбачає для них форму офіційного зобов'язання, що за своїм змістом є аналогічною присязі і передбачає обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, а також сумлінно виконувати обов'язки військової служби (ч. 12 ст. 2) [167]. Такий підхід свідчить про універсалізацію вимог до осіб, які беруть участь у забезпеченні оборони держави, незалежно від їхнього громадянства, та підкреслює пріоритет правового порядку і дисципліни у військовій сфері.

У доктринальному вимірі військова присяга постає як один із найбільш імперативних видів юридичних обов'язків, виконання яких безпосередньо пов'язане із публічним інтересом найвищого рівня — збереженням державності. Вона поєднує у собі елементи правового припису, морального зобов'язання та символічного акту, що формує у військовослужбовця внутрішню готовність до виконання конституційного обов'язку навіть ціною значних особистих обмежень. У цьому контексті військова присяга виступає важливим елементом механізму забезпечення національної безпеки, що водночас актуалізує питання співвідношення обов'язку її складання з правом особи на свободу світогляду і віросповідання, особливо у випадках, коли такі переконання можуть вступати у суперечність із вимогами військової служби.

В останні роки питання складання військової присяги стало предметом дослідження науковців [27; 93].

О. Кравчук, І. Остащук наголошують, що військова присяга – це прояв обіцянки вірності своєму народу в особі уряду, правителя, представника або носія верховної державної влади, знаний ще з давніх часів. В Україні відомі історичні військові присяги Українських Січових стрільців 1914 р., військових на вірність Українській Державі 1918 р., Присяга вояка Української повстанської армії 1944 р. та інші [93, с. 115].

Отже, в законодавстві України сформувався комплексний міжгалузевий інститут присяги. Д. Кремова наголошує на дискусіях щодо прийняття Службового кодексу України, що безпосередньо пов'язано з особливостями регламентації інституту присяги в законодавстві України [96, с. 21]. На нашу думку, у такому Службовому кодексі України доцільно виокремити розділ про порядок складання присяги посадовими особами.

Аналіз наведених нормативних положень законодавства України про присяги дає підстави зазначити, що релігійних присяг у них не передбачено. Однак, можемо зазначити, що присяга Президента України має релігійний характер, оскільки складається ним, поклавши руку на Пересопницьке Євангеліє і Конституцію України.

У науково-правовому аспекті, релігійна присяга розглядається як особливий різновид юридично значущої дії, що поєднує символічні, ритуальні та правові елементи, формуючи підвищений рівень зобов'язання суб'єкта перед державою чи суспільством. Визначення Л. Ярмол, відповідно до якого релігійна присяга передбачає урочисту заяву, підкріплену використанням сакральних атрибутів, зокрема священних текстів і культових предметів, відображає її глибинний зв'язок із релігійною свідомістю особи та її внутрішніми переконаннями [238, с. 126]. У цьому контексті, присяга виступає не лише формальним юридичним актом, а й засобом морально-ціннісної інтеграції особи у відповідну систему правових і соціальних відносин.

Водночас, у сучасній правовій державі, заснованій на принципах плюралізму та свободи світогляду, постає необхідність врахування різноманітності переконань осіб, які складають присягу. Відповідно до положень Конституція України, кожному гарантується право на свободу світогляду і віросповідання, що передбачає як можливість сповідувати релігійні переконання, так і право не сповідувати жодної релігії. У зв'язку з цим обов'язковість використання релігійних елементів у процедурі складання присяги може створювати потенційний конфлікт між юридичним обов'язком і особистими переконаннями суб'єкта.

З огляду на зазначене, обґрунтованою є пропозиція щодо нормативного закріплення загального положення про необхідність урахування релігійних та інших переконань особи при складанні присяги, незалежно від її характеру. Такий підхід відповідає концепції «розумного пристосування» правової системи до індивідуальних особливостей суб'єкта та сприяє забезпеченню балансу між імперативними вимогами держави і правами людини. У результаті це дозволить підвищити рівень легітимності інституту присяги, забезпечивши його відповідність демократичним стандартам і зміцнивши довіру громадян до правових інститутів.

На нашу думку, доцільно внести зміни у нормативно-правові акти України, які регламентують порядок складання присяги, і дозволити особам за їхнім бажанням скласти релігійну чи світську присягу.

Інститут присяги в зарубіжних країнах

Інститут присяги широко практикується в зарубіжних країнах – як релігійної, так і світської.

Порівняльно-правовий аналіз інституту присяги засвідчує, що у конституційних системах демократичних держав він має універсальний характер, поєднуючи юридичну обов'язковість із символічними та культурними традиціями. Так, у Конституції Сполучених Штатів Америки передбачено, що перед вступом на посаду Президент складає присягу або обіцянку, зміст якої зводиться до зобов'язання сумлінно виконувати свої

обов'язки та захищати Конституцію США [83]. Важливою особливістю є те, що основний закон прямо допускає альтернативність формули – «присяга» або «обіцянка», що свідчить про врахування різноманітних світоглядних позицій суб'єкта та відображає принцип свободи совісті у конституційному праві.

Історичний розвиток цього інституту також демонструє інтеграцію правових норм із традиційними ритуальними елементами. Під час інавгурації першого Президента США, Джорджем Вашингтоном було започатковано практику складання присяги з покладанням руки на Біблію, що набула сталого характеру у подальшій політичній традиції. Водночас додавання до тексту присяги фрази «І допоможе мені Бог» має радше звичаєвий, ніж нормативно обов'язковий характер, що підкреслює розмежування між юридично закріпленим змістом присяги та її ритуальним оформленням [119, с. 167].

У науково-правовому вимірі така модель свідчить про ефективне поєднання імперативних вимог держави з принципом поваги до індивідуальних переконань особи. Альтернативність формулювання присяги або обіцянки, а також факультативність релігійних елементів дозволяють забезпечити баланс між публічними інтересами та правом на свободу світогляду. Це, у свою чергу, підтверджує доцільність імплементації подібних підходів у національне законодавство, зокрема шляхом закріплення можливості вибору форми присяги з урахуванням релігійних чи інших переконань суб'єкта, що сприятиме підвищенню рівня правової визначеності та відповідності демократичним стандартам.

Хоча інавгурація президента США відбувається за визначеною процедурою, є один аспект, який дозволяє майбутнім лідерам виконавчої влади додати до неї трохи особистого: Святе Письмо. При вступі на посаду лідер може покласти руку на будь-яку священну книгу за його вибором, і у цьому випадку і віцепрезидент Джей Ді Венс, і президент Дональд Трамп вибрали важливі для них видання Святого Письма.

Дональд Трамп, що вже вдруге склав присягу президента США, послуговувався двома різними книгами Біблії: перша – подарована Трампу

матір'ю; друга – Біблія Лінкольна, на якій він склав присягу під час своєї інавгурації 1861 року. Після Лінкольна президенти США вже чотири рази використовували цей важливий артефакт американської історії під час інавгурації. Віцепрезидент Джей Ді Венс зробив свій вибір на користь Біблії, що належала його бабусі [222].

Порівняльний аналіз конституційних моделей інституту президентської присяги засвідчує його універсалізацію як ключового елементу легітимації влади глави держави та формування його конституційно-правового статусу. У більшості республіканських держав, зокрема країн Латинської Америки, присяга президента має обов'язковий характер і виступає юридичним фактом, з яким пов'язується набуття повноважень, а її зміст традиційно зводиться до зобов'язання дотримуватися конституції, забезпечувати незалежність держави та діяти в інтересах народу. При цьому у таких країнах, як Аргентина, Бразилія та Мексика, спостерігається варіативність формулювання присяги: в одних випадках вона містить релігійні елементи із зверненням до Бога та святого Євангелія, в інших — має суто світський характер, що відображає різні підходи до співвідношення держави і релігії.

Зокрема, у конституційному праві Аргентини закріплено модель, у якій присяга Президента прямо апелює до релігійних цінностей, передбачаючи клятву перед Богом і святим Євангелієм щодо сумлінного виконання обов'язків та дотримання конституції, а також символічну відповідальність перед Богом і нацією у разі її порушення [212, с. 23]. Такий підхід підкреслює історично сформований зв'язок між державною владою та релігійною традицією, водночас зберігаючи правовий зміст присяги як інструменту забезпечення конституційного порядку.

Іншу модель демонструє Німеччина, де у Основний закон Федеративної Республіки Німеччина передбачено текст присяги Федерального президента, який поєднує юридичні зобов'язання із факультативним релігійним елементом. Зміст присяги орієнтований на служіння народу, дотримання та захист конституційного ладу, сумлінне виконання обов'язків і забезпечення

справедливості, тоді як завершальна формула «Нехай допоможе мені в цьому Бог» має додатковий, необов'язковий характер [263]. Така конструкція відображає компроміс між світським характером держави та повагою до релігійних переконань особи, що відповідає сучасним демократичним стандартам.

Узагальнюючи, можна констатувати, що інститут присяги глави держави у різних правових системах характеризується поєднанням стабільного юридичного ядра та варіативних символічних елементів. Незмінним залишається обов'язок дотримання конституції та служіння державі, тоді як наявність або відсутність релігійних компонентів залежить від історичних, культурних і правових особливостей конкретної держави. Це підтверджує доцільність нормативного закріплення гнучких моделей присяги, які забезпечують баланс між імперативністю державних вимог і свободою світогляду суб'єкта, що складає присягу.

Британський монарх складає одну традиційну і три нормативні присяги, а саме: 1) традиційна (не передбачена законодавством) особиста Декларація на першому засіданні Таємної ради; 2) присяга щодо безпеки Церкви Шотландії (Шотландська присяга); 3) декларація про вступ; 4) коронаційна присяга [90, с. 94].

Складання релігійної чи світської присяги може не узгоджуватися з переконаннями людини, тому у законодавстві зарубіжних держав закріплюється право громадян на заміну складання релігійної присяги на світську і навпаки.

Порівняльно-правове дослідження інституту присяги у державах англо-саксонської правової сім'ї засвідчує наявність усталеної тенденції до нормативної уніфікації процедур її складання із одночасним забезпеченням гнучкості щодо світоглядних переконань суб'єктів. У праві Великої Британії, зокрема в Законі Сполученого Королівства «Про присяги», закріплено можливість альтернативи між релігійною присягою (oath) та світським ствердженням (affirmation), що має однакову юридичну силу. Такий підхід

відображає принцип формальної рівності осіб незалежно від їхнього релігійного статусу та підкреслює, що юридичний обов'язок, наприклад обов'язок говорити правду, виникає не з релігійної форми, а з правового змісту відповідного зобов'язання [92, с. 13]. Водночас, можливість використання різних релігійних текстів або відмова від них узагалі свідчить про прагнення законодавця забезпечити баланс між традицією та свободою совісті.

Подібна модель простежується і в континентальній правовій системі, зокрема у праві Німеччини, де у Федеральне положення про адвокатуру Німеччини передбачено кілька варіантів складання присяги адвоката. Нормативне регулювання допускає як класичну форму з релігійною клятвою, так і її складання без релігійного компоненту, а також можливість використання альтернативних формулювань відповідно до релігійної належності особи або її моральних переконань [211]. Особливої уваги заслуговує інститут обіцянки як повноцінного замітника присяги для осіб, які не бажають використовувати релігійні формули, що забезпечує інклюзивність правового регулювання та відповідність принципам свободи світогляду.

Таким чином, сучасні правові системи демонструють еволюцію інституту присяги від жорстко релігійно зумовленої процедури до універсального юридичного механізму, що допускає варіативність форм без втрати правового значення. Наявність альтернативних форм — присяги, ствердження чи обіцянки — дозволяє забезпечити однакову юридичну обов'язковість поведінки суб'єкта незалежно від його переконань, водночас зберігаючи можливість використання релігійних елементів для тих осіб, які вбачають у цьому додаткову моральну вагу. Такий підхід є релевантним для вдосконалення національного законодавства, оскільки сприяє гармонізації правових норм із міжнародними стандартами прав людини та принципами демократичної правової держави.

Д. Кремова наголошує, що згідно із Законом Угорщини «Про правовий статус державного службовця», державний службовець зобов'язаний скласти присягу для вступу на службу такого змісту: «Я, ..., клянусь бути вірним і

відданим своїй країні, Угорській Республіці, та її народу... *Нехай допоможе мені Бог!*» [95, с. 179].

Особливого значення приділено увагу присягам в ісламській культурі, зокрема, у державних структурах.

Релігійна присяга у мусульманських країнах має як історичний, так і сучасний вимір, що поєднує норми державного права, релігійні традиції та усталену політичну практику. У Конституції Пакистану підкреслюється, що кожна присяга починається словами: «Я, такий-то, урочисто клянуся, що...». У Пакистані посадовці «просто кажуть: “Я урочисто клянуся...”», без фізичного покладання руки на Коран. Навколо цього питання виникають дискусії.

Вона має й парламентський вимір. У Національних зборах Пакистану (1988–1990 рр.) були спроби змінити практику присяги шляхом обов’язкового покладання руки на Коран – вони зустріли процедурні та політичні перешкоди. Коли один із членів парламенту наполягав, що присяга без фізичного дотику до Корана є недійсною, спікер пояснив, що чинна форма повністю відповідає Третьому додатку Конституції, і будь-які зміни можливі лише за наявності більшості у дві третини. Попри вимогу провести негайне голосування, спікер відмовив, посилаючись на регламент. З того часу жодна політична сила так і не ініціювала зміну присяги [280].

Ісламська фетва № 1837 — роз’яснює теологічне та юридичне значення клятви вірності (бай'ат). У документі зазначається: «Клятва вірності, відома як “бай'ат”, — це процес, за допомогою якого обирають мусульманського правителя». Тобто бай'ат є не лише клятвою, а частиною легітимації влади. У фетві вказано чіткі вимоги, яким має відповідати мусульманський правитель: він повинен бути «чоловіком, вільним, дорослим, психічно здоровим, мусульманином, праведним, мужнім, курашітом, обізнаним та достатньо кваліфікованим». Після обрання правителя уся громада мусульман повинна скласти йому клятву вірності [282].

Д. Козак подає лінгвістичне та культурне пояснення поняття bay'ah. Автор зазначає: «Bai'at або Bay'ah... буквально означає “продаж” або “угода”».

Це слово метафорично описує договір між керівником і тими, хто йому присягає. У релігійній термінології «ця присяга є стандартною процедурою присяги на вірність релігійному лідеру». Значущим є й те, що «Бай'ат можна дарувати тільки лідеру мусульман, і бай'ат дається особами, які приймають рішення – тобто вченими та людьми чеснот і статусу». Історична тяглість підтверджена тим, що практика була «реалізована з часів Пророка... навіть тоді ця обітниця мала більше значення, ніж стовпи ісламу, присягати від рук Святого Пророка». У сунітській традиції розрізняють два типи бай'ату, і перший з них — «бая вірності та покори мусульманському халіфу», який виконує функцію підтвердження законності його влади. [70].

Узагальнюючи результати порівняльно-правового аналізу, доцільно констатувати, що сучасне законодавство значної кількості держав світу демонструє сталу тенденцію до забезпечення варіативності форм складання присяги з урахуванням релігійних та інших переконань суб'єктів. Така еволюція правового регулювання зумовлена утвердженням принципів свободи світогляду, рівності та недискримінації, що знаходять своє відображення як у національних правопорядках, так і в міжнародних стандартах прав людини. Зокрема, можливість використання різних формул присяги для представників різних конфесій або її заміни на світське ствердження (обіцянку) дозволяє забезпечити належний баланс між імперативністю юридичного обов'язку та повагою до внутрішніх переконань особи, при цьому не знижуючи рівень юридичної відповідальності за невиконання взятих зобов'язань [92, с. 8].

Аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить про послідовне утвердження принципу недопустимості нав'язування державою релігійних практик, зокрема у процедурі складання присяги, що прямо пов'язано із гарантіями свободи думки, совісті та релігії, закріпленими у Європейська конвенція з прав людини. У справі *Buscariini and Others v. San Marino* ЄСПЛ сформулював важливу правову позицію, відповідно до якої вимога складання присяги із використанням релігійних атрибутів, зокрема клятви на Біблії, може становити втручання у свободу віросповідання. Суд

встановив, що примушування обраних представників народу до складання присяги у формі, яка передбачає фактичне підтвердження вірності певній релігії, є несумісним із положеннями статті 9 Конвенції, навіть якщо така вимога обґрунтовується історичними традиціями чи міркуваннями суспільної згуртованості [192].

У даному рішенні ЄСПЛ відхилив аргументи уряду Сан-Марино щодо необхідності збереження традиційної форми присяги як елементу публічного порядку, підкресливши, що держава не може ставити реалізацію політичних прав у залежність від прийняття релігійних формулювань. Важливою є також позиція Суду щодо того, що навіть подальші законодавчі зміни, які передбачили альтернативну форму присяги, не усувають факту порушення, якщо на момент виникнення правовідносин особа була змушена діяти всупереч своїм переконанням. Таким чином, ЄСПЛ фактично визнав, що свобода від примусу до релігійних дій є невід'ємною складовою свободи віросповідання.

З огляду на це, практика ЄСПЛ формує чіткий стандарт, відповідно до якого держави повинні забезпечувати альтернативні, світські форми складання присяги або можливість їх заміни, гарантуючи рівний доступ до публічних функцій незалежно від релігійних переконань особи. Такий підхід має принципове значення для розвитку національного законодавства, оскільки підтверджує необхідність нормативного закріплення гнучких моделей присяги, що виключають будь-який примус до релігійної ідентифікації та забезпечують реальну, а не декларативну, свободу совісті.

У доктринальному вимірі, зазначена тенденція свідчить про трансформацію інституту присяги від переважно релігійно обумовленого явища до універсального правового механізму, що функціонує незалежно від конфесійної належності особи. Визнання рівноцінності присяги та ствердження (обіцянки) підкреслює, що юридична сила відповідного зобов'язання ґрунтується не на його релігійній формі, а на правовій природі та нормативному закріпленні. Зазначене, у свою чергу, забезпечує інклюзивність правової системи та сприяє підвищенню довіри до державних інститутів,

оскільки кожна особа отримує можливість реалізувати свої права без необхідності порушення власних переконань.

Таким чином, можливість альтернативних форм складання присяги слід розглядати як загальновизнаний міжнародний стандарт, що відповідає принципам демократичної правової держави. Імплементация такого підходу у національне законодавство України сприятиме гармонізації правового регулювання із сучасними тенденціями розвитку права, забезпеченню реального змісту свободи світогляду і віросповідання, а також удосконаленню механізмів реалізації права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини.

3.4. Право на заміну виконання юридичних обов'язків у податковій сфері, несумісних із переконаннями людини

У податковій сфері громадяни можуть відмовлятися від виконання окремих юридичних обов'язків через свої переконання (релігійні чи інші) (отримання реєстраційного номера облікової картки платника податків; комп'ютеризованого зняття відбитків пальців; сплачувати податки на військові цілі тощо).

Облік фізичних осіб, які з релігійних переконань відмовляються прийняти реєстраційний номер облікової картки платника податків

Нормативне регулювання можливості відмови від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків у зв'язку з релігійними переконаннями демонструє імплементацію в національне податкове законодавство елементів права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями особи. Так, відповідно до Податковий кодекс України, законодавець передбачив альтернативний механізм податкового обліку для фізичних осіб, які з мотивів релігійних переконань відмовляються від ідентифікації за допомогою реєстраційного номера,

замінюючи його обліком за персональними даними та реквізитами паспорта [146]. Такий підхід свідчить про прагнення забезпечити баланс між публічним інтересом держави у здійсненні податкового контролю та гарантіями свободи світогляду і віросповідання, закріпленими у Конституція України.

Деталізація зазначеного механізму у підзаконному нормативному акті — Наказ Міністерства фінансів України № 822 — конкретизує процедуру реалізації цього права, встановлюючи вимоги до подання відповідного повідомлення, підтвердження особи та ведення обліку в окремому реєстрі [151]. Важливим елементом є внесення до паспорта відмітки, що засвідчує право особи здійснювати платежі без використання реєстраційного номера, що фактично забезпечує функціональну рівноцінність альтернативного способу обліку. При цьому процедура передбачає ретельну перевірку поданих даних, що обумовлено необхідністю забезпечення достовірності інформації та запобігання зловживанням у сфері податкових правовідносин.

Водночас, аналіз чинного регулювання дозволяє констатувати певну обмеженість такого підходу, оскільки можливість заміни способу обліку прямо пов'язується виключно з релігійними переконаннями особи. Це свідчить про відсутність універсалізації відповідного механізму щодо інших форм світоглядних переконань, що може розглядатися як дискусійний аспект у контексті принципу рівності прав і свобод. Таким чином, інститут альтернативного податкового обліку в Україні є прикладом часткової реалізації права на заміну виконання юридичних обов'язків, однак потребує подальшого вдосконалення з метою приведення його у відповідність до сучасних стандартів прав людини та розширення сфери його застосування.

Подальша деталізація адміністративної процедури альтернативного податкового обліку свідчить про наявність чітко врегульованого механізму реалізації права особи діяти відповідно до своїх релігійних переконань у сфері податкових правовідносин. Після подання відповідного повідомлення контролюючий орган здійснює перевірку даних щодо наявності особи у державних реєстрах, що забезпечує уникнення дублювання обліку та гарантує

достовірність ідентифікації платника податків. Встановлення триденного строку для проведення такої перевірки відповідає принципу оперативності адміністративних процедур, водночас зберігаючи баланс між швидкістю прийняття рішень і необхідністю їх належної обґрунтованості.

Юридично значущим етапом є внесення відмітки до паспорта, яка засвідчує право особи здійснювати фінансові операції без використання реєстраційного номера, що фактично надає альтернативному способу обліку рівнозначного правового статусу. Подальша взаємодія між контролюючим органом та Державною податковою службою України забезпечує централізовану фіксацію таких випадків в окремому реєстрі, що сприяє системності та узгодженості облікових процедур. При цьому визначення дати внесення відмітки як моменту взяття особи на облік має важливе значення для виникнення відповідних податкових прав та обов'язків.

У цілому, аналізоване регулювання демонструє позитивну практику врахування релігійних переконань громадян у сфері публічно-правових відносин, що відповідає конституційним гарантіям свободи світогляду і віросповідання. Водночас така модель є прикладом часткової реалізації права на заміну виконання юридичних обов'язків, оскільки вона обмежена виключно релігійними мотивами. З огляду на сучасні підходи до забезпечення прав людини, доцільним видається подальше розширення цього механізму на випадки інших переконань, що сприятиме підвищенню рівня універсальності правового регулювання та його відповідності міжнародним стандартам у сфері прав людини.

У податковій сфері, можуть виникати й інші випадки щодо відмови від виконання певних юридичних обов'язків, у зв'язку з релігійними чи іншими переконаннями. У світі є організації, які об'єднують людей, які відмовляються сплачувати податки на військові цілі. Так, «Conscience: Taxes for Peace not War» виступає за поступове збільшення суми податків у Великій Британії, що витрачаються на розбудову миру, та відповідне зменшення суми, що витрачається на війну та підготовку до неї. Представники цієї організації

боряться за законодавчі зміни, щоб люди мали можливість спрямувати всю військову частину своїх податків на мирні цілі. Кінцева мета членів організації — створити суспільство, де національна безпека забезпечується невійськовими засобами, сприяючи більш мирному та справедливому світу [242].

Вважемо, що держава *за можливості* мала б враховувати релігійні та інші переконання людини і дозволяти їй обирати куди спрямовувати свої податки: на підтримку миру чи на військові цілі.

У Греції, в м. Салоніки близько 5 000 осіб протестували проти запровадження нового типу паспорта. Планується, що машинозчитувані картки посвідчення особи (далі – ID) замінять той тип посвідчення особи, який видається зараз, і міститимуть ту саму інформацію, таку як ім'я, ім'я батьків, адреса та зріст. Єдиною додатковою інформацією є група крові, надання якої є не обов'язковим.

Однак ці картки спричинили появу теорій, і деякі люди стверджують, що нові ID містять чипи, які дозволять органам влади визначати місцезнаходження власників або навіть контролювати їхню свідомість. Більшість людей, які не підтримують отримання ID карток є глибоко релігійними. Нові посвідчення особи (ID), що відповідають загальноєвропейському стандарту, стануть обов'язковими до серпня 2026 року [242].

Інший випадок.

22-річна ветеранка-вихователька дитячого садка в техаському Біблійному поясі може втратити роботу через відмову, з релігійних міркувань, здавати відбитки пальців, як того вимагає закон штату.

Її адвокат, Скотт Скелтон, сказав, що його клієнтка вважає комп'ютеризоване зняття відбитків пальців, у результаті якого її дані зберігатимуться у базі, є тим знаком, про який ідеться в Об'явленні. Вчителька не вірить, що є простим збігом те, що в Об'явленні сказано, що лише ті, хто має “знак на чолі або на руці” зможуть купувати чи продавати, адже лише ті вчителі, які погодяться на вимогу відбитків пальців, збережуть свої робочі місця, зазначив він.

Позиція шкільного округу повністю підтримала місіс Маклорін, вважаючи, що її релігійні переконання є щирими. Вона готова пройти перевірку біографічних даних, - сказав Склтон, - просто не зняття відбитків пальців [294].

Отже, держава у певних випадках дозволяє громадянам заміну виконання одних юридичних обов'язків іншими у податковій сфері, з огляду на їх релігійні чи інші переконання.

Висновки до розділу 3

1. Узагальнюючи проведений аналіз, обґрунтовано стверджується, що право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою є одним із ключових проявів ширшого суб'єктивного юридичного права — права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Це право має комплексну правову природу, поєднуючи елементи конституційних гарантій свободи світогляду і віросповідання, міжнародно-правових стандартів захисту прав людини та національних механізмів їх реалізації, що було підтверджено аналізом універсальних і регіональних правових актів, практики ЄСПЛ, а також законодавства України та інших демократичних держав.

Особливу увагу приділено тому, що інститут альтернативної (невійськової) служби виступає не як самостійне право, а саме як форма виконання конституційного обов'язку у змінній, прийнятній для особи формі, що дозволяє забезпечити баланс між публічними інтересами держави та індивідуальними переконаннями громадянина. Встановлено, що у більшості демократичних держав право на таку заміну визнається не лише з релігійних, але й з інших переконань — філософських, етичних, гуманістичних, що відповідає сучасним підходам до розуміння свободи совісті як універсальної категорії. Водночас національне законодавство України, попри наявність відповідних конституційних положень, залишається обмеженим у цій частині, зокрема через прив'язку права на альтернативну службу виключно до

релігійних переконань та відсутність належного нормативного регулювання його реалізації в умовах воєнного стану.

2. Узагальнення міжнародно-правових підходів дозволяє констатувати, що право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) є усталеним елементом системи гарантій свободи думки, совісті та віросповідання, закріплених у ключових універсальних і регіональних актах, зокрема у Європейська конвенція з прав людини. При цьому сучасне тлумачення цього права виходить за межі виключно релігійних підстав і охоплює широкий спектр переконань — політичних, етичних, моральних та філософських, що відображає еволюцію праворозуміння у напрямі визнання автономії особистості та її внутрішньої свободи. У цьому контексті Європейський суд з прав людини у своїй практиці послідовно виходить із необхідності захисту осіб, які відмовляються від виконання військового обов'язку не лише з релігійних, а й з інших переконань, розглядаючи такі відмови як прояв свободи совісті, що підлягає правовій охороні за умови дотримання критеріїв законності, легітимної мети та пропорційності втручання держави.

Порівняльно-правовий аналіз підтверджує, що законодавство багатьох демократичних держав закріплює право громадян на заміну військової служби альтернативною як універсальне, не обмежуючи його виключно релігійними мотивами. Такий підхід забезпечує більш повну реалізацію принципу рівності та недискримінації, оскільки визнає різноманітність світоглядних позицій і не надає пріоритету лише конфесійним переконанням. У результаті інститут альтернативної служби функціонує як ефективний механізм узгодження публічного обов'язку із внутрішньою свободою особи, сприяючи збереженню балансу між інтересами держави та правами людини у демократичному суспільстві.

3. Узагальнюючи теоретико-правові та нормативні підходи, сформульовано, що право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою слід розглядати як

гарантовану державою можливість особи, у випадках, визначених законодавством, виконувати свій конституційний обов'язок у змінений формі з огляду на релігійні чи інші переконання. Така дефініція відображає подвійний характер зазначеного права, поєднуючи елементи свободи світогляду з обов'язком перед державою, що кореспондує із загальними засадами правової держави та принципом пропорційності втручання у сферу індивідуальних прав.

4. Встановлено, що нормативною основою реалізації цього права в Україні є передусім Конституція України, яка у частині четвертій статті 35 прямо передбачає можливість заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою у разі його несумісності з релігійними переконаннями особи. Подальша конкретизація цього положення здійснюється у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу», Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» та інших нормативно-правових актах, які визначають організаційно-правові засади, порядок проходження альтернативної служби та механізми підтвердження відповідних переконань. У сукупності ці акти формують нормативний каркас гарантування права на заміну виконання військового обов'язку в національній правовій системі.

Водночас акцентовано, що конституційна модель України закріплює саме право на заміну військового обов'язку як такого, а не лише строкової військової служби, що має принципове значення для його тлумачення. Разом із тим чинне законодавство фактично звужує сферу реалізації цього права, пов'язуючи його виключно з релігійними переконаннями, що не повною мірою відповідає сучасним міжнародним стандартам у сфері прав людини. Це зумовлює необхідність подальшого вдосконалення нормативного регулювання шляхом розширення підстав для застосування цього права та забезпечення його ефективної реалізації, у тому числі в умовах особливих правових режимів.

5. Узагальнення сучасної правозастосовної практики дає підстави констатувати, що в умовах воєнного стану в Україні сформувалася неоднорідна юридична практика, яка у значній кількості випадків фактично обмежує або

унеможливило б реалізацію громадянами права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. Така ситуація проявляється у відмовах уповноважених органів задовольняти відповідні заяви, притягненні осіб до юридичної відповідальності за ухилення від мобілізації попри заявлені переконання, а також у відсутності єдиного підходу в судовій практиці. Водночас подібна правова невизначеність суперечить положенням Конституції України, які гарантують можливість заміни виконання військового обов'язку, та не повною мірою узгоджується зі стандартами, виробленими Європейський суд з прав людини щодо забезпечення свободи совісті та віросповідання.

З огляду на це обґрунтовано сформульовано пропозиції щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення відповідного права, які полягають у необхідності комплексного нормативного врегулювання порядку проходження альтернативної служби в умовах воєнного стану, чіткої конкретизації процедур реалізації цього права та усунення колізій між різними нормативно-правовими актами. Особливого значення набуває розширення підстав для заміни військового обов'язку з урахуванням не лише релігійних, але й інших переконань, що відповідатиме сучасним міжнародним стандартам прав людини та забезпечить рівність суб'єктів у реалізації свободи світогляду. Крім того, доцільним є запровадження прозорих процедур перевірки переконань особи без надмірного втручання у сферу її внутрішньої автономії, а також створення спеціалізованого інституційного механізму, уповноваженого приймати рішення у цій сфері.

6. Зроблено висновок, що у законодавстві України закріплені юридичні обов'язки у сфері охорони здоров'я таких суб'єктів: суспільства, держави, державних, громадських або інших органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні, осіб, визнаних біженцями або такими, що потребують додаткового захисту, а також медичних, фармацевтичних працівників та фахівців з реабілітації.

7. Наголошено, що при реалізації юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я трапляються випадки, коли громадяни (пацієнти, медичні працівники, інші особи) відмовляються від їх здійснення з релігійних та інших переконань.

Наголошено, що у медичній практиці виникають спори щодо реалізації права особи на відмову від медичних втручань – йдеться зокрема, про відмову дорослої людини чи законного представника особи, від переливання крові, на підставі релігійних переконань, а також щодо обов'язку медичного працівника лікувати, рятувати життя пацієнта. Сформульовано пропозицію щодо внесення змін до «Основ законодавства України»: «Згода законного представника на медичне втручання щодо малолітньої дитини чи недієздатної особи непотрібна за наявності ознак прямої загрози життю». Адже, згідно зі ст. 3 Конституції України, життя людини – це найвища соціальна цінність.

Констатовано, що медичні працівники мають право на заміну виконання своїх професійних юридичних обов'язків іншими, якщо це суперечить їхнім релігійним чи іншим переконанням (при відмові від стерилізації, контрацепції, переривання вагітності пацієнтки, вчинення евтаназії тощо). У таких випадках пацієнт обов'язково має отримати медичну допомогу – від іншого лікаря.

8. Наголошено, що в Україні та в інших державах чимало людей загалом відмовляється від вакцинування себе чи своїх дітей через свої переконання, зокрема релігійні.

Стверджено, що у період пандемії COVID-19 особливо важливими були юридичні обов'язки осіб щодо медичних оглядів, профілактичних щеплень, лікувальних і карантинних заходів. Наголошено про випадки в Україні, коли особи відмовлялися від обов'язкового вакцинування через релігійні та інші переконання.

Сформульовано пропозицію до законодавства України: у тих випадках, коли вакцинація осіб є юридичним обов'язком, держава повинна надавати їм можливість замінювати цей юридичний обов'язок іншим (наприклад, регулярним тестуванням на відсутність хвороби, медичними оглядами тощо), які б підтверджували стан їх здоров'я.

9. Проаналізовано феномен присяги як наміру робити щось тепер або в майбутньому з різних аспектів: релігійного, правового, культурного, тощо. Стверджено, що в законодавстві України сформувався комплексний міжгалузевий інститут присяги. Наголошено, що інститут релігійної чи іншої присяги широко практикується в зарубіжних країнах.

Констатовано, що у практиці ЄСПЛ визначено, що держава не має права нав'язувати деякі практики, пов'язані з релігією, зокрема й у прийнятті присяги.

10. На підставі аналізу законодавства України зроблено висновок, що в ньому закріплені присяги народних депутатів України, Президента України, суддів, адвокатів, прокурорів, державних службовців, військовослужбовців, свідків, судових експертів інших суб'єктів. Наголошено, що у сучасних умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну особливо важливе значення має військова присяга. Аналіз нормативних положень законодавства України про присяги дав підстави констатувати, що релігійних присяг у них не передбачено.

11. В Україні сформувався правовий звичай, згідно з яким складовою частиною інавгурації Президента України є урочиста присяга на вірність народу України, яку він складає, поклавши руку на Пересопницьке Євангеліє і Конституцію України. Стверджено, що присяга Президента України має водночас релігійний характер.

12 Сформульовано пропозиції до удосконалення законодавства України з питань складання присяги:

- у конституційному законодавстві України закріпити процедуру складання присяги Президентом України на Пересопницькому Євангелії і Конституції України;
- дозволити особам за їхнім бажанням складати релігійну чи світську присягу.

13. Наголошено, що у податковій сфері громадяни також можуть відмовлятися від виконання окремих юридичних обов'язків через свої релігійні чи інші переконання (прийняття реєстраційного номера облікової картки

платника податків; комп'ютеризованого зняття відбитків пальців; сплати податків на військові цілі тощо).

Стверджено, що позитивним аспектом законодавства України є право на заміну обліку фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків.

Сформульовано пропозицію щодо удосконалення податкового законодавства України: держава *за можливості* дозволяє громадянам, з огляду на їхні релігійні та інші переконання, обирати, куди спрямовувати свої податки: на підтримку миру чи на військові цілі.

ВИСНОВКИ

Окреслені найважливіші наукові та практичні результати дисертаційної праці.

1. Методологічну базу пропонованого дослідження становить система філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів (способів) пізнання права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, та удосконалення юридичного механізму його забезпечення в Україні.

Методологія дослідження права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями (релігійними чи іншими) людини має комплексний, міждисциплінарний характер, її фундаментальну основу становлять філософсько-світоглядні підходи (антропологічний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний та ін.).

2. Дисертаційна праця має комплексний характер – перебуває на межі теорії та філософії права, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін, релігієзнавства, філософії тощо, що зумовило використання різних філософсько-світоглядних підходів та методів дослідження.

Комплексним характером теми пояснюється використання значної кількості джерел, об'єднаних у дев'ять груп. Це 1) міжнародні документи, в яких проголошується свобода віросповідання та її можливість (елемент) – право людини утримуватися від окремих дій, несумісних із її релігійними чи іншими переконаннями; 2) нормативно-правові акти України, а також їх проекти, в яких проголошуються свобода віросповідання та її структурний елемент – право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини; 3) нормативно-правові акти різних держав світу, в яких проголошено право на заміну виконання юридичних обов'язків людини, несумісних із переконаннями людини та його види; 4) наукові праці з питань методології дослідження, прав та обов'язків громадян, юридичного механізму їх забезпечення; 5) наукові джерела, в яких висвітлюються правові аспекти свободи віросповідання людини, зокрема її юридичне забезпечення в Україні та

в інших державах, а також стан та сучасні тенденції взаємовідносин держави й релігійних організацій; 6) наукові джерела, в яких висвітлюються правові аспекти, види права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини; 7) релігієзнавчі й філософські видання; 8) різного роду періодичні видання, в яких висвітлюються різні правові аспекти права на заміну виконання юридичних обов'язків людини, несумісних із переконаннями людини, свободи віросповідання, наводяться певні соціологічні і статистичні дані, що стосуються теми дослідження; 9) матеріали юридичної практики, а саме звіти ДЕСС, ЄСПЛ, щорічні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, дані з судової практики України, рішення ЄСПЛ.

3. Сформульовано авторське визначення свободи віросповідання як природного права людини як можливості, наданої їй щодо самовизначення у питаннях віри та її сповідання в активній або пасивній формі, та виокремлено її структурні елементи, зокрема право мати, приймати, змінювати і сповідувати релігію або переконання, а також утримуватися від дій, несумісних із ними; обґрунтовано, що таке утримання охоплює можливість відмови від виконання окремих юридичних обов'язків із їх заміною (зокрема військової служби, використання ідентифікаційних номерів, складання присяги, медичних втручань, носіння символів чи одягу), що становить сутнісну складову свободи віросповідання як природного права.

4. Виокремлено основні елементи свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України, до яких віднесено право особи приймати релігію або інші переконання, сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати жодної, змінювати свої переконання, а також право на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини; обґрунтовано, що саме останній елемент має особливе значення, оскільки забезпечує практичну реалізацію свободи віросповідання у сфері публічно-правових відносин. Констатовано, що зазначене право на заміну виконання юридичних обов'язків є невід'ємною складовою свободи віросповідання як суб'єктивного

юридичного права та отримало нормативне закріплення у національному законодавстві, що свідчить про імплементацію міжнародних стандартів у цій сфері. Водночас встановлено, що законодавство України відображає структурні елементи свободи віросповідання як природного права, проте трансформує можливість утримання від виконання юридичних обов'язків у правову конструкцію їх заміни, оскільки правова система не передбачає повної відмови від виконання обов'язків, а лише допускає їх виконання в альтернативній формі, сумісній із переконаннями особи.

5. Окреслено поняття свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права: це можливість людини, проголошена та гарантована державою щодо прийняття, сповідування, зміни релігійних або інших переконань; заміни виконання юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, у випадках, передбачених законом.

6. Наголошено, що реалізація юридичних обов'язків перебуває під суттєвим впливом релігійних та інших переконань людини, ключовим елементом яких виступає віра як внутрішній регулятор поведінки, що визначає ставлення особи до виконання встановлених державою приписів; обґрунтовано, що саме через таку взаємодію виникає потреба у правових механізмах узгодження імперативних вимог із індивідуальними переконаннями. Окреслено поняття юридичного обов'язку людини як закріпленої в нормах права та гарантованої державою необхідності певної поведінки, яка зумовлена інтересами інших суб'єктів і суспільства в цілому, при цьому підкреслено, що виконання такого обов'язку не є суто формальним, а перебуває у складному взаємозв'язку з внутрішнім світоглядом особи, що зумовлює необхідність правового врахування переконань у процесі його реалізації.

7. Проаналізовано законодавство України як нормативну основу гарантування права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, та встановлено, що ключове значення у цьому механізмі має Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»,

який передбачає можливість заміни виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань у випадках, визначених законодавством (ч. 3 ст. 4). Наголошено, що така законодавча конструкція забезпечує більш широку сферу реалізації цього права, порівняно з Конституцією України, яка прямо передбачає відповідну заміну лише щодо військового обов'язку і лише з релігійних переконань (ч. 4 ст. 35). Обґрунтовано, що зазначений закон створює нормативні передумови для розширення практики застосування права на заміну виконання юридичних обов'язків, формуючи гнучкіший механізм його реалізації та відкриваючи можливості для подальшого розвитку законодавства у напрямі врахування різних видів переконань людини.

8. Сформульовано авторське визначення права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в національному законодавстві, що полягає у забезпеченій державою можливості особи замінити виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів релігійних чи інших переконань у випадках, прямо передбачених нормами права; обґрунтовано, що таке право виступає важливим інструментом узгодження публічно-правових вимог із внутрішніми переконаннями людини та сприяє реалізації свободи світогляду у правовій площині.

Констатовано, що в Україні та інших державах існує широкий спектр юридичних обов'язків, виконання яких може вступати у конфлікт із переконаннями особи, зокрема це стосується проходження військової або альтернативної служби, складання присяги у визначених законом випадках, обов'язкових медичних втручань і профілактичних заходів, прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків, участі у державних чи релігійних обрядах, а також дотримання вимог щодо зовнішнього вигляду, носіння одягу чи символів. Встановлено, що наявність таких потенційних колізій обумовлює необхідність подальшого вдосконалення правових механізмів заміни виконання юридичних обов'язків, що дозволить забезпечити

баланс між інтересами держави та правом особи на дотримання власних переконань.

9. З урахуванням видів юридичних обов'язків, виконання яких може суперечити релігійним чи іншим переконанням людини, виокремлено такі види розглядуваного права людини:

- право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою;
- право на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я;
- право на заміну складання релігійної чи іншої присяги;
- право на заміну виконання юридичних обов'язків у податковій сфері;
- право на заміну носіння певного предмета одягу або релігійного символу та ін.

10. Сформульовано поняття юридичного механізму забезпечення права людини на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із її переконаннями, як системи взаємопов'язаних і дієвих юридичних засобів реалізації, охорони та захисту цієї можливості, що закріплені у джерелах права та функціонують у межах правової системи держави; обґрунтовано, що такий механізм має комплексний характер і спрямований на забезпечення узгодження вимог публічного порядку з внутрішніми переконаннями особи. Констатовано, що в Україні елементами зазначеного механізму є національне законодавство, включаючи міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана парламентом, у яких проголошується право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, а також система юридичних засобів, що забезпечують реалізацію цього права, його охорону та захист. Встановлено, що ефективність функціонування такого механізму залежить від узгодженості нормативної бази, чіткості процедур реалізації права та наявності належних гарантій його захисту у разі порушення.

11. Стверджено, що одним із ключових проявів права на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини, є право громадян

на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, яке має важливе значення для забезпечення свободи світогляду та віросповідання; наголошено, що у міжнародних універсальних і європейських актах з прав людини, а також у законодавстві багатьох демократичних держав закріплено підхід, відповідно до якого така заміна допускається не лише з релігійних, а й з інших переконань – політичних, етичних, моральних чи філософських. Сформульовано авторське визначення права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою як гарантованої державою можливості особи, у випадках, визначених законодавством, виконувати свій обов'язок перед державою в іншій, невійськовій формі з огляду на власні переконання, що забезпечує баланс між інтересами суспільства та правами людини.

12. Констатовано, що в умовах воєнного стану в Україні сформувалася неоднорідна правозастосовна практика, яка обмежує реалізацію права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, що зумовлює необхідність комплексного вдосконалення нормативно-правового регулювання цієї сфери. Деталізовано законодавчі зміни, які мають системний характер, зокрема, запропоновано внести зміни до Конституції України, шляхом уточнення ч. 4 ст. 35, у частині розширення підстав для заміни виконання військового обов'язку, доповнивши їх не лише релігійними, а й іншими переконаннями (філософськими, етичними, моральними), що узгодить національне право з міжнародними стандартами. Відповідні зміни доцільно імплементувати у Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», передбачивши нову редакцію положень щодо суб'єктів права на альтернативну службу, виключивши обмеження виключно членством у визначених релігійних організаціях та запровадивши універсальний критерій – наявність переконань, несумісних із військовою службою.

Обґрунтовано необхідність внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», шляхом доповнення його нормами, що прямо передбачають механізм реалізації права на альтернативну службу під

час мобілізації та в умовах воєнного стану, включаючи визначення категорій осіб, процедури подання заяв, строків їх розгляду, порядку направлення на альтернативну службу та видів суспільно корисних робіт, які можуть виконуватися такими особами. Також доцільним є встановлення чітких процесуальних гарантій, які б унеможливлювали довільне тлумачення та відмову у реалізації цього права органами державної влади.

Доведено доцільність нормативного врегулювання процедур підтвердження переконань особи шляхом прийняття Кабінетом Міністрів України окремої постанови, яка б визначала порядок проведення релігієзнавчої експертизи, її суб'єктів, критерії оцінки переконань, строки проведення та гарантії неупередженості, із залученням незалежних експертів у галузі релігієзнавства, філософії та права. Водночас, запропоновано створення спеціалізованого центрального органу виконавчої влади або міжвідомчої комісії, наділеної повноваженнями щодо прийняття рішень про направлення на альтернативну службу, ведення обліку таких осіб та координації взаємодії між органами державної влади.

Аргументовано необхідність внесення змін до Кримінального кодексу України, шляхом доповнення його окремою нормою, яка б передбачала відповідальність за ухилення від проходження альтернативної (невійськової) служби, із чітким визначенням складу правопорушення та відмежуванням його від ухилення від військової служби, що забезпечить баланс між гарантуванням прав особи та належним виконанням обов'язків перед державою.

13. Наголошено, що при реалізації юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я трапляються випадки, коли громадяни (пацієнти, медичні працівники, інші особи) відмовляються від їх здійснення з релігійних та інших переконань.

Констатовано, що медичні працівники мають право на заміну виконання своїх професійних юридичних обов'язків іншими, якщо це суперечить їхнім релігійним чи іншим переконанням (при відмові від стерилізації, контрацепції, переривання вагітності пацієнтки, вчинення евтаназії тощо). У таких випадках пацієнт обов'язково має отримати медичну допомогу – від іншого лікаря.

Сформульовано пропозиції до законодавства України щодо удосконалення юридичного механізму права на заміну виконання юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини.

14. Проаналізовано феномен присяги з різних аспектів: релігійного, правового, культурного, тощо. Стверджено, що в законодавстві України сформувався комплексний міжгалузевий інститут присяги. Аналіз нормативних положень законодавства України про присяги дав підстави констатувати, що релігійних присяг у них не передбачено.

В Україні сформувався правовий звичай, згідно з яким складовою частиною інавгурації Президента України є урочиста присяга на вірність народу України, яку він складає, поклавши руку на Пересопницьке Євангеліє і Конституцію України. Стверджено, що присяга Президента України має водночас релігійний характер.

Сформульовано пропозиції до удосконалення законодавства України з питань складання присяги.

15. Наголошено, що у податковій сфері громадяни також можуть відмовлятися від виконання окремих юридичних обов'язків через свої релігійні чи інші переконання (прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків; комп'ютеризованого зняття відбитків пальців; сплати податків на військові цілі тощо).

16. Зроблені пропозиції щодо удосконалення *юридичного механізму забезпечення права* на заміну виконання юридичних обов'язків, несумісних із переконаннями людини в Україні:

- змінити назву Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04. 1991 р. на таку: «Про свободу віросповідання та релігійні організації», оскільки, юридичне право не повинно проголошувати свободу совісті, яка належить до внутрішньої сфери особистості;

- проголосити в Конституції України (ст. 35) право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини;

- конкретизувати випадки заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим з мотивів релігійних та інших переконань у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» та в інших нормативно-правових актах України (в сфері охорони здоров'я, в податковій сфері тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алан Джонсон Г. Тлумачний словник з соціології: пер. з англ. Я. Воробель / за наук. ред. В. Ісаїва, А. Хоронжого. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 480 с.
2. Альонкін О. А. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання та гарантії його реалізації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2010. 20 с.
3. Ананьєва О. П. Свобода совісті в процесі демократизації українського суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2008. 19 с.
4. Бабанли Р. Правові наслідки відмови від вакцинації: практика ЄСПЛ та українські тенденції. *Судово-юридична газета*. 2021. URL: <https://bit.ly/3emKzOL> (дата звернення: 20.11.2025).
5. Бабій М. Віротерпимість, свобода совісті та свобода релігії й віросповідань в період становлення й утвердження християнства. *Релігійна свобода*. 2020. № 24. С. 10–19. URL: <https://uars.info/index.php/rs/article/view/1783/1825> (дата звернення: 12.10.2025).
6. Бабій М. Генеза ідеї свободи релігійної совісті в добу Середньовіччя. *Релігійна свобода*. 2020. № 25. С. 10–24. URL: https://uars.info/index.php/rs/issue/view/2020_25/PDF (дата звернення: 12.10.2025).
7. Барабаш О. В., Качурова С. В., Титов В. Д. Релігієзнавство: підручник / за ред. проф. В. Д. Титова. Харків: Право, 2004. 272 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/Religa_2004.pdf (дата звернення: 12.10.2025).
8. Бедь В. Право на альтернативну службу як складове свободи совісті: окремі аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2010. Вип. 550. URL: <http://lawreview.chnu.edu.ua/> (дата звернення: 18.06.2025).

9. Бедь В. В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2011. 36 с.
10. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Київ : Українське Біблійне Товариство, 1993. 296 с.
11. Бісс Еула Імунітет. Правда і міфи про щеплення / пер. з англ. А. Калинюк. Київ : Наш Формат, 2020. 200 с.
12. «Богом клянусь»: як присяга впливає на вердикт присяжних? *Я і закон : інформац.-юрид. сайт*. 2023. 9 квіт. URL: <https://yaizakon.com.ua/bogom-klyanus-yak-prisyaga-vplivaye-na-verdikt-prisyazhnih/> (дата звернення: 18.07.2025).
13. Богомазова І. О. Відмова від медичного втручання: стандарти Європейського суду з прав людини. *Медичне право України: сучасні досягнення та перспективи розвитку* : зб. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-річчю з дня створення першої в Україні кафедри медичного права / упоряд. І. Я. Сенюта і Х. Я. Терешко. Львів : «Медицина і право», 2023. С. 11–14. URL: https://library.dmed.org.ua/uploads/files/2025-03/1742918988_bogomazova-i_o_-_vidmova-vid-medychnogo-vtruchannia_6f754855-993d-4e1f-bf25-28ece9b49186.pdf (дата звернення: 12.12.2024).
14. Братковський В. М. Особливості проходження альтернативної служби військовозобов'язаними в період проведення мобілізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 5. С. 18–22.
15. Бринчак М. П. Здійснення права свободи світогляду та віросповідання в цивільному праві України. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 131–137. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/02/131-_Brynychak.pdf (дата звернення: 16.11.2024).
16. Булеца С. Б. Відмова від лікування як одне з цивільних прав пацієнта. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (гол. ред.), В. М. Дрьомін, Ю. П. Алєнін [та ін.]. Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 66. С. 504–512. URL: <http://hdl.handle.net/11300/5146> (дата звернення: 18.07.2025).

17. Василенко В. С. Державно-церковні відносини. Обмеження релігійної свободи під час російсько-української війни: трансформація ціннісних підстав. *Культурологічний альманах*. 2025. Вип. 2(14). С. 471–478. URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/651/602> (дата звернення: 15.10.2025).
18. Васильєв Ю. Військовий облік. Мобілізація і демобілізація. Строкова та альтернативна служба. *Спецвипуск до журналу «Кадровик України»*. 2017. № 1. С. 64–76.
19. Васін М. С. Твоє право на свободу віросповідання : посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади. Київ : Медіа світ, 2020. 40 с.
20. Васін М. Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні / Інститут релігійної свободи. Київ : Вид. Пугач О. В., 2024. 28 с. URL: <https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/34897.pdf> (дата звернення: 15.11.2024).
21. Верховний Суд України. Огляд судової практики щодо виконання конституційних обов'язків громадян за 2024–2025 роки. *Офіційний сайт Верховного Суду України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua> (дата звернення: 18.11.2025).
22. Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом : затвердж. наказом Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 27.01.2023 № Н-8/1. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v8_11699-23#Text (дата звернення: 18.05.2025).
23. Відмова пацієнта від невідкладної медичної допомоги. *MedPlatforma*. 2018. 25 черв. URL: <https://medplatforma.com.ua/question/398-vdmova-patsnta-vd-nevdkladno-medichno-dopomogi> (дата звернення: 28.10.2025).

24. Відсторонення від роботи працівників, які підлягають обов'язковій вакцинації проти COVID-19: роз'яснення. *Вебсайт Міністерства охорони здоров'я України*. URL: <https://moz.gov.ua/uk/vidstoronennja-vid-roboti-pracivnikiv-jaki-pidljagajut-obov%E2%80%99jazkovij-vakcinacii-proti-covid-19-roz%E2%80%99jasnennja> (дата звернення: 20.11.2022).

25. Війна зробила українців більш релігійними, опитування. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2023. 24 груд. URL: https://risu.ua/vijna-zrobila-ukrayinciv-bilsh-religijnimi-opituvannya_n144969 (дата звернення: 15.11.2024).

26. Вовк В. М., Олійник У. М. Методологічні засади дослідження права на свободу думки, совісті та релігії. *Філософські та методологічні проблеми права : наук. журн.* 2019. № 2(18). С. 27–35.

27. Войцехівська Д. Право на здійснення релігійних обрядів під час проходження військової служби представниками національних меншин Російської імперії (XIX – поч. XX ст.). *Актуальні проблеми політики*. 2023. Вип. 68. С. 12–18. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/4.pdf (дата звернення: 15.11.2024).

28. Волхвиня З. Священний смисл присяги на тлі суспільного хаосу. *Об'єднання рідновірів України : вебсайт*. URL: <https://www.oru.org.ua/index.php/bogoznavstvo/statti/225-svyaschenniy-smisl-prisyzgi.html> (дата звернення: 10.10.2025).

29. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.

30. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження»: міжнар. док. від 01.06.1964. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005?find=1&text=%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3#Text (дата звернення: 22.07.2024).

31. Гоголь В. В., Габлей Н. Г. Свобода віросповідання засудженого як вияв індивідуальної свободи релігії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 31. С. 7–12. URL: <https://apfs.onua.edu.ua/index.php/APFS/article/view/993/660> (дата звернення: 14.10.2025).

32. Голуб В. К. Міжнародні та конституційні засади права людини на альтернативну (невійськову) службу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2024. Вип. 85, ч. 1. С. 188–195. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/27.pdf> (дата звернення: 25.05.2025).

33. Голуб В. К. Реалізація права на альтернативну (невійськову) службу як одна з форм виконання конституційного обов'язку щодо захисту вітчизни. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2024. Вип. 86, ч. 1. С. 165–174. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320124/310713> (дата звернення: 18.06.2025).

34. Горбачевська Т. І. Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2024. 233 с. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/diss/gorbachevskoy/d_gorbachevskoy.pdf.p7s (дата звернення: 10.09.2025).

35. Греца С. М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС : монографія. Ужгород : РІК-У, 2021. 428 с.

36. Григоренко Є. І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. «Право». 2016. Вип. 22. С. 47–49.

37. Гринько В. Ф. Удосконалення окремих питань військового обов'язку та введення військового обліку в особливий період в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2022. С. 85–89. URL:

file:///C:/Users/User/Downloads/919-

%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0

%D1%82%D1%82%D1%96-1710-1-10-20231022.pdf (дата звернення:

30.06.2025).

38. Дахова І. І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання. *Форум права*. 2016. № 4. С. 107–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 26.02.2024).

39. Декларація ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань (1981). URL: <https://uars.info/prints/ur/03/15.pdf> (дата звернення: 10.09. 2025).

40. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіт. доп. / [С. І. Здіорук, В. В. Токман] ; за ред. С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2023. 36 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-07/religiini_vidnosyny_dopovid_13072023_zdioruk.pdf (дата звернення 26.02.2024).

41. Довгаль О. П. Механізм забезпечення судового захисту прав людини в Україні. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 14–19. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/2_2025/5.pdf (дата звернення: 18.05.2025).

42. Документ Паризької наради Конференції з людського виміру загальноєвропейського процесу держав-учасниць НБСЄ (1989). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 07.03.2023).

43. Дроздов О., Дроздова О. Посібник за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: право на повагу до приватного і сімейного життя. Київ : Укр. нац. асоц. адвокатів, 2018. 83 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/1259d4263dac852ef056_file.pdf (дата звернення: 28.10.2025).

44. Етичний кодекс лікаря України : прийнятий Всеукраїнським з'їздом лікарських організацій та Х з'їздом Всеукраїнського лікарського товариства (БУЛТ) в м. Євпаторії 27.09.2009. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001748-09#Text> (дата звернення: 10.10.2025).

45. Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія). Україна. Юридичний висновок (amicus curiae) щодо Альтернативної (невійськової) служби. Прийнятий Венеційською комісією на 142-му пленарному засіданні (Венеція, 14–15 берез. 2025 р.). URL: <https://friends.org.ua/wp-content/uploads/2025/04/Venice-CDL-AD-2025-006-Ukr.pdf> (дата звернення: 22.07.2025).

46. Єленський В. Між релігійною свободою і національною безпекою. Документ ОБСЄ «Свобода релігії або переконань та безпека» в західному, російському та українському контекстах. *Релігійна свобода*. 2020. № 25. С. 21–32. URL: https://uars.info/index.php/rs/issue/view/2020_25/PDF (дата звернення: 15.10.2023).

47. Женевська декларація Всесвітньої Медичної Асоціації (1948 р.). URL: <https://www.wma.net/wp-content/uploads/2019/02/DoG-Ukrainian.pdf> (дата звернення: 05.10.2024).

48. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. 15 груд. № 93. С. 3103.

49. Загальна теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів / кол. авт. ; за ред. проф. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2023 596 с.

50. Заклучний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсинський заклучний акт) : міжнар. док. від 01.08.1975. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055 (дата звернення: 07.11.2024).

51. Захист свободи думки, совісті та релігії в умовах воєнного часу: у Києві відбувся круглий стіл, присвячений альтернативній службі, 7 листопада 2025. *Офіс Ради Європи в Україні*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/protecting-freedom-of-thought-conscience-and-religion-during-wartime-roundtable-on-alternative-service-held-in-kyiv> (дата звернення: 15.12.2025).

52. Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні станом на 1 січня 2025 року (за інформацією обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій). *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1IvDK_Vn_OEscqT8KYHNKnUhGl2KUHNc_gH/edit?gid=235354372#gid=235354372 (дата звернення: 15.11.2024).

53. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2025 року (за інформацією обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій). *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1GBcBU38ow83NQaMPzXTO5pE2teGqwPtH/edit?pli=1&gid=1760660149#gid=1760660149> (дата звернення: 15.11.2024).

54. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 року (за інформацією обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій). *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1vcq1ulAaH8jEOY6HcJyq0GTmDo3SEW6F/edit?gid=1651907408#gid=1651907408> (дата звернення: 15.11.2024).

55. Здреник І. В., Шишко В. В., Повалена М. В. Імплементація міжнародного досвіду забезпечення релігійної свободи в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Сер. юридична. 2023. № 2. С. 3–9. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5644/1/1.pdf> (дата звернення: 15.10.2025).

56. Зеленко І. П. Спеціальні методи дослідження державно-правових явищ: сучасний погляд. *Наукові записки*. Сер. : Право. 2022. Вип. 13. С. 9–14. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/196> (дата звернення: 22.06.2025).
57. Калінюк Н. Відмова від медичного втручання: баланс права пацієнта та обов'язку лікаря рятувати життя. *Медична академія*. 2020. 29 груд. URL: <https://www.tdmu.edu.ua/medychna-akademija/відмова-від-медичного-втручання-бала/> (дата звернення: 28.10.2025).
58. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
59. Кельзен Г. Чисте правознавство: з додатком: проблеми справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
60. Кельман М. С., Ярмол Л. В., Коваль І. М. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник (Імітаційно-схематична форма науково-пізнавальної діяльності). Тернопіль : ТЗВО «Тернограф», 2021. 204 с.
61. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.
62. Кириченко Ю. В. Конституційні обов'язки української держави: загальна характеристика. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 31–37.
63. Ключова тема 1 – Стаття 9 Носіння релігійних символів у громадських місцях. Підготовлено Секретаріатом Європейського суду з прав людини (Останнє оновлення: 29.02.2024). URL: <https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/wearing-of-religious-symbols-in-public-areas-ukr> (дата звернення: 19.07.2025).
64. Ковбан А. В. Конституційно-правова регламентація права людини на свободу світогляду та віросповідання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2010. 19 с.
65. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 24.11.2025).

66. Кодекс канонів Східних Церков (18.10.1990). *Бюлетень Канцелярії ЛА* УГКЦ. URL: <https://www.ugccla.lviv.ua/%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%80%D0%B8/%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81> (дата звернення: 23.07.2025).
67. Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (НБСС, 03.12.1994). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_116#Text (дата звернення: 20.05.2025).
68. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон від 07.12.1984 № 8073-X. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
69. Кодекс цивільного захисту України : від 02.10.2012. № 5403-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 17.09.2025).
70. Козак Д. Що таке бая в ісламі? *Покрокова відповідь : журнал*. URL: <https://dina.kozak.cx.ua/maysternist/shho-take-baya-v-islami.html> (дата звернення: 17.10.2025).
71. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
72. Колиба М. М. Свобода віросповідання: філософсько-правовий вимір : дис. ... д-ра філософії : 081. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 248 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3676?mode=full> (дата звернення: 17.04.2025).
73. Колодій А. М. Методологія наукових досліджень у конституційному праві України. Методологія проведення галузевих юридичних досліджень : монографія / Київ. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Гельветика, 2022. С. 89–112. URL: <https://ccu.gov.ua/library/metodologiya-naukovyh-doslidzhen-u-konstytuciynomu-pravi-ukrayiny> (дата звернення: 22.06.2025).

74. Колодний А., Филипович Л. Свобода релігії в Україні: виклики в часи російсько-української війни. *Філософська думка*. 2023. № 1. С. 111–130.

75. Колотило Я. Альтернативна (невійськова) служба в Республіці Корея: правове регулювання, виклики та перспективи. *Наукові перспективи*. 2025. № 3(57). С. 263–277. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3\(57\)-263-277](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-263-277) (дата звернення: 18.10.2025).

76. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 07.11.2024).

77. Конституційна скарга до Конституційного Суду України громадянина Алексеєнко В. В. (вх. № 18/132 від 22.04.2025). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/18_1322025.pdf (дата звернення: 18.12.2025).

78. Конституційна скарга до Конституційного Суду України громадянина С. В. Іванущенка № 18/232 від 26.06.2025. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/18_232_2025.pdf (дата звернення: 22.06.2025).

79. Конституційне право України: підручник / кол. авт.: Берназюк І. М., Берназюк Я. О., Бисага Ю. М. та ін. 11-те вид. Ужгород: РІК-У, 2023. 536 с.

80. Конституційні скарги трьох сумлінних відмовників розглянуть разом. *Вільні цивільні. Вісник миру і сумлінної відмови*. 2025. 17 жовт. URL: <https://www.civilni.media/448/> (дата звернення: 22.12.2025).

81. Конституція (Основний закон) Естонської Республіки від 28.06.1992. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/UKR_Eesti_Vabariigi_pohiseadus.pdf (дата звернення: 12.05.2025).

82. Конституція Республіки Словенія від 23.12.1991. URL: <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html> (дата звернення: 29.05.2025).

83. Конституція Сполучених Штатів Америки 1787 р. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm#%D1%81%D1%82%D1%82 (дата звернення: 10.05.2024).

84. Конституція Сполучених Штатів Америки : посібник для всіх / Д. П. Каррі, пер. з англ. О. М. Мокровольського. Київ : Веселка, 1993. 192 с.

85. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.12.2022).

86. Корінець І. Т. Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні : дис. ... д-ра філософії / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2024. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/> (дата звернення: 17.04.2025).

87. Котилко Я. Правове регулювання альтернативної (невійськової) служби у Швейцарії: досвід для України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Сер. : Державне управління. 2025. Т. 21, № 1. С. 54–61. URL: <https://gov.bulletin.knu.ua/uk/article/view/3910/URL> (дата звернення: 18.10.2025).

88. Кравцова М. О. Адміністративно-правове регулювання релігійних правовідносин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Кривавий Ріг, 2020. 235 с. URL: https://uacademic.info/download/file/0420U102242/Kravcova_dis.doc (дата звернення: 18.10.2025).

89. Кравцова М. О., Дацюк Т. К., Філіпенко О. І. Правові гарантії свободи совісті та віросповідання в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. С. 3–9. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2021/3.pdf (дата звернення: 14.08.2025).

90. Кравчук О. О., Остащук І. Б. Конституційне право і ритуал: присяги Чарльза III. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 94–100. URL: http://lsej.org.ua/4_2023/21.pdf (дата звернення: 10.08.2024).

91. Кравчук О., Остащук І. Присяги в Стародавньому Римі. *Вісник Львівського університету*. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2024. Вип. 52. С. 146–155. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.16> (дата звернення: 14.08.2025).
92. Кравчук О., Остащук І. Судові присяги як складник судової символіки. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 7–19. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.2076> (дата звернення: 14.08.2025).
93. Кравчук О. О., Остащук І. Б. Військова присяга в Україні. *Zeszyt Naukowy Prac Ukrainoznawczych*. URL: [file:///C:/Users/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%8F/Downloads/Zeszyt-Naukowy-nr-10_-115-134%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%8F/Downloads/Zeszyt-Naukowy-nr-10_-115-134%20(1).pdf) (дата звернення: 24.11.2025).
94. Кравчук О. О., Остащук І. Б. Присяга судді – посадова присяга та судовий символ. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. С. 85–92.
95. Кремова Д. С. Присяга в службовому праві України та зарубіжних країн (на прикладі Угорщини, Німеччини, Чехії). *Держава та регіони*. Сер.: Право. 2021. № 1(71). С. 178–182. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2021/31.pdf (дата звернення: 14.08.2025).
96. Кремова Д. С. Присяга у службовому праві України: історико-правові та теоретико-правові засади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 21–24. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/5.pdf (дата звернення: 24.11.2025).
97. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 22.05.2024).
98. Кримінальний процесуальний кодекс України Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 23.11.2025).

99. Курок О. І., Зінченко В. П., Лівінський О. М., Гридякін В. О. *Методологія і методи наукових досліджень : навч. посіб.* Глухів, 2024. 216 с. URL: <https://repository.gnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/af4fa4f8-28c8-4d3d-9a96-cc33205330be/content> (дата звернення: 22.06.2025).
100. Кучера Т. М. *Релігієзнавство : навч. посіб.* Київ : КНЕУ, 2016. 95 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197270159.pdf> (дата звернення: 07.11.2024).
101. Легеза Є. О. Адміністративно-правовий аспект реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в Україні під час мобілізаційної підготовки та мобілізації. *Молодий вчений*. 2015. № 4(19), ч. 2. С. 121–124. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/4/65.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).
102. Лернер Н. Релігійні права людини на основі документів ООН. *Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти : у 2 т.* Львів : Свічадо, 2001. Т. 2. С. 117–179.
103. Литвиненко А. Право пацієнта на відмову від медичних втручань (у цій справі – переливання крові) на підставі релігійних переконань. *Вища школа адвокатури НААУ*. 2022. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/pravo-patsiyenta-na-vidmovu-vid-medychnyh-vtruchan-u-tsiy-spravi-perelyvannya-krovi-na-pidstavi-religijnyh-perekonan> (дата звернення: 18.10.2025).
104. Лубська М. В. Релігієзнавчо-правовий аналіз змісту та реалізації принципу свободи совісті й віросповідання в Україні : автореф. дис. ... канд. філос. Наук : 09.00.11 / Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2002. 20 с.
105. Лук'янченко С. О. Свобода совісті та свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 319–324. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/66/58> (дата звернення: 15.04.2025).
106. Майданевич Л. Релігієзнавча експертиза: сутність і її особливості. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 59. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/820af7c9-ef0e-4e74-a32e-62ecd60eaf9d/content> (дата звернення: 18.06.2025).

107. Малишко В. М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2005. 18 с.

108. Марич Н. І. Поняття, значення, елементи свободи віросповідання. *Річні підсумки під час війни, роздуми вголос про майбутнє та святкові побажання для України і світу* : матер. міжнар. правової школи, м. Ужгород, 27 груд. 2024 р. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2024. С. 50–57.

109. Марич Н. І. Право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою: стан, проблеми реалізації в Україні в умовах війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. частина 1. С. 77–84. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/14.pdf> (дата звернення: 18.11.2025).

110. Марич Н. І. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2025. Вип. 90. ч. 1. С. 107–116. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/17.pdf> (дата звернення: 18.11.2025).

111. Марич Н. І. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: юридичне забезпечення в Україні в умовах війни. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : зб. матер. Другої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20 трав. 2022 р.) / НУ «Львівська політехніка» ; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів : Галицька видавнича спілка, 2022. С. 202–204.

112. Марич Н. І. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини як складник свободи віросповідання. *Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні* : зб. матер. учасн. Шостої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22 листоп. 2024 р.) / НУ «Львівська політехніка» ; упоряд. О. І. Баскакова. Львів : ТОВ «4ФЕМІЛІ», 2024. С. 158–161.

113. Марич Н. І. Правове регулювання проходження альтернативної служби в Україні: стан, проблеми, пропозиції щодо удосконалення.

Незалежність України: права людини та національна безпека : зб. матер. Четвертої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 12 квіт. 2024 р.) / НУ «Львівська політехніка»; упоряд. проф. Л. В. Ярмол, Я. С. Олійник. Київ : КНТ, 2024. С. 167–171.

114. Марич Н. І. Реалізація юридичних обов'язків громадянами України з огляду на релігійні чи інші переконання. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : зб. матер. П'ятої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 4 квіт. 2025 р.) / за ред. проф. В. Б. Ковальчука, проф. Л. В. Ярмол ; Навч.-наук. ін-т права, психології та інноваційної освіти НУ «Львівська політехніка». Львів ; Острог : ТОВ «4ФЕМІЛІ», 2025. С. 184–186.

115. Марич Н. І. Свобода віросповідання та право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2024. Вип. 86, ч. 1. С. 226–232. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/86-part-1.pdf> (дата звернення: 18.12.2024).

116. Марич Н. Право людини на заміну виконання окремих юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я, несумісних з її релігійними чи іншими переконаннями. *Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні* : зб. матер. Сьомої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 листоп. 2025 р.) / НУ «Львівська політехніка»; упоряд. проф. Ковальчук В. Б., Баскакова О. І. Острог : ТОВ «4ФЕМІЛІ», 2025. С. 146–147.

117. Марич Н. Право на заміну військової служби альтернативною службою: міжнародні та національні аспекти. *Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди Дня державної служби (м. Харків, 19 черв. 2025 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2025. С. 123–127. <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyky-naukovyh-konferenczij/>

118. Марич Н. Юридичне забезпечення в Україні права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими

переконаннями людини. *Управління ЄС та післявоєнні трансформації України*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23 жовт. 2025 р.) / НУ «Львівська політехніка»; упоряд. проф. В. Б. Ковальчук, проф. Б. Б. Мельниченко. Львів : БОНА, 2025. С. 116–118.

119. Маськовіта М. М. Теоретико-правовий аналіз поняття «присяга». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 167–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_825_29 (дата звернення: 23.07.2025).

120. Мельничук О. П. Відносини держави і церкви (адміністративно-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Запорізь. нац. ун-т. Запоріжжя, 2021. 378 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/aref/07_2021/melnychuk_avtoreferat.pdf (дата звернення: 17.04.2025).

121. Митровка Я. В. Альтернативна (невійськова) служба в Україні та Чеській Республіці: порівняльне дослідження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер.: Право. 2025. Т. 3, № 89. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/4-3.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).

122. Митрофанов І. І. Окремі аспекти реалізації кримінальної відповідальності за ухилення від призову на військову службу. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2015. Вип. 2. С. 187–193. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vkdpu_2015_2_32 (дата звернення: 22.06.2025).

123. Михайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В. Криза методології сучасних юридичних досліджень. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер.: Право. 2021. Вип. 65. С. 26–30. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/10/6.pdf> (дата звернення: 22.06.2025).

124. Міжнародний кодекс медичної етики. Прийнятий 3-ю Генеральною Асамблеєю Всесвітньої Медичної Асоціації (Женева, 1949 р.). *Медичне право*. 2010. № 5(I). С. 94–95. URL: https://medicallaw.org.ua/uploads/media/Mijn_Stand_3.pdf (дата звернення: 27.09.2025).

125. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнар. док. від 16.12.1966 / ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.11.2024).

126. Міл Джон Стюарт. Про свободу : есе / пер. з англ. Київ : Основи, 2001. С. 86–105. URL: <http://litopys.org.ua/mill/mill04.htm> (дата звернення: 20.07.2025).

127. Мохончук Б., Ковтуненко О. Альтернативна служба, міркування совісті, міжнародні стандарти: проблеми України. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 1. С. 44–59. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2025-1/pdfs/5-bohdan-mokhonchuk-oleksandra-kovtunenکو-alternatyvna-sluzhba-mirkuvan-sovisti-mizhnarodni-standarty-sudova-praktyka-problemy.pdf> (дата звернення: 10.09.2025).

128. Найдюк Н. Зброя суперечить релігійним переконанням: чи можуть віряни в Україні обрати альтернативну службу замість мобілізації. *Суспільне Чернігів*. 2025. 9 серп. URL: <https://suspilne.media/chnihiv/1085289-zbroa-superecit-religijnim-perekonannam-ci-mozut-virani-v-ukraini-obrati-alternativnu-sluzbu-zamist-mobilizacii/> (дата звернення: 22.06.2025).

129. Начальник Львівського обласного ТЦК повідомив, як відбувається призов громадян, віросповідання яких не допускає користування зброєю. *Varta1*. 2024. 30 січ. URL: https://varta1.com.ua/news/nachalnik-lvivskogo-oblasnogo-tck-povidomiv-yak-vidbuvaetsya-prizov-gromadyan-virospovidannya-yakih-ne-dopuskaie-koristuvannya-zbroieyu_376309.html (дата звернення: 22.07.2025).

130. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпущко. Київ : Аконіт, 1998. Т. 3 : Обє–Роб. 927 с.

131. Олійник Я. С. Межі реалізації права на свободу світогляду в контексті захисту національної безпеки та громадського порядку. *Академічні візії*. 2025. Вип. 46. С. 1–11. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/2580/2438> (дата звернення: 10.01.2026).

132. Олійник Я. С. Роль та значення принципу секуляризму у формуванні законодавства щодо заміни юридичних обов'язків. *Академічні візії*. 2025. Вип. 39. С. 1–10. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/2579/2437> (дата звернення: 11.01.2026).

133. Олійник Я. С. Юридична природа обов'язків перед державою у світлі конституційного принципу відокремлення релігії від владних інститутів. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Сер. економічна. Сер. юридична. 2025. Вип. 46. С. 631–638. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1886/1667> (дата звернення: 15.01.2026).

134. Омбудсман України працюючи у Вашингтоні, виступив на Міжнародному саміті релігійної свободи, присвяченому тематиці «Порушення свободи віросповідання в зонах війни та конфлікту». *Офіц. вебсайт Омбудсмана України*. 2024. 1 лют. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-ukrayini-pracyuyuchi-u-vashingtoni-vistupiv-na-mizhnarodnomu-samiti-religijnoyi-svobodi-prisvyachenomu-tematici-porushennya-svobodi-virospovidannya-v-zonah-vijni-ta-konfliktu (дата звернення: 08.07.2024).

135. Онищук І. Релігійна свобода та верховенство права в Україні під час війни. *Право та суспільство*. 2024. Т. 9. С. 125–133. URL: <file:///C:/Users/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%8F/Downloads/ihorkozych,+2024.09.onyshchuk.pdf> (дата звернення: 08.08.2025).

136. Оржинська Е. Стан сучасної класифікації методів науки. *Право і суспільство*. 2018. № 2, ч. 3. С. 19–22.

137. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 22.06.2025).

138. Пайда Ю. Права людини і релігійна свобода в умовах діалогового характеру правової культури : монографія. Харків : ХНУВС, 2018. 364 с.

139. Пайда Ю. Ю. Права людини й релігійна свобода в системі міжнародних гуманітарних стандартів. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2(67). С. 30–37.

140. Паризька хартія для нової Європи : міжнар. док. від 21.11.1990 / ОБСЄ. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/995_058 (дата звернення: 10.11.2024).

141. Перелік видів діяльності, якими можуть займатися громадяни, що проходять альтернативну (невійськову) службу, затвердж. Постановою Кабінету Міністрів України від 31.12.2004 № 1795. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1795-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.06.2025).

142. Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затвердж. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.06.2025).

143. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка» 2009. 264 с.

144. Пивоварова Н. П. Проблема інтерпретації та операціоналізації термінів «релігія», «віра», «релігійність»: огляд наукових підходів. *Український соціум*. 2014. № 1(48). С. 44–55.

145. Пирого І. С., Белова М. В., Фрідманська Ф. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2025. Вип. 87, ч. 1. С. 173–178.

146. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 23.07.2025).

147. Позднякова Н., Мюллер М. Де в Європі заборонено носити паранджу. *DW*. 2020. 14 лип. URL: <https://www.dw.com/uk/де-в-європі-заборонено-носити-паранджу/a-44912709> (дата звернення: 26.07.2025).

148. Полешко А. В. Релігійна свобода: сучасний зміст і місце в системі прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2024. Вип. 85, ч. 1. С. 237–241. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.33> (дата звернення: 17.11.2024).

149. Поліція почала близько 800 кримінальних проваджень за фактом підробки COVID-документів – МОЗ. *Радіо Свобода*. 2021. 22 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-covid-pidrobka-sertyfikativ/31524594.html> (дата звернення: 01.11.2023).

150. Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затвердж. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.06.2025).

151. Положення про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків, затвердж. наказом Міністерства фінансів України від 29.09.2017 № 822. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-17#Text> (дата звернення: 20.07.2025).

152. Попов А. А., Дацюк-Томчук М. Б., Вишковська В. І. Декілька міркувань щодо свободи совісті та релігії. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер. : Право. 2024. № 27. С. 121–132. URL: <https://visnyk.mu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/160/156> (дата звернення: 12.10.2025).

153. Попович М. В. Філософія свободи / упоряд. : Л. Ф. Артюх, Н. Б. Вяткіна ; передмова Н. Б. Вяткіної. Харків : Фоліо, 2018. 524 с.

154. Попович Т. П. Обов'язок згідно вчення Г. В. Ф. Гегеля. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2022. Вип. 74, ч. 1. С. 35–40.

155. Попович Т. П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 43–47.

156. Попович Т. П. Природа обов'язку у поглядах Дж. Ст. Мілля та Дж. Остіна. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2022. Вип. 73, ч. 1. С. 31–36.

157. Постанова Верховного Суду від 10.03.2021 у справі № 331/5291/19 (провадження № 61-17335св20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95642825> (дата звернення: 20.12.2025).

158. Постанова Верховного Суду від 20.03.2018 у справі № 337/3087/17. *LigaZakon*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/c021118?utm_source=buh.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=cons12 (дата звернення: 22.11.2025).

159. Постанова Верховного Суду України від 17.04.2019 у справі № 682/1692/17 (провадження № 61-8263св18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=81652333> (дата звернення: 20.11.2025).

160. Постанова Верховного суду від 27.10.2025 у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131495382> (дата звернення: 28.12.2025).

161. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15.04.2025 у справі № 573/406/2 (провадження № 51-317км25). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863> (дата звернення: 22.10.2025).

162. Право людини на медичну допомогу та свобода. *Національна Асоціація Адвокатів України*. 2019. 2 черв. URL:

<https://medcom.unba.org.ua/publications/publications/print/4397-pravo-lyudini-na-medichnu-dopomogu-ta-svoboda.html> (дата звернення: 28.10.2025).

163. Предко О. І. Психологія релігії : підручник. Київ : Академвидав, 2008. 344 с.

164. Прем'єр-міністр провів зустріч із членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. *Урядовий портал*. 2025. 11 черв. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/premier-ministr-proviv-zustrich-iz-chlenamy-vseukrainskoi-rady-tserkov-i-relihiinykh-orhanizatsii> (дата звернення: 22.06.2025).

165. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 22.11.2025).

166. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII (у ред. Закону від 18.02.1999). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення: 20.02.2025).

167. Про військовий обов'язок та військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII (у ред. Закону від 04.04.2006 № 38). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 19.05.2025).

168. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 30.11.2025)

169. Про затвердження Переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 04.10.2021 № 2153 (зареєстр. в Міністерстві юстиції України 07.10.2021 за № 1306/36928). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-21#Text> (дата звернення: 15.10.2023).

170. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України від 20.08.2024 № 3894-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20%23Text> (дата звернення: 07.10.2025).

171. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 № 1645-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14> (дата звернення: 07.10.2025).

172. Про зупинення дії наказу Міністерства охорони здоров'я України від 04.10.2021 № 2153 : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 25.02.2022 № 380. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0256-22#Text> (дата звернення: 12.02.2024).

173. Про Клятву лікаря : Указ Президента України від 15.06.1992 № 349. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/349/92> (дата звернення: 30.04.2025).

174. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 22.11.2025).

175. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII (у ред. Закону від 02.03.2005). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-1> (дата звернення: 17.11.2024).

176. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/find?text=%EF%F0%E8%F1%FF%E3%E0#Text> (дата звернення: 22.10.2025).

177. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 22.03.2025).

178. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 22.10.2023).

179. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 08.11.2024).

180. Про Службу військового капеланства: Закон України від 30.11.2021 № 1915-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звернення: 09.11.2024).

181. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 14.09.2025).

182. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19?new=1&find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%8F%D0%B3%D0%B0#Text> (дата звернення: 22.10.2025).

183. Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу (проект народного депутата Г. Мазурашу зареєстровано 24.07.2024, надано 29.07.2024). URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641> (дата звернення: 20.06.2025).

184. Пророк Н. В., Царенко Л. Г., Бойко С. Т. Релігія як ціннісно-смісловий ресурс у ситуації війни. *Наукові записки*. Сер.: Психологія. 2025. № 1. С. 129–135.

185. Рабінович П. Право людини на свободу віровизнання та проблеми його державного забезпечення. *Свобода віросповідання. Церква і держава в*

Україні : матер. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 28–30 верес. 1994 р.). Київ : Право, 1996. С. 179–183.

186. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

187. Рабінович П. М. Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 108–114.

188. Рабінович С. Заміна виконання військового обов’язку альтернативною (невійськовою) службою як позитивне зобов’язання держави в умовах воєнного стану: pro et contra. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 2. С. 45–76. URL: <https://share.google/ZaRvRM1DYMarazstI> (дата звернення: 18.11.2025).

189. Регламент Європейського суду з прав людини від 04.11.1998. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_067?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%8F%D0%B3%D0%B0#w1_2 (дата звернення: 18.11.2025).

190. Релігійний чинник у міжнародних відносинах : навч. посіб. / М. М. Палінчак, Р. Кухарчик, Д. М. Стебляк, В. В. Пупена. Ужгород : Ліра, 2020. 240 с.

191. Релігійні переконання та військовий обов’язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д. Б. *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України*. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-obovyazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynoyu> (дата звернення: 21.06.2025).

192. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бускаріні та інші проти Сан-Марино» від 18.02.1999. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_364#Tex (дата звернення: 18.10.2025).

193. Рішення Іллічівського міського суду Одеської області № 102704295 від 21.01.2022. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/102704295/> (дата звернення: 20.11.2025).

194. Ролз Джон. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.

195. Рудницька У. Б. Свобода людини та її світоглядне сприйняття: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 16 с.

196. Саган О. Н. Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку. Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23.06.2023 / за матер. засідання підготувала О. О. Мележик. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 8. С. 84–90. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/670/632> (дата звернення: 21.07.2024).

197. Самофал М. М. Відмова від медичного втручання при наданні медичних послуг дітям: проблеми законодавства і практики. *Актуальні проблеми політики*. Одеса : Фенікс, 2012. С. 317–324. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/53b1890a-15b1-4be6-a208-8b3e55bb84ec> (дата звернення: 21.07.2025).

198. Свида О. Г. Інститут присяги адвоката: окремі аспекти. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє* : матер. IX Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 листоп. 2019 р.) /редкол. : Н. М. Бакаянова та ін. Одеса : Фенікс, 2019. С. 66–68. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/993d193d-b117-4b67-8e28-9aea74036287> (дата звернення: 23.10.2025).

199. Свобода віросповідання та право на альтернативну службу: суддя ВС поділився думками під час тематичного круглого столу. *Офіц. Вебсайт судової влади України*. 2025. 11 листоп. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1913442/> (дата звернення: 23.11.2025).

200. Свобода релігії чи переконань та безпека: посібник із питань політики / Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. 2023. 79 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/a/538080.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

201. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2004. 21 с.

202. Сердюк І. Методологія дослідження правових актів: поняття та її структура. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Сер. : Право. 2022. Вип. 4. С. 110–123. URL: <https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/989> (дата звернення: 22.06.2025).

203. Серебро М. В. Постнекласичні тенденції в методології юриспруденції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. : Право. 2019. Вип. 55, т. 1. С. 54–58. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/214b71a4-56f2-4602-9789-4c694a0c4765/content> (дата звернення: 22.06.2025).

204. Сорокун В. М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2009. 20 с.

205. Стеценко С. Г., Стеценко В. Ю., Сенюта І. Я. Медичне право України : підручник. Київ : Правова єдність, Всеукр. асоц. видавців, 2008. 274 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2012/medpravo2008.pdf (дата звернення: 20.06.2023).

206. Суд визнав право на відмову від військової служби за релігійними переконаннями. *RISU*. 2024. 26 січ. URL: https://risu.ua/pressluzhba-upc-mp-poshirila-video-udaru-raketi-yaka-poshkodila-sobor-v-harkovi_n145740 (дата звернення: 14.06.2025).

207. Тячівський районний суд Закарпатської області виправдав чоловіка від звинувачень в ухиленні призову на військову службу під час мобілізації. *Varta1*. 2023. 23 берез. URL: https://varta1.com.ua/news/na-zakarpatti-sud-vipravdav-svidka-iegovi-vid-zvinuvachen-v-uhilenni-vid-mobilizaciyi_362707.html (дата звернення: 12.03.2024).

208. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 04.05.2024).

209. Уповноважений: будь-яке обмеження у правах осіб, які не вакцинувалися, є неприпустимою і прямо порушує норми Конституції. URL: <https://ombudsman.gov.ua/ua/pr/bud-yake-obmezhennya-u-pravah-os%D1%96b,-yak%D1%96-ne-vakczinuvalisya,-porushu%D1%94-normi-konstitucz%D1%96%D1%97/> (дата звернення: 01.03.2023).

210. Ухвала Другого сенату Конституційного Суду України від 15.10.2025 № 10-уп(П)/2025. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010u710-25#Text> (дата звернення: 22.06.2025).

211. Федеральне положення про адвокатуру від 01.08.1959 (зі змінами від 10.10.2013). *Федеральний вісник законів*. Ч 1. Ст. 3786. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/bundesrechtsanwaltsordnung-ukr.pdf> (дата звернення: 23.07.2025).

212. Федоренко В. Л. Інститут присяги в конституційному праві: генезис, зміст і перспектив розвитку. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 16–24. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/3_2021/5.pdf (дата звернення: 23.03.2025).

213. Фисун Ю. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту релігійної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т законодавства ВРУ. Київ, 2005. 17 с.

214. Філософія : словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.

215. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол. : В. І. Шинкарук (голова редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмуратов, П. Ф. Йолон та ін. Київ : Абрис, 2002. 744 с.

216. Фокін Я. Ф. Судові експертизи при розслідуванні ухилень від проходження військової строкової служби та мобілізації. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 4–5(8–9). С. 269–274.

217. Фоміна Л. О. Право на одяг у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. : Право. 2025. Вип. 89, ч. 4. С. 246–250.

218. Цветкова Ю. В. Свобода віросповідання: поняття та співвідношення з іншими правами людини у державах західної традиції права. *Публічне право*. 2019. № 3(35). С. 16–21. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/35/pdf/pp-2019-35-02.pdf> (дата звернення: 15.10.2024).

219. Цебенко С. Б. Зміст та обсяг права на свободу віросповідання у практиці Європейського суду з прав людини: окремі аспекти. *Наука і техніка сьогодні*. Сер. «Право». 2024. № 1(29). С. 256–266. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/download/8727/8774/8773> (дата звернення: 15.10.2025).

220. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.10.2025).

221. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 24.11.2025).

222. Чому віцепрем'єр США склав присягу на Біблії своєї бабусі. *CREDO*. 2025. 23 січ. URL: <https://credo.pro/2025/01/377542> (дата звернення: 24.01.2025).

223. Чорнописька В. Особливості порушення права на свободу релігії в умовах війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер. : «Юридичні науки». 2022. № 3(35). С. 106–112. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/volume-9-number-335-2022/osoblyvosti-porushennya-prava-na-svobodu-religiyi-v-umovah> (дата звернення: 08.07.2024).

224. Чорнописька В. Система ознак адміністративно-правових гарантій діяльності релігійних організацій в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер. : «Юридичні науки». 2021. № 4(32). С. 68–75. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2021/dec/25917/13.pdf> (дата звернення: 12.10.2024).

225. Чорнописька В. З. Адміністративно-правові гарантії діяльності релігійних організацій в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / НУ «Львівська політехніка». Львів, 2021. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/dissertation/10327/disertaciyna-robota-na-zdobuttya-naukovogo-stupenya-doktora-yuridichnikh-nauk-chornopiski-vz.pdf> (дата звернення: 12.11.2024).

226. Чорнописька В. З. Система адміністративно-правових гарантій діяльності релігійних організацій в Україні: сучасний стан та шляхи удосконалення : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2020. 424 с.

227. Чукаєва В. Конституційна реформа та механізм реалізації прав та свобод людини і громадянина України. *Юридичний вісник*. 2025. № 2. С. 125–132. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2025/15.pdf (дата звернення: 18.07.2025).

228. Шопіна І. М. Альтернативна (невійськова) служба в Естонії: досвід для вдосконалення національної безпеки України. *Економіка, управління та адміністрування*. 2025. № 2 (112). С. 101–108. URL: <https://ema.ztu.edu.ua/article/view/335686> (дата звернення: 18.09.2025).

229. Шукалович А. М. Філософія : навч.-метод. посіб. Львів : Растр-7, 2022. 194 с.

230. Щирба М. Ю. Правовий статус пацієнтів: теоретико-правове дослідження : монографія. Луцьк : Волиньполіграф, 2019. 492 с.

231. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2021 році. *Офіц. вебсайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/2/7/5/3/2/ESOE5aAeExRLua1o4Q8Mz9yP4SJ3YybgyRUjX8Ut.pdf> (дата звернення: 08.07.2023).

232. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. *Офіц. вебсайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf> (дата звернення: 08.07.2024).

233. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. *Офіц. вебсайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf> (дата звернення: 08.07.2023).

234. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. *Офіц. вебсайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Щорічна_доповідь_Уповноваженого_2024_році.pdf (дата звернення: 08.07.2025).

235. Юдін О. Вакцинація: до та після рішення Верховного Суду. *Український медичний часопис*. 2019. 5 черв. С. 1–2. URL: <https://api.umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/2019/06/Vaccination.pdf> (дата звернення: 20.11.2025).

236. Ярмол Л. В., Вандьо С. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. № 825. С. 252–257. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4910/yarmolvandyo.pdf> (дата звернення: 08.06.2023).

237. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: соціально-філософські і законодавчі аспекти. *Філософські пошуки*. Львів – Одеса, 1997. Вип. I-II. С. 157–162.

238. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) [та ін.]. (Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 8). Львів, 2006. 192 с.

239. Ярмол Л. Свобода віросповідання в умовах війни в Україні. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: зб. матер. Четвертої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 12 квіт. 2024 р.) / НУ «Львівська політехніка»; упоряд. проф. Л. В. Ярмол, Я. С. Олійник. Київ: КНТ, 2024. С. 58–61.

240. Ярмол Л. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 19 с.

241. Ярмол Л., Вандьо С. Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою: юридичне забезпечення в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 40–44. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/10.pdf (дата звернення: 14.06.2023).

242. A rally in the northern Greek city of Thessaloniki to protest new IDs draws 5,000 people. *Associated Press*. URL: <https://apnews.com/article/thessaloniki-identity-cards-protest-orthodox-church-18976f1b4c4bd4d99b76591b26f435c1> (date of application: 25.11.2025).

243. Act on assignment to and performance of alternative service № 16851, Dec. 31. 2019. Amended by Act № 18001, Apr. 13, 2021; Act № 19404, May 16, 2023. URL:

https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=62987&key=13&type=part&utm (date of application: 18.05.2025).

244. Affaire «Erçep c. Turquie» (Requête no. 43965/04, 22 novembre 2011). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-107532> (date of application: 18.04.2024).

245. Amnesty International. The right to conscientious objection to military service in Europe. 1997. URL: <https://www.amnesty.org/es/wp-content/uploads/2021/06/eur010041997en.pdf> (date of application: 10.05.2024).

246. Annual Report 2023 of the European Court of Human Rights, Council of Europe. Strasbourg : Registry of the European Court of Human Rights, 2024. 128 p. URL: <https://immigrazione.it/docs/2024/echr-annual-report-2023.pdf> (date of application: 09.06.2024).

247. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: 12 noyabr, 1995-ciil dəyişikliklərlə. URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/constitution> (date of application: 12.12.2025).

248. Bayatyan v. Armenia (Application № 23459/03), ECHR decision 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-105611> (date of application: 20.05.2025).

249. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Bundes-Verfassungsgesetz, Fassung vom 10.11.1920. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138> (date of application: 22.05.2025).

250. Case of «Tsaturyan v. Armenia» (Application no. 37821/03), ECHR decision 10 January 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-108504> (date of application: 20.05.2025).

251. Case of «Bukharatyan v. Armenia» (Application no. 37819/03), ECHR decision 10 January 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-108502> (date of application: 24.05.2025).

252. Case of «Pindo Mulla v. Spain» (Application no. 15541/20), ECHR decision 17 September 2024. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-236065%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-236065%22]}) (date of application: 26.05.2025).

253. Case of «Stefanov v. Bulgaria» (Application no. 32438/96), ECHR decision 3 May 2001. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-59448%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59448%22]}) (date of application: 27.05.2025).

254. Case of «Ülke v. Turkey» (Application no. 39437/98), ECHR decision 24 January 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-72146> (date of application: 10.06.2025).

255. Charles Preston «List of religious populations». Britannica editors. 2025. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2025/06/09/how-the-global-religious-landscape-changed-from-2010-to-2020/> (date of application 22.12.2025)/

256. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000). URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj (date of application: 04.05.2024).

257. Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-operation in Europe, Held on the Basis of the Provisions of the Final Act Relating to the Follow-up to the Conference. Vienna, 1989. OSCE. URL: <https://www.osce.org/mc/40881> (date of application: 13.12.2025).

258. Conscience and Peace Tax International. Switzerland case: discrimination in alternative civilian service. CPTI. 1997. URL: https://www.humanrights.ch/cms/upload/pdf/091009_PaktII_NGO_CPTI_Switzerland97.pdf (date of application: 21.12.2025).

259. Conscience: Taxes for Peace Not War – We are a UK-based campaigning organisation dedicated to creating a country where taxes are used to nurture peace, not pay for war. <https://www.conscienceonline.org.uk/>

260. Constitución Española, 1978. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16338> (date of application: 22.03.2024).

261. Constituição da República Portuguesa (1976). URL: <https://www.parlamento.pt/Legislacao/PAGINAS/CONSTITUICAOREPUBLICAPORTUGUESA.ASPX> (date of application: 12.05.2025).

262. Constitution of Austria of 1920. URL: <https://codices.coe.int/codices/documents/constitution/84E94F43-4E65-4968-9FCC-84C8C02A3B3F#a84e94f43-4e65-4968-9fcc-84c8c02a3b3f> (date of application: 05.12.2025).

263. Constitution of Germany of 1949. Basic Law for the Federal Republic of Germany in the revised version, as last amended by the Act of 22 March 2025 (Federal Law Gazette 2025 I, No. 94). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (date of application: 14.05.2025).

264. Constitution of the Argentine Nation, 1853. URL: [https://www.unodc.org/cld/uploads/res//uncac/LegalLibrary/Argentina/Laws/Argentina%20Constitution%201853%20\(as%20amended%201998\).pdf](https://www.unodc.org/cld/uploads/res//uncac/LegalLibrary/Argentina/Laws/Argentina%20Constitution%201853%20(as%20amended%201998).pdf) (date of application: 09.12.2025).

265. Constitution of the Federative Republic of Brazil, 1988. 3rd edition. URL: https://www.oas.org/es/sla/ddi/docs/acceso_informacion_base_dc_leyes_pais_b1_e_n.pdf (date of application: 09.12.2025).

266. Constitution of the republic of Albania, 1998. URL: <https://albania.osce.org/sites/default/files/f/documents/3/2/41888.pdf> (date of application: 05.10.2025).

267. Dancák Pavol, Kardis Kamil, Šoltés Radovan, Vaško Miroslav, Hruška Dušan Súčasné Premeny Náboženského Myslenia. Prešov, 2013. 161 p.

268. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. OSCE. 1990. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf> (date of application: 01.12.2025).

269. Federal Constitution of the Swiss Confederation of April 18, 1999 (status as of February 13, 2022). URL:

<https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/21388> (date of application: 12.05.2025).

270. General Comment № 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion). Adopted at the Forty-eighth Session of the Human Rights Committee, on 30 July 1993 CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, General Comment № 22. (General Comments). URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1993/en/13375> (date of application: 26.05.2025).

271. Hodge JG Jr. Respecting Religious Freedoms and Protecting the Public's Health. *Public Health Rep.* 2015. № 130(5). P. 546–550. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4529841/> (date of application: 12.05.2023).

272. Horodovenko V. V., Udovyka L. G., Shekhovtsova T. O. Vaccination in the system of human rights and obligations: impact of the covid-19 pandemic. *Wiadomosci Lekarskie.* 2021. № 11. P. 2983–2991. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/gorodovenko_v_vaccination_2021_0.pdf
<https://nvngu.in.ua/index.php/en/archive/on-the-issues/1907-2024/content-2-2024/6876-185> (date of application: 12.05.2023).

273. Kazakov Anton. General theoretical characterization of legal duties as a basis for understanding the constitutional duties of an individual and a citizen. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2024. No. 3. P. 82–85. URL: <https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/312824/303855> (date of application: 19.05.2025).

274. Kirchhoffer D. G. Dignity, conscience and religious pluralism in healthcare: An argument for a presumption in favour of respect for religious belief. *Bioethics.* 2023. № 37(1). P. 96–100. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10098628/> (date of application: 11.05.2024).

275. Kodeks prawa kanonicznego. 1983
https://www.katolicki.net/ftp/kodeks_prawa_kanonicznego.pdf (date of application: 22.03.2024).

276. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (z dnia 2 kwietnia 1997 r.). URL: <https://www.studocu.com/pl/document/universytet-warszawski/prawo-konstytucyjne/konstytucja/107337177> (date of application: 22.04.2024).

277. Listina základních práv a svobod (1992). URL: <https://www.psp.cz/docs/laws/listina.html> (date of application: 12.05.2025).

278. Lytvyn N., Andrushchenko H., Zozulya Y. V., Nikanorova O. V., Rusal L. M. Enforcement of Court Decisions as a Social Guarantee of Protection of Citizens Rights and Freedoms. *Prawo i Wiedz.* 2022. No. 39. P. 80–102. URL: <https://prawoiwiedz.edu.pl/index.php/piw/article/view/351/242> (date of application: 19.07.2023).

279. Major Religious Groups in the World (1945–2023). URL: <https://statisticsanddata.org/data/most-popular-religions-in-the-world-1950-2023/> (date of application: 18.05.2024).

280. Oath without the Holy Quran. Dawn. 2010. URL: <https://www.dawn.com/news/873849> (date of application: 2.11.2025).

281. Pew Research Center «The Global Religious Landscape». 2012. URL: <http://pewrsr.ch/13srbmi> (date of application: 12.05.2023).

282. Pledge of Allegiance and its Rulings (Fatwa No. 1837). *IslamWeb*. URL: <https://www.islamweb.net/amp/en/fatwa/1837/> (date of application: 2.11.2025).

283. Recommendation 1202 (1993) «On religious tolerance in a democratic society». Parliamentary Assembly of the Council of Europe. *Council of Europe Portal*. URL: <https://rm.coe.int/09000016809196c7> (date of application: 16.10.2024).

284. Recommendation 1396 (1999) «Religion and democracy». Parliamentary Assembly of the Council of Europe. *Council of Europe Portal*. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16672&lang=en> (date of application: 16.10.2024).

285. Resolution 1987/46 of 10 March 1987 Commission on Human Rights UN. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/E_1987_18_E_CN.4_1987_60-EN.pdf (date of application: 07.10.2023).

286. Resolution 337 (1967) Parliamentary Assembly «Right of conscientious objection». URL: <https://pace.coe.int/en/files/15752/html> (date of application: 16.06.2025).

287. Resolution 55/16 adopted by the Human Rights Council on 4 April 2024. «Freedom of religion or belief». URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/55/16> (date of application: 07.11.2024).

288. Resolution No. 59 «Conscientious Objection to Military Service» of 8 March 1989 Commission on Human Rights UN. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/E-CN_4-RES-1989-59.pdf (date of application: 07.10.2023).

289. Ridley D. Jehovah's Witnesses' refusal of blood: obedience to scripture and religious conscience. *Journal of Medical Ethics*. 1999. No. 25. P. 469–472. DOI: <https://doi.org/10.1136/jme.25.6.469> (date of application: 10.05.2023).

290. Salmon D., Siegel A. Religious and philosophical exemptions from vaccination requirements and lessons learned from conscientious objectors from conscription. *Public Health Rep.* 2001. No. 116(4). P. 289–295. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12037257/> (date of application: 12.05.2023).

291. Serbia's Constitution of 2006 (adopted on 8 November 2006). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Serbia_2006.pdf?lang=en (date of application: 03.12.2025).

292. Shvets D., Pyvovar M., Oleksiv I., Zhyravetskyi T., Marych N. State policy in the field of employment: legal problems and prospects in the conditions of martial law. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2024. № 2. C. 185–193. (SCOPUS). URL: <https://nvngu.in.ua/index.php/en/archive/on-the-issues/1907-2024/content-2-2024/6876-185> (date of application: 11.05.2024).

293. Slovakia's Constitution of 1992 with Amendments through 2014. URL: https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/SLOVAKIA_Constitution.pdf (date of application: 19.06.2024).

294. Teacher Claims Fingerprinting Is 'Mark of the Beast'. Wired. 18.10.2002. URL: <https://www.wired.com/2002/10/teacher-claims-fingerprinting-is-mark-of-the-beast/> (viewed on: December 01, 2025).

295. The Constitution of Hungary 2011 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016?utm_source=chatgpt.com (date of application: 12.05.2025).

296. The Constitution of Kenya, 2010. URL: https://kenyalaw.org/kl/fileadmin/pdfdownloads/Constitution/Constitution_of_Kenya2010.pdf?utm_source (date of application: 06.12.2025).

297. The Constitution of the UAE. Arab Emirates Government Portal, United Arab Emirates Government. July 18, 1971. URL: <https://uaelegislation.gov.ae/en/constitution> (date of application: 12.12.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У яких висвітлено основні наукові результати дисертації

А. Статті у виданнях, індексованих у базі Scopus

1. Shvets D., Pyvovar M., Oleksiv I., Zhyravetskyu T, Marych N. State policy in the field of employment: legal problems and prospects in the conditions of martial law. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2024. № 2. С. 185–193 (SCOPUS).

Б. Статті у виданнях, що входять до переліку фахових видань України з юридичних наук

2. Марич Н. І. Свобода віросповідання та право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. Випуск 86. Частина 1. 2024. С. 226–232.

3. Марич Н.І. Право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою: стан, проблеми реалізації в Україні в умовах війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 4. частина 1. 2025. С. 77–84.

4. Марич Н.І. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. Випуск 90. Частина 1. 2025. С. 107–116.

5. Марич Н.І. Сфера охорони здоров'я: конституційно-правові аспекти реалізації права людини на заміну виконання окремих юридичних обов'язків. *Наукові перспективи*. № 3 (69). 2026. С. 1144–1157.

В. Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Марич Н.І. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини:

юридичне забезпечення в Україні в умовах війни. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2022. С. 202-204.

7. Марич Н. Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини як складник свободи віросповідання. *Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні* : збірник матеріалів учасників Шостої міжнародної науково-практичної конференції (Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 22 листопада 2024 року) / упоряд. О.І. Баскакова. Львів: Видавництво ТОВ «4ФЕМІЛІ», 2024 С. 158-161.

8. Марич Н. Правове регулювання проходження альтернативної служби в Україні: стан, проблеми, пропозиції щодо удосконалення. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: збірник матеріалів Четвертої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 12 квітня 2024 року) / Національний університет «Львівська політехніка» ; упоряд. проф. Л. В. Ярмол, Я. С. Олійник. Київ : КНТ, 2024. С. 167-171.

9. Марич Н. І. Поняття, значення, елементи свободи віросповідання. *Річні підсумки під час війни, роздуми вголос про майбутнє та святкові побажання для України і світу*: матеріали міжнародної правової школи, м. Ужгород, 27 грудня 2024 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2024. С. 50-57.

10. Марич Н. Право на заміну військової служби альтернативною службою: міжнародні та національні аспекти. *Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди Дня державної служби (м. Харків, 19 черв. 2025 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. 324 с. Електронне наукове видання. <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyky-naukovyh-konferenczij/>. С. 123-127.

11. Марич Н. Реалізація юридичних обов'язків громадянами України з огляду на релігійні чи інші переконання. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: збірник матеріалів П'ятої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 4 квітня 2025 року) / за ред. проф. В.Б. Ковальчука, проф. Л.В. Ярмол; Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка». Львів-Острог: вид-во ТОВ «4Фемілі», 2025. С. 184-186.

12. Марич Н. Юридичне забезпечення в Україні права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини. *Управління ЄС та післявоєнні трансформації України*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23 жовтня 2025 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. проф. Ковальчук В. Б., проф. Мельниченко Б. Б. Львів : БОНА, 2025. С. 116-118.

13. Марич Н. Право людини на заміну виконання окремих юридичних обов'язків у сфері охорони здоров'я, несумісних з її релігійними чи іншими переконаннями. *Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні*: збірник матеріалів Сьомої міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 28 листопада 2025 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. проф. Ковальчук В. Б., Баскакова О. І. Острог: «4Фемілі», 2025. С. 146-47.

Апробація результатів роботи

№ з/п	Тип конференції	Назва конференції	Місце і дата проведення	Форма участі
1.	Друга міжнародна науково-практична конференція	«Незалежність України: права людини та національна безпека»	Львів, 20 травня 2022 р.	заочно
2.	Шоста міжнародна науково-практична конференція	«Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні»	Львів, 22 листопада 2024 р.	заочно
3.	Четверта міжнародна науково-практична конференція	«Незалежність України: права людини та національна безпека»	Львів, 12 квітня 2024 р.	очна
4.	Міжнародна правова школа	«Річні підсумки під час війни, роздуми вголос про майбутнє та святкові побажання для України і світу»	Ужгород, 27 грудня 2024 р.	заочно
5.	Всеукраїнська науково-практична конференція з нагоди Дня державної служби	«Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану»	Харків, 19 червня, 2025 р.	заочно
6.	П'ята міжнародна науково-практична конференція	«Незалежність України: права людини та національна безпека»	Львів, 4 квітня 2025 р.	очна
7	Міжнародна науково-практична конференція	«Управління ЄС та післявоєнні трансформації України»	Львів, 23 жовтня 2025 р.	очна

8	Круглий стіл, зорганізований в рамках проєктів Ради Європи «Підтримка України у впровадженні стандартів Ради Європи щодо судової влади» та «Права ветеранів та особового складу Збройних сил в Україні»	«Свобода сповідувати свою релігію або переконання в умовах війни: право на альтернативну службу»	Київ, 6 листопада 2025 р.	очна
9.	Сьома міжнародна науково-практична конференція	«Сучасний конституціоналізм та євроінтеграційні процеси в Україні»	Львів, 28 листопада 2025 р.	очна

Додаток Б

ЗВІТ про мережу релігійних організацій в Україні, станом на 1 січня 2025 року
(за інформацією обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій)

№	Область	Кількість релігійних організацій								Кількість припинених юридичних осіб - релігійних організацій
		ВСЬОГО	в тому числі							
			Центри/ Управління	Громади		Монастирі	Братства	Місії	Духовні навчальні заклади	
				Всього	з них юридичних осіб					
1	2	3	4	6	7	8	11	12	13	16
1	Вінницька	2273	16	2211	1398	28	5	8	5	1
2	Волинська	1702	11	1649	*	22	3	9	8	0
3	Дніпропетровська	1573	22	1513	1171	14	3	12	9	2
4	Донецька	546	4	531	501	7	0	2	2	0
5	Житомирська	1677	8	1617	*	27	5	13	7	0
6	Закарпатська	1877	21	1772	1411	60	7	9	8	1
7	Запорізька	487	7	462	*	5	0	9	4	0
8	Івано-Франківська	1453	12	1367	1206	37	10	17	10	3
9	Київська	2006	10	1939	*	25	2	21	9	1
10	Кіровоградська	759	5	745	449	6	0	3	0	0
11	Луганська	869	11	840	583	6	0	7	5	0
12	Львівська	3299	30	3138	*	73	10	30	18	26
13	Миколаївська	771	9	752	504	5	0	5	0	0
14	Одеська	1415	20	1337	1332	25	2	20	11	0
15	Полтавська	1232	12	1200	*	9	4	4	3	0
16	Рівненська	1670	6	1613	*	23	2	21	5	0
17	Сумська	709	4	695	494	9	0	0	1	0
18	Тернопільська	1876	12	1796	1571	50	2	5	11	0
19	Харківська	889	14	846	619	11	2	9	7	0
20	Херсонська	379	6	363	363	5	1	3	1	9
21	Хмельницька	2002	16	1930	1433	26	3	19	8	0
22	Черкаська	1490	14	1453	674	12	1	10	0	0
23	Чернівецька	1398	11	1351	1179	21	0	7	8	0
24	Чернігівська	984	8	955	618	14	1	3	3	0
25	м. Київ	1327	93	1011	*	34	22	115	52	3
26	АР Крим	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27	м. Севастополь	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	РАЗОМ	34663	382	33086	15506	554	85	361	195	46

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «УНІЯ ДОВІРИ»

79019, м. Львів, вул. Заводська, буд.31, Львівська область, Україна, e-mail : Lvivtrust@ukr.net , тел. +380503710795

« 20 » березня 2026 року

№ 69/12-26

На вхід _____

МАРИЧ Н.І.

81220, м.Бібрка, вул.Крива,буд.3кв.2,
Львівський р-н, Львівська обл.,Україна

ДОВІДКА

про впровадження у практичну діяльність результатів дисертаційного дослідження
МАРИЧ Наталії Іванівни на тему:

«Реалізація в Україні права на заміну виконання юридичних обов'язків , несумісних із
переконаннями людини», що подається на здобуття ступеня доктора філософії за
спеціальністю 081 — Право

Основні положення та результати дисертаційного дослідження старшого викладача кафедри права ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» МАРИЧ Наталії Іванівни на тему: «Реалізація в Україні права на заміну виконання юридичних обов'язків , несумісних із переконаннями людини» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081- Право, використовуються у діяльності Громадської організації «УНІЯ ДОВІРИ».

Зокрема, у її діяльність впроваджено такі положення та результати :

- обґрунтування основних проблем та шляхів їх вирішення у сфері реалізації в Україні права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою;
- авторські розробки стосовно юридичних процедур реалізації права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини в Україні.

Вважаємо, що результати проведеного дисертаційного дослідження є вкрай важливі для адаптації законодавства України до положень права Європейського Союзу та виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції.

Заступник Голови

Анастасія ТИМЧИШИН